

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
KAMU HUKUKU BİLİM DALI

**KUDÜS'TEKİ İBADET YERLERİNİN HUKUKİ
STATÜSÜ**

HAZIRLAYAN
NATHIRA JD MEZHER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:
PROF. DR. NURAN KOYUNCU

KONYA – 2024

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	NATHIRA JD MEZHER		
	Numarası	19812301004		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Sosyal Bilimleri Enstitüsü		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Kudüs'teki İbadet Yerlerinin Hukuki Statüsü			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
Nathira Jd Mezher

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	NATHIRA JD MEZHER		
	Numarası	19812301004		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Sosyal Bilimleri Enstitüsü		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Kudüs'teki İbadet Yerlerinin Hukuki Statüsü			

Kudüs, insanlık tarihindeki en eski şehirlerden biridir ve İbrahimî dinlerin, yani Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'ın kutsal kabul ettiği bir şehirdir. Şehrin hem jeopolitik hem de dini önemi, onu benzersiz kılmaktadır. Tarihsel olarak, Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanlar tarafından yönetilen Kudüs'te bir arada yaşamının zorluklarına değinilmiş ve Müslüman yönetimin diğerlerinden farklı olduğu belirtilmiştir. Yahudilerin Kudüs'e olan bağlılıklarında, Kudüs'ün Davud Krallığı'nın merkezi olması ve Süleyman Tapınağı'nın bulunması gibi tarihsel unsurlar önemli rol oynamıştır. Bu unsurlar, Yahudilerin Kudüs'ü siyasi başkentleri olarak talep etmelerine dayanak oluşturmuştur. Hristiyanlar için ise, Kudüs'ün hem göksel Kudüs'e vurgu yapılması hem de tarihsel önemi, ilgilerini sürdürmelerinin sebeplerindendir. Müslümanların Kudüs'e yönelik kutsal kabulü, ilk kible olması ve Miraç gibi olaylarla ilişkilendirilmesiyle öne çıkmaktadır. Tartışmalar genellikle, Kudüs'ün Müslümanlar için tarih boyunca başkent olmadığı ve merkezi bir ibadet yeri olmadığı konusunda Yahudilerin hak iddia etme çabalarından kaynaklanmaktadır. İsrail'in Kudüs'ü sembolik olarak başkent ilan etme ısrarı, tartışmaları daha da körüklemiştir. Her iki tarafın da Kudüs'e dini bağları olduğundan, şehir vazgeçilmez bir alana dönüşmektedir.

Anahtar kelimeler: Filistin, İsrail, Kudüs, İbadet Yerleri, Osmanlı devleti.

ABSTRACT

Author' s	Name and Surname	Nathira Jd Mezher		
	Student Number			
	Department	Institute of Social Sciences		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Nuran Koyuncu		
Title of the Thesis/Dissertation	Legal Status of Places of Worship in Jerusalem			

Jerusalem is one of the oldest cities in human history and is a city considered sacred by the Abrahamic religions, namely Judaism, Christianity and Islam. Both the geopolitical and religious importance of the city make it unique. Historically, the difficulties of living together in Jerusalem, ruled by Jews, Christians and Muslims, were mentioned and it was stated that the Muslim administration was different from others. Historical factors such as Jerusalem being the center of the Kingdom of David and the existence of the Temple of Solomon played an important role in the Jews' attachment to Jerusalem. These elements formed the basis for the Jews to claim Jerusalem as their political capital. For Christians, both the emphasis on the heavenly Jerusalem and its historical significance are the reasons for their continued interest. Muslims' acceptance of Jerusalem as sacred stands out with its being the first qibla and its association with events such as the Miraj. The disputes often arise from Jewish efforts to claim that Jerusalem was neither the historical capital nor a central place of worship for Muslims. Israel's insistence on declaring Jerusalem symbolically as its capital has further fueled the discussions. Since both sides have religious ties to Jerusalem, the city becomes an indispensable area.

Keywords: Palestine, Israel, Jerusalem, Places of Worship, Ottoman Empire.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....	I
ÖZET	II
ABSTRACT.....	III
İÇİNDEKİLER	IV
KISALTMALAR	VI
ÖNSÖZ.....	VII
GİRİŞ	1

Birinci Bölüm

KUDÜS ŞEHRİNİN TARİHİ VE İBRAHİMÎ DİN İÇİN ÖNEMİ

I. KUDÜS ŞEHRİNİN TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ	5
II. KUDÜS ŞEHRİNDE BULUNAN İBADET YERLERİ VE İBRAHİMÎ DİN İÇİN ÖNEMİ	9
A. İSLAMİ İBADET YERLERİ VE MÜSLÜMANLAR İÇİN ÖNEMİ.....	9
1. Kudüs'teki İbadet Yerleri	9
2. Kudüs'teki İbadet Yerlerinin Müslümanlar İçin Önemi	14
B. HİRİSTİYAN İBADET YERLERİ VE HİRİSTİYANLAR İÇİN ÖNEMİ	15
1. Kudüs'teki Hristiyan İbadet Yerleri.....	15
2. Kudüs'teki İbadet Yerlerinin Hristiyanlar İçin Önemi.....	18
C. YAHUDİ İBADET YERLERİ VE YAHUDİLER İÇİN ÖNEMİ.....	19
1. Kudüs'teki Yahudi İbadet Yerleri.....	19
2. Kudüs'teki İbadet Yerlerinin Yahudiler İçin Önemi.....	21

İkinci Bölüm

KUDÜS'TEKİ İBADET YERLERİNE İLİŞKİN HUKUKİ DÜZENLEMELER

I. KUDÜS'TEKİ İBADET YERLERİNİN İDARESİNİ DÜZENLEYEN HZ. ÖMER DÖNEMİ DÜZENLEMELER.....	24
II. KUDÜS'TEKİ İBADET YERLERİNE DAİR OSMANLI DÖNEMİNDEKİ HUKUKİ DÜZENLEMELER.....	29
A. OSMANLI DEVLETİ TARAFINDAN İBADET YERLERİNİN YÖNETİMİ VE BAKIMI.....	30
B. OSMANLI DEVLETİ TARAFINDAN İBADET YERLERİNİN YÖNETİMİ İÇİN KONULAN YASALAR VE ALINAN ÖNLEMLER.....	35
III. KUDÜS'TEKİ İBADET YERLERİNİN İDARESİNİ DÜZENLEYEN FİLİSTİN YASALARI.....	44

Üçüncü Bölüm

KUDÜS'TEKİ İBADET YERLERİNE YÖNELİK ULUSLARARASI HUKUKİ REJİM

I. KUDÜS'TEKİ İBADET YERLERİNE YÖNELİK ULUSLARARASI HUKUKİ REJİM.....	47
A. KUDÜS'ÜN HUKUKİ DURUMU.....	48
B. İBADET YERLERİNE DAİR ULUSLARARASI HUKUKİ REJİM.....	57

C. İSRAİL'İN KUDÜS'TEKİ İBADET YERLERİNE YÖNELİK DAVRANIŞLARI VE BU DAVRANIŞLARIN ULUSLARARASI HUKUK NEZDİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ.....	64
1. İSRAİL'İN KUDÜS'TEKİ İBADET YERLERİNE YÖNELİK DAVRANIŞLARI.....	65
a. Arkeolojik Kazı ve Araştırmalar	65
b. Yıkım.....	68
c. El Koyma ve Müsadere	70
d. Şehirdeki Kültürel ve Tarihi Gerçekliği Değiştirme	72
e. Mescid-İ Aksa Duvarı'na Yönelik Değişiklikler.....	73
f. İbadet Yerlerinin Ziyaretçilerinin Tabi Tutulduğu Muameleler	75
II. KUDÜS'TEKİ İBADET YERLERİNİN KORUNMASINA YÖNELİK ULUSLARARASI TOPLUMCA BENİMSENEN TUTUMLAR	79
A. BİRLEŞMİŞ MİLLETLER VE ALT KURULUŞLARININ KARARLARI	79
1. BM Genel Kurul'un Duruşu	79
2. BM Güvenlik Konseyi'nin Duruşu.....	82
3. UNESCO'nun Duruşu.....	85
4. Uluslararası Adalet Divanı'nın Duruşu	89
B. BÖLGESEL ÖRGÜTLERİN KARARLARI	92
1. İslam İşbirliği Teşkilatı	92
2. Arap Birliği	96
SONUÇ	101
KAYNAKÇA	105

KISALTMALAR

a.s.	Aleyhis Selam
Ak.	Aktaran
Bkz.	Bakınız
BM	Birleşmiş Milletler
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
H.	Hicrî
Hz.	Hazret-i
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
No.	Number
r.a.	Radiyallahu Anh
S.	Sayı
s.	Sayfa
s.a.v.	Sallallahu Aleyhi ve Sellem
ss.	Sayfa Aralığı

ÖNSÖZ

Allah Teâlâ, "Hamd, âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur" (Yûnus-10). buyurmaktadır. Bu çalışmayı sürdürebilme imkanını bana sunan ve dualarımı daima işiten Allah'a olan minnettarlığımı ifade etmek isterim. Yüksek Lisans tezimin yürütülmesi sürecinde çalışmamın gerçekleştirilmesinde değerli bilgilerini benimle paylaşan, bilgi ve tecrübelerini bana aktaran tez danışmanım Sayın Prof. Dr. Nuran KOYUNCU'ya, bu çalışmanın hayata geçirilmesi sürecinde bilgi ve tecrübelerinden faydalandığım Sayın Doç. Dr. Hüseyin ÇAĞRI ÇORLU'ya, ayrıca çalışmam boyunca benden bir an olsun yardımlarını esirgemeyen arkadaşlarım Amany, Fatma ve Sara'ya teşekkürlerimi sunarım.

Bu süreç boyunca ve yaşamımın her aşamasında, benimle karşılaşılan tüm zorlukları cesaretle karşılayan, hayatımın her döneminde desteklerini esirgemeyen ve dualarının gücünü her zaman hissettiren kıymetli babam Jihad'a, annem Sadeya'ya ve tüm kardeşlerime derin bir minnet ve şükran borçluyum.

Bu çalışmayı, ülkemizin özgür ve müreffeh yarınlarına ithaf ediyorum.

İlki bu çalışma olmak üzere gelecekte daha verimli içerikler üretebilmek umuduyla...

GİRİŞ

İbadet yerleri, halkların kültürel mirasının bir parçası olarak kabul edilir. Gelecek ile günümüz arasında bir köprü olarak görüldüğü için insanların hayatında büyük bir öneme sahiptir. İbadet yerleri de dâhil olmak üzere kültürel miras, ülkenin yeniden inşa edilemeyecek kültürel kimliğidir. Bu nedenle kültürel miras, geçmişi anlamak, bugünü ve geleceği yorumlamak için bir rehber görevi görmektedir. Geçmişi dikkate almadan bugünü ve geleceği anlamak mümkün değildir.

Miras, insanların hayatında bugünü, geleceği ve geçmişi birbiriyle bağlayabilen önemli bir dayanak noktası sayılmaktadır. Bugünkü ve gelecekteki nesillere miras olarak kabul edilir. Halkların hayatında maddi mirasın önemi ne kadar büyükse, manevi mirasın da aynı hatta daha fazla büyük bir önem taşımaktadır. Bilhassa bu mirasın ana unsuru din veya dini ritüellerdir.¹

Kudüs kentindeki ibadet yerlerinin kültürel mirasın ayrılmaz bir parçası olduğu gerçeği vurgulanmaktadır. Bu ibadet yerlerinin korunması, arkeolojik kazı, yıkım, el koyma, müsadere ve şehirdeki kültürel ve tarihi gerçekliğin değiştirilmesi gibi tehditlere karşı öncelikli bir hedef olmaktadır.

Kudüs şehri sadece Filistinliler için değil İslam, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi İbrahimî dinler için de büyük bir önem taşımaktadır. İsrail'in Filistin'i kontrol etmesinden bu yana, uluslararası hukuku ihlal eden davranışları, uluslararası toplumu İsrail'in Kudüs şehrinde sergilediği eylemlere karşı bir dizi karar ve tavsiye yayınlamaya yönlendirmiştir. Bu eylemler, özellikle şehirdeki ibadet yerlerine yönelik yapılan davranışlar, uluslararası toplumun İsrail'e Kudüs'teki faaliyetlerine son verme çağrısında bulunmasına yol açmıştır. Ancak İsrail, bu kararları görmezden gelerek uluslararası meşruiyeti reddetmiştir. Kudüs

زهير الخميس، الحماية القانونية للأماكن الدينية المقدسة في القانون الدولي – دراسة قانونية لوضع القدس –، جامعة باتنة 1 كلية الحقوق¹ ZÜHEYR Khamis, Kutsal Dini Yerlerin Uluslararası Hukukta Yasal Olarak Korunması - Kudüs'ün Statüsünün Yasal Bir İncelemesi-, Doktora Tezi, Batna 1 Üniversitesi Hukuk ve Siyasal Bilgiler Fakültesi Hukuk bölümü, Cezayir, 2017/2018, s. 1.)

şehrinin yıkılması, el konulması ve şehirdeki kültürel ve tarihi gerçekliğin değiştirilmesi gibi eylemlerini sürdürmüştür.

Bu çerçevede, İsrail'in Kudüs'teki ibadet yerlerine yönelik yaklaşımıyla birlikte, uluslararası toplumun ibadet yerlerinin korunması konusunda benimsediği tutumların ve önerilen çözüm mekanizmalarının netleştirilmesi gerekmektedir.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm Kudüs şehrinin tarihi ve önemi değinilecektir. Bu bölümün birinci kısmında Kudüs şehrinin tarihine genel bir bakış yapılacaktır, İkinci kısmında ise Kudüs'teki ibadet yerleri ve önemin üzerinde durulacaktır. İkinci bölüm, Kudüs'teki ibadet yerlerinin üzerindeki egemenliği düzenleyen Hz. Ömer dönemi anlaşma maddelerinden, Osmanlı ve Filistin yasalarından oluşmaktadır. Üçüncü Bölümde ise Kudüs'teki ibadet yerlerinin hukuki durumu incelenecektir. Bu bölümün birinci kısmında Kudüs'ün hukuki durumu, ibadet yerlerine dair uluslararası hukuki rejim, İsrail'in Kudüs'teki ibadet yerlerine yönelik davranışları ve bu davranışların uluslararası hukuk nezdinde değerlendirilmesi, İkinci kısmında ise Kudüs'teki ibadet yerlerinin korunmasına yönelik uluslararası toplumca benimsenen tutumlar ve sunulan çözümler tartışılacaktır.

Araştırmamız, büyük oranda Silahlı Çatışma Durumlarında Kültür Varlıklarının Korunmasına ilişkin 1954 Lahey Sözleşmesine ve Savaş Zamanında Sivil Kişilerin Korunmasına ilişkin 1949 Cenevre Sözleşmesine dayanmaktadır. Ayrıca konuyla ilgili tez, dergi ve kitapların pek çoğu incelenerek kaynaklardan istifade edilmiştir. Araştırmacı Khamisi Zuhair'in "Uluslararası Hukukta Kutsal Dini Yerlerin Hukuki Korunması - Kudüs'ün Statüsü Üzerine Bir Hukuki İnceleme" başlıklı doktora tezi ile araştırmacı Salama Saleh Abdel Fattah Al-Rahaifa'nın "Silahlı Çatışmalarda Kültürel Varlıkların Korunması" başlıklı yüksek lisans tezi, araştırmacı Ezgi Çevlıklıfandaj'ın "Uluslararası Alanda Kudüs'ün Siyasi ve Hukuki Statüsü" başlıklı yüksek lisans tezi ve Doç. Dr. İlhan Aras'ın "Kadim Şehrin Son Yüzyılı: Milletler Cemiyeti ve Birleşmiş Milletler Döneminde Kudüs Sorunu" başlıklı makalesine dayanılarak verilen değerli bilgiler, araştırmamızda

yol gösterici olmuştur. Son olarak, çalışmamızda Arapça kaynakların tüm çevirileri tarafımızca yapılmıştır.

Araştırmanın Konusu

Çalışmanın konusu aşağıdaki ana soru etrafında dönmektedir:

- Kudüs şehrindeki kutsal ibadet yerleri için uluslararası hukuk tarafından belirlenen yasal düzenlemeler nelerdir?

Bu ana soru, şu şekilde birkaç yan soruya ayrılmaktadır:

1. Kudüs'teki ibadet yerleri nelerdir? Bu ibadet yerlerin Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler için önemi nedir?
2. Kudüs şehrindeki ibadet yerlerinin üzerindeki egemenliği düzenleyen Osmanlı ve Filistin yasaları ve uluslararası anlaşmalar nelerdir?
3. Kudüs'teki ibadet yerlerinin statüsünün değiştirilmesine yönelik İsrail devletinin bazı davranışlarının hukukiliği nedir?
4. İsrail'in Kudüs'teki ibadet yerlerine yönelik davranışlarının yasal niteliği nedir?
5. Kudüs'teki ibadet yerlerinin korunmasına yönelik uluslararası toplumca benimsenen tutumlar ve sunulan çözüm mekanizmaları nelerdir?

Araştırmanın Amacı

1. Kudüs şehrindeki kutsal ibadet yerlerinin belirlenmesi.
2. İslam, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi İbrahimi dinlerin ibadet yerlerine bakışını ve her din için ayrı ayrı önemini tanımak.
3. Bu kutsal ibadet yerlerinin üzerinde egemenliği organize eden Osmanlı ve Filistin yasalarını ve uluslararası anlaşmaları netleştirmek.
4. İsrail'in Kudüs'teki ibadet yerlerine yönelik davranışlarını netleştirmek.
5. Bu davranışları uluslararası mevzuat ve kararlara uygun olarak yasal olarak uyarlamak.
6. Kudüs'teki ibadet yerlerinin korunmasına yönelik uluslararası toplumca benimsenen tutumları ve sunulan çözüm mekanizmaları netleştirmek.

Araştırmanın Önemi

Bu çalışma, Kudüs şehrinde bulunan kutsal ibadet yerlerinin hukuki statüsünü ve bu ibadet yerlerinin korunmasına yönelik uluslararası toplumun kararlarını netleştirmeyi amaçlamaktadır. Özellikle bu ibadet yerlerinin hâlâ maruz kaldığı ihlaller ve İbrahimî dinin mensupları arasında ibadet yerlerinin sahip olduğu özel statü nedeniyle Kudüs meselesinin tüm insanlığın dikkatini çeken konulardan biridir. Bu yerlerin sahip olduğu yasal korumayı netleştirmek ve İsraili'n gerçekleştirdiği ihlal, yıkım, Yahudileştirme ve tarihi gerçekliğin değiştirilmesi politikasına ışık tutmaya çalışmaktır.

Araştırma Yöntemi

Bu tezde, Kudüs'teki ibadet yerlerinin hukuki statüsünü anlamak ve analiz etmek amacıyla Uluslararası hukuk kaynaklarının analitik değerlendirmesi ve doktrinsel araştırmalar temel araştırma yöntemleri olarak benimsenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KUDÜS ŞEHRİNİN TARİHİ VE İBRAHİMÎ DİNLER İÇİN ÖNEMİ

Kudüs, dünyanın en eski şehirlerinden biridir. Kudüs şehrinde Kenanlılar, Yahudiler, Araplar olmak üzere pek çok insan yaşamıştır. Kudüs kentindeki bu nüfus çeşitliliği, İbrahimî dinlerin (İslam, Yahudilik, Hristiyanlık) mensuplarının şehre dini önem atfetmelerine artmasına neden olmuştur. Bu bölümde Kudüs şehrinin tarihi anlatılacaktır, Kudüs şehrinde bulunan ibadet yerleri ve bu ibadet yerlerinin İbrahimî dinlerin mensupları için önemi açıklanacaktır.

I. KUDÜS ŞEHRİNİN TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

Kudüs şehrinin tarihi beş binden fazla yıla dayanır, bu nedenle dünyanın en eski şehirlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Şehre verilen pek çok isim, bu tarihin derinliğine işaret etmektedir. Şehir, farklı halklar ve yerleşen milletler tarafından çeşitli isimlerle anılmıştır. MÖ 3000’de göç eden Kenanlılar, buraya “YeruŞalem” adını vermişlerdir. Bu kelime, “barış şehri” veya “Tanrı Salim’in şehri” anlamına gelir. Bu isimden türeyen “YeruŞalem” kelimesi, İbranice’de “YeruŞalem” olarak telaffuz edilir ve “kutsal yurdu” anlamına gelir. Kenanlı kabilelerinden biri olan Yebûsîler, MÖ 2500 civarında şehri yerleşim yeri olarak seçmiş ve ona “Yebûs” adını vermişlerdir.² Hz. Dâvût bütün İsrail’e kral olunca Yebûsîler’in hâkim olduğu Kudüs’e karşı harekete geçip Sion Hisarı’nı almış ve buraya Dâvût’un şehri adını vermiştir.³ Hz. Dâvût’tan sonra oğlu Hz. Süleyman yedi yıl içinde Kudüs’te bir mâbed inşa etmiş.⁴ Hz. Süleyman’ın ölümünden sonra, oğlu Rehoboam devlet döneminde bölünmüş ve şehir “YeruŞalem” olarak anılmaya başlanmıştır.⁵

² **BATUK Cengiz / MERT Rabia**, “Çatışan Kutsalların Ortasındaki Şehir: Kudüs”, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, C. 17, S. 2, 2017, s. 132.

³ **Kutsal Kitap, Eski Antlaşma**, 2. Samuel, Bölüm 5,6/24.

⁴ **Kutsal Kitap, Eski Antlaşma**, 1. Krallar, Bölüm 6/ 22.

⁵ **ORTA Fatih**, “Hz. Ömer Zamanında Müslümanların Kudüsü Fethi”, Yeni Fikir Dergisi, C. 10, S. 21, 2018, ss. 2.

Daha sonra Bâbil Kralı II. Nabukadnezar'ın, MÖ 586 yılında Yahudi krallarından sonuncusu olan Yehoyakin'in yönetimindeki Yeruslayim'i fethederek ele geçirmiştir. Bu zaferin ardından Nabukadnezar kalan Yahudilerin bir kısmını, Babil'e esir olarak göndermiştir. Daha sonra, MÖ 538 yılında Pers kralı II. Kyros, Babil Krallığını yıkarak esir düşen Yahudilerin Yeruslayim'e dönmelerine izin vermiştir. Babil'i fethederek esir düşen Yahudilerin Yeruslayim'e dönmelerine izin vermiştir.⁶

Şehir üzerindeki Roma Cumhuriyeti hakimiyeti ise ilk triumvira komutanlarından olan Pompeius'un, MÖ 63 yılında Kudüs'ü ele geçirmesiyle başlamıştır. Kudüs'ün Roma yönetimi altındaki dönemi, MS 636 yılına kadar devam etmiş ve bu hakimiyet boyunca şehirde pek çok önemli tarihi olay meydana gelmiştir⁷. MS 66 ile 70 yılları arasında, Kudüs'teki Yahudiler isyan ve iç karışıklıklara girişmişlerdir. Bu isyanları Roma valisi Titus güç kullanarak bastırmış, şehri ateşe verip birçok Yahudi'yi esir almıştır. Sonrasında, Yahudiler MS 115 ve 132 yıllarında iki kez isyan çıkarmışlar ve şehirdeki Roma hakimiyetini kısa sürede olsa sekteye uğratmışlardır. Ancak Roma İmparatoru Hadrian, onlarla sert bir şekilde karşılık vermiş ve bu, Kudüs'ün ikinci kez yıkılmasına yol açmıştır. Şehirden Yahudi nüfusu çıkarılmış ve sadece Hristiyanlar bırakılmıştır. Daha sonra, şehrin adını "Elia" olarak değiştirmiş ve Yahudilerin şehre yerleşmelerini yasaklamıştır.

MS 313 yılında Roma İmparatoru I. Konstantin'in, Hristiyanlığı'da bir din olarak tanınması Hristiyanlar için bir dönüm noktası olmuştur. MS 326 yılında Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesi inşa edilmiştir. MS 395 yılında İmparatorluk resmen ikiye ayrılmış, ve Doğu Roma İmparatorluğu bölgede Perslerle bir iktidar mücadelesine girmeye başlamıştır. Bu çerçevede Persler, 614 ile 628 yılları arasında şehri ele geçirmeyi başarmışlardır. Daha sonra Romalılar şehri tekrar geri almışlar ve şehrin Müslümanların

⁶ **ÇEKEN Muhittin**, Roma-Bizans döneminde Kudüs (IV.-VII. yüzyıl), Celal Bayar Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Manisa, Yüksek Lisans Tezi, 2015, s. 57.

⁷ **ISKANDER Michael Maxi**, Tarih Boyunca Kudüs, İskenderiye Kütüphanesi, Mısır, 1972, s. 36.

eline geçtiği 636 yılına kadar ellerinde tutmuşlar.⁸ Bu savaşlar sırasında bölge iki büyük gücün arasındaki bir çatışma alanı haline gelmiştir.

İslam ordusunun Ebu Ubeyde b. Cerrah yönetiminde 636 yılında Kudüs'ü fethettiği zaman, Kudüs Patriği Sophronius, şehrin bizzat Hz. Ömer tarafından teslim alınmasını talep etmiştir. İkili arasındaki görüşme sonucunda “Ömer’in Sözleşmesi” adlı belge imzalanmış ve bu çerçevede Hristiyanlara cizye karşılığında din özgürlüğü ve serbestçe ibadet etme özgürlüğü verilmiştir. Bu arada şehrin resmi adı da Hz. Ömer tarafından, Elia’dan Kudüs’e değiştirilmiştir.⁹ O günden bu yana, Kudüs İslami kültürünün yeşerdiği bir merkez olmaya başlamıştır. Şehir Emeviler (661-750) ve Abbâsîler (750-878) dönemlerinde de yakın ilgi görmüş, şehirde farklı alanlarda ilmi ve kültürel canlanmalar yaşanmaya başlanmıştır. Bu dönemdeki önemli İslami eserlerden biri, Abdülmelik b. Mervan’ın 682-691 yılları arasında inşa ettirdiği Kubbetü’s-Sahra Camii’dir. Ayrıca, 709 yılında Mescid-i Aksa yenide inşa edilmiştir.¹⁰ Bu dönemden sonra, Kudüs, Abbâsîler ile Fatımîler ve Karmâtiler arasında patlak veren askeri çatışmalar nedeniyle istikrarsızlık yaşanmıştır.

Bölgedeki kuvvetler arasındaki iktidar mücadeleleri ve Haçlı seferlerinin başlaması sonucunda Kudüs, Haçlılar tarafından ele geçirilmiştir.¹¹ Haçlılar, Kudüs'e girdiklerinde büyük çapta bir katliam gerçekleştirmiş ve İslam'ın kutsal değerlerine yönelik saldırılarda bulunmuşlardır.¹² Bu tarihten itibaren, Kudüs'te Katolik bir Latin Krallığı kurulmuş ve bölgedeki Müslümanlarla birlikte Ortodoks Hristiyanlar üzerinde baskı kurulmaya başlanmıştır.¹³

⁸ ٦٤٠-٦٢٣. س. ١٩٩١، دار الهدى للطباعة، بلادنا فلسطين، مراد، **الدباغ مصطفى مراد (DEBBAĞ Mustafa Murad, Ülkemiz Filistin, Dar Al-Huda Press, Filistin, 1991, ss. 623-640.)**

⁹ ORTA, ss. 18-22.

¹⁰ ٨٠١. ص. ١٩٩٠، الطبعة الأولى، المجلد ٣، القدس، الموسوعة الفلسطينية، **العسلي كامل (AL-ASALİ Kamel, Filistin Ansiklopedisi, C. 3,1. Basım, Beyrut, 1990, s. 801)**

¹¹ **TAŞDEMİR Güler / ŞAHİN Seyhun**, I., II., III. ve IV. Haçlı Seferlerinde Şövalye Tarikatlarının Faaliyetleri, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir, 2018, s. 91.

¹² **POLAT Ziya**, “Kudüs Katliamı Bağlamında Haçlı Seferlerinin Sebepleri”, Mîlel ve Nihal, 2019, C. 16, S. 1, s. 196.

¹³ Tarih Boyunca Kudüs,

<https://www.aljazeera.net/2004/10/03/%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%AF%D8%B3-%D8%B9%D8%A8%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%A7%D8%B1%D9%8A%D8%AE-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%AF%D8%A7%D8%A6%D9%85>, (Erişim Tarihi: 20.01.2024).

Selâhaddin Eyyûbi, 1187 yılında Hittin Meydan Muharebesi'nden sonra Kudüs'ü Haçlılardan geri almayı başarmıştır.¹⁴ Şehre sakinlerine çok iyi davranmıştır. Kubbetü's-Sahra'dan Haç'ı kaldırmış ve şehrin yeniden inşası ve güçlendirilmesine özel bir ilgi göstermiştir.¹⁵ Ancak Selâhaddin'in ölümünden sonra, Sicilya Kralı Frederick'in saltanatı sırasında Haçlılar şehri geri almayı başarmışlardır. Şehir 1244 yılına kadar Haçlıların elinde kalmıştır. Sonunda Sultan Sâlih Necmeddin Eyyûbi tarafından tamamen geri alınmıştır.¹⁶

Şehir, 1243-1244 yılında Moğol istilasına maruz kalmış, ancak Memlükler, 1260 yılında Ayn Câlût Muharebesi'nde Memlük sultanı Seyfüddîn Kutuz ve Zâhir Baybars liderliğinde Moğolları yenmiştir. Filistin, Kudüs dâhil, Memlük Sultanlığı'na katılmış ve Memlükler, Eyyûbiler'in ardından 1516 yılına kadar Mısır ve Şam'ı yönetmişlerdir.¹⁷ Ardından Osmanlı orduları, Sultan I. Selim'in liderliğinde 1516'daki Mercidâbık Muharebesi'nden sonra Filistin'e girmiş ve Kudüs, Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir şehir haline gelmiştir.¹⁸ Şehir, 1917 yılına kadar Osmanlı idaresi altında kalmıştır ve bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'nda yaşadığı yenilgi sonucunda sona ermiştir¹⁹.

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun mağlubiyetinin ardından, Kudüs 1917'de İngiltere ordusu tarafından ele geçirilmiştir.²⁰ Milletler Cemiyeti, Filistin üzerinde İngiltere'ye manda yönetimi yetkisi veren Balfour Deklarasyonu sonucunda, İngiltere'ye Filistin üzerinde yönetim hakkı tanımıştır. Bu gelişmenin ardından, 2 Kasım 1917'de İngiltere Balfour Deklarasyonu doğrultusunda Yahudilere Filistin'de ulusal bir vatan

¹⁴ **GÜLEL Sümeyra**, Hittin Savaşı ve Kudüs'te Haçlı Krallığı'nın Sonu, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2022, s. 57.

¹⁵ **TAŞ Kenan Ziya**, "Kudüs- Selâhaddin Eyyûbi ve Cemal Paşa", Yeni Fikir Dergisi, C. 10, S. 21, 2018, s. 50.

¹⁶ **AL-ASALİ**, ss. 803-820.

¹⁷ **LEVANONI Amalia**, "Ayn Câlût Savaşı: Memlük Tarih Anlatılarında Paradigmatik Bir Tarihsel Olay", Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, C. 5, S. 9, 2023, ss. 292-294.

¹⁸ **VURGUN Nagehan**, "Osmanlı Memlûklü İlişkileri", International Eurasian Conference on Educational & Social Studies, Antalya, Turkey, 2021, ss. 580-581.

¹⁹ **BIÇICI Mehmet**, "Hatıratlarla Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşına Girişi", Gaziantep University Journal of Social Sciences, C. 13, S. 3, 2014, s. 720.

²⁰ **İSMAIL Ediz**, "Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Filistin'de Toplum ve Siyaset 1919-1922", Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, C. 2, S. 2, 2015, s. 143.

kurma hakkını tanımıştır. Balfour Deklarasyonu'nun duyurulmasından sonra, Yahudi göçmenlerin sayısında belirgin bir artış yaşanmıştır.²¹ 15 Mayıs 1948 tarihinde, İngiltere Filistin'deki mandasını sona erdirip kuvvetlerini geri çekmiştir. Bu durum, siyasi ve askeri bir boşluğun ortaya çıkmasına yol açarak İsrail Devleti'nin kuruluşunu mümkün kılmıştır. 3 Aralık 1948'de, İsrail Başbakanı David Ben-Gurion tarafından Batı Kudüs'ün İsrail'in resmi başkenti olarak ilan edilmiştir. Bu sırada, Doğu Kudüs, 1967'deki Haziran Savaşı'na kadar Ürdün egemenliği altında kalmıştır. Bu savaştan sonra, Kudüs'ün tamamı İsrail egemenliği altına girmiştir.²²

II. KUDÜS ŞEHRİNDE BULUNAN İBADET YERLERİ VE İBRAHİMÎ DİNLER İÇİN ÖNEMİ

Kudüs şehri, en önemli tarihi ve kutsal mekânları bünyesinde barındırması nedeniyle büyük önem taşımaktadır. Mescid-i Aksa'nın varlığı Müslümanlar için, Kutsal Kıyamet Kilisesi'nin varlığı Hıristiyanlar için, Süleyman Mâbedi'nin varlığını ise Yahudiler için önemlidir. Burada Kudüs şehrinde bulunan en önemli ibadet yerleri ve bu ibadet yerlerinin İbrahimî dinler için önemini açıklanacaktır.

A. İSLAMİ İBADET YERLERİ VE MÜSLÜMANLAR İÇİN ÖNEMİ

Kudüs şehri, dünya Müslümanları için en önemli kutsal yerlerden biri olarak kabul edilmektedir. Mescid-i Aksa ve Kubbet'ü-Sahra, iki kıblenin ilki, İki Kutsal Mescid'in üçüncüsüdür. Burada Kudüs şehrinde bulunan Müslümanlar için önemli ibadet yerlerinden bahsedeceğiz.

1. Kudüs'teki İbadet Yerleri

Bu bölümde, Kudüs'teki en önemli İslami ibadet yerleri üzerinde durulacaktır.

²¹ ARMAOĞLU Fahir H, Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları 1948-1988, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Konya, 1989, s. 42.

²² الأغا ملاذ، الحرب العالمية الأولى وأثرها على فلسطين "تدويل القضية الفلسطينية بعد الحرب العالمية الأولى: تأطير وتحليل (AL-AGHA Malath, Birinci Dünya Savaşı ve Filistin Üzerindeki Etkisi "Birinci Dünya Savaşından Sonra Filistin Davasının Uluslararasılaşması: Uluslararası Diplomasi'nin Çerçevesi ve Analizi 1919-2012", El Cezire Araştırma Merkezi, Doha- Katar, 2018, C. 1, ss. 135-137.)

a. Mescid-i Aksa

Mescid-i Aksa'nın günümüzdeki yaygın adı Beytü'l-Makdis olarak anılmaktadır.²³ Mübarek Mescid-i Aksa'ya bu ismin verilmesinin sebebi, ilâhî takdirin tatbik edilmesindedir. Ona bu ismi veren Cenab-ı Hak'tır, İsrâ Suresi'nde şöyle bildirilmiştir.

"سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا الَّذِي بَرَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ"

*"Kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu (Muhammed'i) bir gece Mescid-i Haram'dan çevresini bereketlendirdiğimiz Mescid-i Aksa'ya götüren Allah'ın şanı yücedir. Muhakkak ki O, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir."*²⁴

Mübarek Mescid-i Aksa, Kudüs'ün eski şehrinde, 144 dönümlük bir alana sahiptir²⁵. Bugün Mescid-i Aksa olarak bilinen Ulu Cami ve Kubbet'üs-Sahra Camii ile bunların çevresindeki gölet, patika, revak, teras, niş, çitler, duvar, kubbe ve diğer aksesuarlar gibi tesislerden oluşmaktadır. Mescid-i Aksa, Moriya Dağı'nda yer alır ve Yebûsîler'in Kudüs şehrini ilk kurdukları yerdir.²⁶ Mescid-i Aksa içerisinde müslümanlar için birçok mekân bulunmaktadır.

aa. Kubbet'üs-Sahra Camii

Allah'ın Kayası veya Kaya denilen Kubbet'üs-Sahra, üzerinde kubbesi bulunan sekizgen bir yapı olarak inşa edilmiş bir camidir. Kubbet'üs-Sahra camii Mescid-i Aksa'nın yanında yer almaktadır.²⁷ Kubbesi altın yaldızlı olup, yaklaşık bir dönümlük bir alana sahiptir²⁸. Camii'nin ismi Hz. Muhammed'in üzerinden semaya çıktığı kayadan gelmekte olup bu taşın Kubbetüs Sahra'nın altında bulunan bir mağarada bulunduğu

²³ **BOZKURT Nebi**, "MESCİD-i AKSÂ", TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 29, Ankara, 2004, s. 268.

²⁴ **İsrâ Sûresi** 17/1.

²⁵ **EL-BAR Muhammed Ali**, **البار محمد علي**, القدس والأقصى عبر التاريخ "دراسة تحليلية للقضية الفلسطينية"، دار القلم للنشر، ٢٠٠٢، ص. ٧٠. **Muhammed Ali**, Tarih Boyunca Kudüs ve Mescid-i Aksa "Filistin Meselesinin Analitik Bir Çalışması", Dar Al-Qalam yayınları, Şam, 2002, s. 70.)

²⁶ **Abu Aliya Abdülfettah Hasan**, القدس "دراسة تاريخية للمسجد الأقصى والقدس الشريف". دار المريخ للنشر، السعودية، ٢٠٠٠، ص. ٢٦. **EBU ALİYA Abdülfettah Hasan**, Kudüs "Mescid-i Aksa ve Kudüs'ü Şerif Üzerine Tarihi İnceleme", Mars Yayınevi, Suudi Arabistan, 2000, s. 26.)

²⁷ **ÖZDEMİR Hüseyin**, Abdülhamid'in Filistin Çılgılığı, Işık Yayıncılık Ticaret, İstanbul, 2014, s. 66.

²⁸ **ÖZDEMİR**, s. 66.

inanılmaktadır. Mağara içerisinde ayrıca Hz. Cebrail'in ve Hz. Muhammed'in ayak izleri, Hz. Muhammed'in ve Hz. Ömer'in sancakları ve Hamza'nın kalkanı gibi Müslümanlar tarafından mukaddes olarak kabul edilen emanetler bulunmaktadır.²⁹

Kubbet'üs-Sahra Camii Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan döneminde MS. 685-691 yıllarında inşa edilmiştir. MS. 685 yılında çalışmalara başlanmış ve MS. 691 yılında inşaatı tamamlanmıştır. Kubbet'üs-Sahra Camii, ortasında kubbe bulunan sekizgen bir yapıdır. Burası kubbeli ilk İslami mimari eserlerinden biridir.³⁰

ab. Kible Mescidi

Kible Mescidi, mübarek Mescid-i Aksa'nın bir parçasıdır. Kible yönünde, yani Mescid-i Aksa'nın güney tarafında yer almaktadır. Kurşun kubbelidir, alanı yaklaşık beş buçuk dönümdür, içinde vaizin cuma hutbesini okuduğu minber vardır. Oradaki insanlara İmâmîlik eder ve orada insanlar namaz kılar. Bu Mescidinin MS 693 yılında Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan tarafından yaptırılmış, MS 705 yılında Velid b. Abdülmelik döneminde tamamlanmıştır. Şimdi 53 mermer sütun ve 49 kare biçimli bayrak direğine dayanmaktadır. Emevîler zamanında kapıları altın ve gümüşle zırhlanmış, fakat Ebû Cafer el-Mansur bunların kaldırılmasını ve mescide dinar harcanmasını emretmiştir. 11. yüzyılın başlarında bazı bölümleri onarılmış, kubbesi ve kuzey kapıları yapılmıştır.³¹

ac. Eski Mescid-i Aksa

Eski Mescid-i Aksa, mübarek Mescid-i Aksa'nın bir parçasıdır, Kible Mescidi'nin altındadır ve alanı bir buçuk dönümdür. Emevîler döneminde yapılmıştır. Yaklaşık beş yüz kişinin ibadet edebileceği bir mekândır, Ramazan ayında ve Müslümanların dini

²⁹ ÖZDEMİR, s. 66.

³⁰ ASIMGÜL Adil, Dünya Kültürlerinde Kutsal Yerler, Atlas Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 253.

³¹ أبو دية عدنان أحمد، "مسجد القبلة في المسجد الأقصى في العصر الأيوبي (٦٤٨-٥٨٣هـ) / (١٢٥٠-١١٨٧)". مجلة الجامعة الإسلامية للدراسات الإنسانية، ١٨، ٢، ٢٠١٦، ص. ١٠٥٧-١٠٥٩. (ABU DAYYEH Adnan Ahmed, "Eyyubiler döneminde Mescid-i Aksa'daki Kible Mescidi (H. 583-648) / (Ms. 1187-1250)", İslam Üniversitesi İnsan Araştırmaları Dergisi, C. 18, S. 2, 2016, ss. 1057-1059.)

bayram günlerinde ibadete açılmakta ve on binlerce Müslümanın namaz kıldığı yer olmuştur.³²

ad. Mervani Mescidi

Mervani Mescidi, Mescid-i Aksa'nın bir parçasıdır ve Mescid-i Aksa'nın güneydoğu tarafında Mescid-i Aksa'nın avlularının altında yer almaktadır. Dört dönümlük bir alana sahiptir. Emevîler döneminde inşa edilmiştir, bu yüzden yer üstünde inşa edilen binaların tamamlanmasına kadar geçici bir Mescid olarak kullanılmıştır. Bu adla anılmasının sebebi ise Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan'a nispet edilmesidir.³³

ae. Mescid-i Aksa'nın Kapıları

Mescid-i Aksa'nın on beş kapısı vardır. On açık kapı ve beş kapalı kapı vardır. Açık kapılar ise: Esbat, Hıttâ, Kral Faysal, El Halîl, Nazir, Hadid, Qataneen, Mutahhara, Silsile ve Mağaribe kapısıdır. Bu açık kapılardan en tartışmalı olanı mağaribe kapısıdır.

Mağaribe kapısı, Mescid-i Aksa'nın en önemli ve en eski kapılarından biridir. Batı Duvarında, güneye daha yakın, işgal altındaki Burak Duvarı boyunca yer almaktadır. Hz. Muhammed'in Mescid-i Aksa'ya İsrâ ve Miraç gecesinde girdiğine inanıldığı için Burak Kapısı ve Peygamber Kapısı olarak da bilinmektedir.³⁴ Bu kapı, Müslümanların Mescid-i Aksa'ya erişimine kısıtlama getirilen tek geçiş noktasını temsil etmektedir. 1967 yılında, İsrail güçleri tarafından kontrol altına alınan bu kapı, o tarihten itibaren Müslümanların bu mekâna girişini sınırlayan bir yer haline gelmiştir.³⁵

Mescid-i Aksa'nın kapalı kapıları ise: Tekli, Çiftli, Üçlü, Rahmet ve Cenaze kapısıdır.³⁶

³² ۳۹ ص. *سلامة يوسف جمعة، دليل المسجد الأقصى، مركز الإعلام والنشر الإلكتروني، الطبعة الأولى، القدس، ۲۰۱۱، ص. ۳۹*
(SALAMA Yusuf Juma, Mescid-i Aksa Rehberi, Medya ve Elektronik Yayıncılık Merkezi, 1. Baskı, Kudüs, 2011, s. 39.)

³³ SALAMA, s. 40.

³⁴ GHOSHEH, s. 50.

³⁵ ۹۵ ص. *معروف عبد الله / مرعي رأفت، أطلس معالم المسجد الأقصى، دار الفرسان للنشر، الأردن، ۲۰۱۲، ص. ۹۵*
(MAAROUF Abdullah / MAREİ Raafat, Mescid-i Aksa'nın Simgesel Yapıları Atlası, Fursan Yayıncılık Vakfı, Ürdün, 2012, s. 95.)

³⁶ MAAROUF / MAREİ, ss. 76-82.

b. Kudüs'teki Eski Camiler

İslam fetihlerinden hemen sonra Hz. Ömer döneminde Kudüs ve Filistin'de cami yapımına ilgi artmış, yeni bir şehir açılınca oraya bir cami yapılmıştır. İlk başta hurma dalları ve çamurdan yapılan camiiler daha sonra Hz Osman bin Affan döneminde taştan yapılmaya başlanmış ve Emeviler döneminden itibaren ise estetik nitelikleri ile öne çıkar hale gelmişlerdir. Şehirdeki Cami yapımı Osmanlılar dönemine kadar sürmüş olup bölgede İslam kültürünün yerleşmesi ve kökleşmesine büyük katkı sağlamıştır.³⁷

Kudüs'taki camilerin en önemlisi Ömer İbnü'l-Hattab Camii'dir. MS 636'da Halife Ömer İbnü'l-Hattab Kudüs'e girip onu fethettiğinde, henüz Kutsal Kıyamet Kilisesi'nin içindeyken, müezzin namaz için seslenmiş, bunun üzerine Patrik Sophronius halifeyi kilisenin içine namaz kılmayı talep etmiştir. Hz. Ömer de burasının mescide çevrilebileceği düşüncesiyle orada namazını kılmamıştır. Hıristiyanların duygularına ve ibadet özgürlüğüne zarar vermemek için, Halife, kilisenin yakınında farz namazı kılmıştır. Daha sonra Müslümanlar Halife Ömer'in namaz kıldığı yerde bir cami inşa etmişler ve ona "Ömer Camii" adını vermişlerdir.³⁸

Kudüs kentindeki diğer önemli camiler ise, Kutsal Burak Camii, Yahudi Mahallesi Ulu Camii, ve Değirmen Camii, Mağaribe camii ve Kale Camiidir. Bu Camilerden Kutsal Burak Camii, Yahudi Mahallesi Ulu Camii, ve Değirmen Camiisi Doğu Kudüs'ün İsrail tarafından 1967'de ele geçirilmesinden sonra yıkılmıştır. Bunun yanında Mağaribe Camii ve Kale Camiileri ibadete kapatılmış ve müzeye dönüştürülmüştür.³⁹

c. Burak Duvarı

Mescid-i Aksa'yı batıdan çevreleyen duvardır, uzunluğu 50 m, yüksekliği ise 20 metre civarındadır. Müslümanların bu duvarın Hz. Muhammed'in İsra ve Miraç gecesi Burak isimli bineğini yanına bağladığı yer olduğuna inanmaları sebebiyle, bu duvar El-

³⁷ AKIN Ahmet, "Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme", Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 15, S. 29, 2016, ss. 181-183.

³⁸ ÇETİNKAYA Bayram Ali, "Hükümdar Peygamberler Şehri, Dinlerin Merkezi Kudüs", EskiYeni, S. 36, Mayıs 2018, s. 105.

³⁹ Kudüs'teki İslami Anıtlar, https://info.wafa.ps/ar_page.aspx?id=4239, (Erişim Tarihi: 5.10.2022).

Burak olarak adlandırılmıştır.⁴⁰ Bu duvar ayrıca Yahudiler tarafından kutsal olarak kabul edilmekte ve Ağlama Duvarı olarak adlandırılmaktadır. Herodes'in yaptırdığı (MÖ 18) ve Titus'un (MS 70) yıktığı mabedin kalıntılarından biri olduğunu inanılmaktadır.⁴¹

Geçmişte Müslümanlar ile Yahudiler arasında Burak duvarı konusunda ciddi anlaşmazlıklar yaşanmıştır. 1929'da Filistin'de Burak devrimi olarak bilinen büyük bir ayaklanmaya yol açmıştır.⁴² İngiliz hükümeti, Müslümanlarla Yahudiler arasında alevlenen durumu kontrol altına almak için Filistin'e özel bir heyet gönderme kararı almıştır. Komitenin yayınladığı raporda duvarın Selâhaddin Eyyûbi döneminde bir grup Faslı Müslümanın yararına kurulan Ebi Medyen el-Gavs Vakfına ait olduğu saptanmıştır.⁴³

2. Kudüs'teki İbadet Yerlerinin Müslümanlar İçin Önemi

Müslümanların inancına göre Filistin, Kur'an-ı Kerim'de kutsal olarak inanılmaktadır. Bu nedenle Filistin, dünyanın geri kalanından kutsal olarak ayırt edilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de İsrâ Suresi'nde bildirildiği gibi: "*Kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu (Muhammed'i) bir gece Mescid-i Haram'dan çevresini bereketlendirdiğimiz Mescid-i Aksa'ya götürülen Allah'ın şanı yücedir. Muhakkak ki O, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.*"⁴⁴ Bu gecede Allah tarafından, Hz. Muhammed'in, Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya götürüldüğü İsrâ ve Mirac mucizesiyle şerefendirilip en yüksek göklere yükseltildiğine inanılmaktadır.⁴⁵ Filistin toprakları,

⁴⁰ **BOZKURT Nebi**, "*Kubbetü's-Sahre*", Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 26, İstanbul, 2002, s. 305.

⁴¹ **القُدومي عيسى**, المسجد الأقصى: الحقيقة والتاريخ، مركز بيت المقدس للدراسات الوثائقية، الطبعة الثانية، القدس، ٢٠٠٨، ص. ٢٠. (AL-QADDUMI İsa, Mescid-i Aksa: Gerçekler ve Tarih, Kudüs Araştırmaları Merkezi, 2. Baskı, Kudüs, 2008, s. 20.)

⁴² ٦١٧-٦١٤، ص. ١٩٨٤، المجلد الأول، دمشق، "ثورة البراق"، (Filistin Ansiklopedisi "El-Burak Devrimi", Şam, C. 1, 1984, ss. 614-617.)

⁴³ حق العرب في الحائط الغربي في القدس: تقرير اللجنة الدولية المقدم إلى عصبة الأمم عام ١٩٣٠. بيروت: مؤسسة الدراسات الفلسطينية، الطبعة الثانية، ١٩٧٣، ص. ٦٠. (Arapların Kudüs'teki Ağlama Duvarı Hakkı: 1930'da Milletler Cemiyeti'ne Sunulan Uluslararası Komite Rapor, Beyrut: Filistin Araştırmaları Enstitüsü, 2. Baskı, 1973, s. 60.)

⁴⁴ İsrâ Sûresi 17/1.

⁴⁵ **AĞIRAKÇA Ahmet**, "*Kaynaklar Işığında İsrâ ve Miraç Olayı*", Artuklu Akademi, C. 1, S. 2, 2014, ss. 5-10.

genel olarak Kudüs şehrinin varlığı ve özellikle Mescid-i Aksa'nın varlığı sebebiyle Müslüman için dini bir öneme sahiptir.

B. HİRİSTİYAN İBADET YERLERİ VE HİRİSTİYANLAR İÇİN ÖNEMİ

Kudüs şehri, dünya Hıristiyanları için en önemli kutsal yerlerden biri olarak kabul edilmektedir. Kıyamet kilesinin varlığını yüzünden, bu kilisenin içinde Mesih'in mezarı vardır ve İsa Mesih'in ölümünün, çarmıha gerilmesinin ve dirilişinin gerçekleştiği yer olarak kabul edilmektedir.⁴⁶ Burada Kudüs şehrinde bulunan Hıristiyanlar için en değerli ibadet yerlerinden ve bu ibadet yerlerinin öneminden bahsedilecektir.

1. Kudüs'teki Hıristiyan İbadet Yerleri

Kudüs şehri, Hıristiyan dininin mezhepleri için dünyadaki en önemli kutsal yerlerden biri olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle Hıristiyan dininin mezheplerinin Kudüs şehrinde bir grup kilise ve manastırda dini ayinlerini uyguladıklarını görmekteyiz. Kudüs şehrinde Hıristiyanlar için bazı ibadet yerlerinden bahsedilecektir. Bu ibadet yerleri şu şekildedir.

a. Kıyamet Kilisesi (Diriliş Kilisesi)

Kutsal Kabir, Hıristiyanların inancına göre Hz. İsa'nın çarmıha gerildikten sonra gömüldüğü mezarın adıdır. Burada yapılan dini yapıya ise "Kutsal Kabir Kilisesi" adı verilmiştir. Hıristiyanların kutsal metni Yeni Ahit'e "İncil" göre Hz. İsa'nın kabri, çarmıha gerildiği yerin yakınındadır. Bu açıdan Kutsal Kabir Kilisesi, hem Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği yer hem de onun mezarını içine alan bir dinsel yapıdır.⁴⁷ Kilise, Kutsal Kabir, birkaç kilise, şapel, türbe ve diğerlerini içeren devasa bir eski binadan oluşmaktadır. Kilisenin alanı yaklaşık 7800 m olarak tahmin edilmektedir. Kudüs'teki diğer kutsal dini yerler gibi, Kutsal Kabir Kilisesi de zaman içinde istilaya, ihlallere ve yıkıma maruz kalmıştır. 628'deki Pers istilasası, Filistin'deki kutsal yerlere büyük zarar

⁴⁶ GÜNGÖR Muhammed, "Hıristiyanlıkta Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci", Amasya İlahiyat Dergisi, S. 14, 2020, s. 156.

⁴⁷ SÜMER Necati, "11 ve 13. Yüzyılları Arasında Kudüs'te Dinsel Çoğulculuğun Sembolleri Olarak Ağlama Duvarı, Kutsal Kabir Kilisesi ve Kubbetüs Sahra", Uluslararası Selâhaddîn Eyyübî Sempozyumu, Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 3, S. 2, 2016, s. 65.

vermiştir. Ancak, keşiş ve patrik Modestus, 634'te Kutsal Kabir Kilisesi'ni yeniden onarmış ve restore etmiştir. Bazı tarihi kaynaklar, Abbasiler döneminde Kutsal Kabir Kilisesi'nin yakılmak istendiğini belirtmektedir. “Yemen peçesi” devrimi patlak verdiği; ancak Kudüs Patriği (VI. Yuhanna) yüksek meblağlar ödeyerek bunu engelleyebilmiştir. MS 936'da şehir, Hıristiyanlar ve Yahudiler arasında çıkan karışıklıklara tanık olmuş, bu sırada Yahudiler kilise binasını yakmışlardır. Abbasi halifesi El-Ma'mun döneminde, Kutsal Kabir Kilisesi'nin binası yenilenmiştir.⁴⁸

1187'de Selâhaddin Eyyûbi Kudüs'ü ele geçirdiğinde, çevresindeki ordu komutanlarının bir kısmının ısrarına rağmen Kıyamet Kilisesini yıkmamış ve kilisede ibadetin devam edilmesine izin vermiştir. 1480'de Memlük Sultanı Kayıtbay döneminde, Hıristiyanların Kutsal Kabir Kilisesi'nin kubbesini onarmalarına izin verilmiştir.⁴⁹ Ayrıca Memlük sultanları, Hıristiyanların ibadet yerlerine yönelik saldırılara izin vermemişler, ibadetlerin tamamen özgürce yapmasını temin etmeye çalışmışlardır.⁵⁰ Bu politika Osmanlı İmparatorluğu döneminde de devam etmiştir. Osmanlı Sultanı Abdülmecid döneminde 02/08/1852 tarihli "Kutsal Yerlerin Mevcut Durumu" başlıklı rapor yayınlanmış ve kutsal yerlerdeki Hıristiyan toplulukların kutsal mekanlardaki haklarının temininin devletin bir sorumluluğu olduğu yinelenmiştir.⁵¹

b. Lutheran Kurtarıcı Kilisesi

Lutheran Kilisesi olarak da adlandırılmaktadır. 1898'de Alman imparatoru II. Wilhelm'in ziyareti vesilesiyle kurulan Protestanların mülklerinden biridir. Kudüs'ün eski

⁴⁸ القضاة أحمد حامد إبراهيم، مسيحيو القدس-دراسة في ضوء الوثائق العثمانية- مركز دراسات الجامعة العربية، مصر، ٢٠٠٧، ص. ٣٨٠-٣٧٨ (QUUDAH Ahmed Hamid Ibrahim, Kudüs Hıristiyanları -Osmanlı Belgeleri Işığında Bir Çalışma-, Arap Birliği Araştırmaları Merkezi, Mısır, 2007, ss. 378-380.)

⁴⁹ AZZAM (عزام عبد الرحمن، صلاح الدين وإعادة إحياء المذهب السني، قطر، مؤسسة قطر للتوزيع، ٢٠١٨، ص. ١٩٣-١٩٤) Abdul Rahman, Selâhaddin ve Sünni Doktrininin Canlanması, Katar Yayıncılık Vakfı, Katar, 2018, ss. 193-194.)

⁵⁰ QUUDAH, s. 380.

⁵¹ ازازيان سيمون كيفورك، اتفاقيات الوضع الراهن في كنيسة القيامة كدراسة حالة ومراجعة عامة للصراع الإثيوبي القبطي على دير السلطان ١٩٧٠-٢٠١٥، أطروحة دكتوراه، جامعة القدس، فلسطين، ٢٠١٦، ص. ١٢٢

AZAZIAN Simon Kevork, Bir Vaka Çalışması Olarak Kutsal Kabir Kilisesi'ndeki Statüko Anlaşmaları ve Deir Al-Sultan 1970-2015 Üzerine Etiyopya-Kıpti Anlaşmazlığının Genel Bir İncelemesi, Doktora Tezi, Kudüs Üniversitesi, Filistin, 2016, s. 122.

Şehri'ndeki Hristiyan Mahallesi'nde yer almaktadır. Kudüs'ün her yönüne bakan yüksek kulesi ile ünlüdür, surlarla çevrili Kudüs'ün en yüksek kulesi olarak kabul edilmektedir.⁵²

c. İsa'nın Hapsedildiği Kilise (Habs'ü-Mesih)

İsa'nın Hapsedildiği Kilisesi veya "Kırbaçlama Kilisesi", Kudüs'ün Eski Şehri'nin duvarları içinde, İsa'nın Hapsedilmesinin Fransisken Manastırı içindedir. Kudüs'ün güney duvarındaki Hz. Dâvût Kapısı'nın yakınında yer almaktadır. Hristiyanların inancına göre, İsa'nın yargılanmak üzere Yahudi yerleşkesine getirilmeden önce onu sorgulamak için götürüldüğüne inanılmaktadır. Bu kilise, küçük bir yapının inşa edildiği "Aziz Petrus" kilisesi olarak bilinen başka bir eski kilisenin kalıntıları üzerine inşa edilmiştir. Avlusundan kuzeye doğru geçtikten sonra bitlas Sarayı'nda "Mesih'in hapsi" adında bir yapı vardır ama kubbesizdir.⁵³

d. Gethsemane Kilisesi (Tüm Uluslar Kilisesi)

Güzel bir kilise, Kidron Vadisi'nde, acıların kayası'nın üzerine inşa edilmiştir. Hristiyanların inancına göre, Mesih Romalı askerler tarafından tutuklanmadan önce dua edip ağladığına inanılmaktadır. Hristiyan inancı şöyledir: Yahudilerin baş rahibi ve askerleri, bu yerde Yahuda İskariyot'a göre İsa'yı tutuklamışlardır. Hristiyanlar ayrıca, İsa'nın ve havarilerinin tutuklanıp Kudüs'e götürülmeden önce saklandıkları yerin onun bahçesi olduğuna inanılmaktadır. Bu kilise 389'da inşa edilmiştir. Persler tarafından yıkılmış, ancak Haçlılar 12. yüzyılda yeniden inşa etmişlerdir. 1924'te İtalyan mimar Antonio Barlozzi tarafından yeniden inşa edilmiştir. Yapımına 16 ülkenin katkıda bulunduğu ve bu nedenle "Tüm Uluslar Kilisesi" olarak anılmaktadır. Kilisenin bahçesinde Roma dönemine ait sekiz zeytin ağacı bulunmaktadır, kilisenin ön cephesindeki tablo ise ünlü ressam Leonardo da Vinci'nin "Kıyamet Günü Tablosu"dur.⁵⁴

⁵² ٥٣٨ ص. ٢٠١٧، مصر، دار المعارف، القدس، تاريخ القدس، العارف عارف باشا، (AL-ARIF Aref Paşa, Kudüs'ün Tarihi, Dar Al Maaref, Mısır, 2017, s. 538.)

⁵³ Kudüs Şehrinde Hristiyan Kutsal Yerler, https://info.wafa.ps/ar_page.aspx?id=4240, (Erişim Tarihi: 10.11.2022).

⁵⁴ Kudüs Şehrinde Hristiyan Kutsal Yerler, https://info.wafa.ps/ar_page.aspx?id=4240, (Erişim Tarihi: 10.11.2022).

e. Meryem Ana Manastırı (Deir Sittina Maryam)

Kutsal Kabir Kilise Meydanı'nın güneyinde ve doğusunda "Ömer Camiinin" yanında yer almaktadır. "Aziz Meryem Manastırı" olarak da bilinmektedir. İnşaatı İslam öncesi dönemlere dayanmaktadır; 494'te patrik I. Elias döneminde inşa edilmiş ve ziyaretçiler için birkaç oda içermektedir. 17. Yüzyılda Osmanlı döneminde yenilenmiştir. Bu manastırda, Şehit George'un bayram gününde (7 Ekim) ayinlerin düzenlendiği tek şapelli bir kilise vardır.⁵⁵

f. Babamız İbrahim'in Manastırı (Deir Abuna İbrahim)

Babamız İbrahim Manastırı, Filistin'de Roma döneminden kalma eski bir Rum Ortodoks manastırırır. Kudüs'ün Eski Kent surlarının içinde, Hıristiyanların mahallesinde yer almaktadır. 335 yılı civarında, onu ilk inşa edenin Kraliçe Helena olduğuna inanılmaktadır. Şimdi manastırda iki kilise bulunmaktadır: biri küçük "babamız İbrahim", diğeri daha büyük, buna "On iki Havariler Kilisesi" denilmektedir.⁵⁶

2. Kudüs'teki İbadet Yerlerinin Hıristiyanlar İçin Önemi

Kudüs'ün Hıristiyanlar için önemi İsa Mesih'ten kaynaklamaktadır. Hıristiyan inancına göre, Hz. İsa (a.s) göğe yükselişinden önce havarilerine Kudüs'ten ayrılmamalarını, Kutsal Ruh'un gücüyle desteklenene kadar orada kalmalarını tavsiye etmiştir. Mesih'in dirilişinden elli gün sonra, Kutsal Ruh öğrencilerin üzerine inmiş ve kilise Kudüs şehrinde doğmuş, bu yüzden tüm kiliselerin annesi olarak adlandırılmıştır.⁵⁷

Kudüs şehri, Kutsal Kabir Kilisesi'nin varlığı nedeniyle tüm dünyadaki Hıristiyanlar için özel bir öneme sahiptir. Bu kilise, İsa Mesih'in ölümünün, çarmıha gerilmesinin ve dirilişinin gerçekleştiği yer olarak kabul edilmektedir.⁵⁸ Doğu ve Batı'daki Hıristiyanlar hac vazifelerini tamamlamak için buraya gelirler ve İsa'nın çarmıha

⁵⁵ Kudüs Şehrinde Hıristiyan Kutsal Yerler, https://info.wafa.ps/ar_page.aspx?id=4240, (Erişim Tarihi: 10.11.2022).

⁵⁶ QUUDAH, s. 388.

⁵⁷ خضر جمال، التراث العربي المسيحي في القدس، مؤتمر يوم القدس العاشر، جامعة بيت لحم، فلسطين، ٢٠٠٩، ص. ١٨-١٩.
(KHADER Jamal, "Kudüs'teki Arap Hıristiyan Mirası", Onuncu Kudüs Günü Konferansı, Beytüllahim Üniversitesi, Filistin, 2009, ss. 18-19.)

⁵⁸ KÖFTÜRCÜ Hüseyin, "Semavi Dinler Bağlamında Kudüs", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 13, S. 71, 2020, s. 1058.

gerilmesine kadar içinden yürüdüğü ve yargılandığı Kutsal Kabir Kilisesi'ne giderler. Kudüs, dünyadaki Hıristiyanların özellikle Kıyamet Pazar Günü'nde kilisede dua ederek teselli ve kurtuluş aramaları için belirlenmiş bir yerdir. Hıristiyanların Kutsal Şehir'deki ritüelleri, Kıyamet Pazar günü ile sınırlı değildir. Mesih'in El-Eizariya'dan eşeğiyle Kudüs'e girdiği ve halkın yolları onun için halı ve giysilerle kapladığı Palmiye Pazarı vardır, bu bayram Kıyamet Bayramı'ndan önce gelir. Kudüs, dünyada en fazla kilise sayısına sahip şehir olup, şehirde çeşitli mezheplere ait 158 kilise bulunmaktadır.⁵⁹

C. YAHUDİ İBADET YERLERİ VE YAHUDİLER İÇİN ÖNEMİ

Kudüs şehri, Yahudiler için en önemli kutsal yerlerden biri olarak kabul edilmektedir. Yahudiler, Kudüs şehrinin vaat edilmiş topraklar olduğuna ve kendilerinin Tanrı'nın seçilmiş halkı olduğuna inanılmaktadır. Bu sebeple Yahudiler için en önemli ibadet yerlerinden ve bu ibadet yerlerinin öneminden bahsedeceğiz.

1. Kudüs'teki Yahudi İbadet Yerleri

Yahudi inanç ve değer sistemi içerisinde, Kudüs dünyanın en kutsal şehri olarak kabul edilmekte ve Tanrı ile özel bir buluşmanın başlangıcına işaret eden bir konumda değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, Kudüs Yahudiler için ebedi bir kible olarak görülmekte olup, şehir yeryüzündeki en kutsal alan olarak tanımlanmakta ve sadece bu yerde hac ibadetinin gerçekleştirilebileceği kabul edilmektedir.⁶⁰ Yahudi dinine göre Yahudilerin dini ibadetlerini yerine getirmeleri için üç ibadet yeri belirlenmiştir. Bunlar Süleyman Mâbedi, Herodes Mâbedi ve Üçüncü Mâbettir.

Mâbet Dağı, İbranice "Harrabait" kelimesine karşılık gelen bir terimdir. Arapça araştırmalarda: "Mâbet Dağı" ve aynı zamanda "Moriah Dağı" ve "Beit Al-Makdis Dağı" olarak da anılmaktadır. Kudüs'ün güneydoğusunda bir bölgedir. Yahudiler iki tapınağın olduğuna inanırlar: birincisi ve ikincisi bu plato üzerine kurulmuş olup, Yahudilerin inancına göre, İbrahim'in bu dağda İshak'ı kurban etmeye çalışmıştır. Burası Yahudiler için en kutsal yer olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle, şu anda imkansız olan kırmızı

⁵⁹ KHADER, s. 20.

⁶⁰ KÖFTÜRCÜ, s. 1065.

bir ineğin külünün yapılmasını gerektiren bazı ritüelleri uygulamadan oraya giremezler ve çoğu Yahudi hukukçu Yahudilerin bu bölgeye girmesini yasaklamıştır.⁶¹ Dolayısıyla Yahudi dinine göre dini ibadetlerini yerine getirmek için üç ibadet yeri vardır ve bunlar şunlardır:

a. Süleyman Mâbedi

Kudüs'ün tam anlamıyla kutsallaşması, Kral Süleyman döneminde gerçekleşmiştir. Kral Süleyman'ın hükümet döneminde inşa edilen mâbedin, Tanrı'nın kabulüne ve iltifatına nail olduğu ifade edilmektedir.⁶² Mâbet, üzerinde Mescid-i Aksa ve Kubbet'üs-Sahra mescidi bulunan mübarek Mescid-i Aksa'nın duvarlarının bulunduğu dağ olan Moriah Dağı'nın üzerine inşa etmiştir. Zira bu dağ Yahudiler tarafından Mâbet Dağı olarak adlandırılmaktadır. Mâbet MÖ 586'da Babilliler tarafından yıkılıncaya kadar yaklaşık dört yüzyıl boyunca ayakta kalmıştır.⁶³

b. Herodes'in Mâbedi

Filistin'deki Yahudi yöneticisi olarak atanmış olan Herodes, Roma İmparatorluğu tarafından MÖ 20 yılında yeni bir mâbet inşa etme girişiminde bulunmuştur. Ancak, inşaat çalışmaları uzun sürmüş ve mâbet ancak MS 64'te II. Agrippa döneminde tamamlanmıştır. Ancak çok geçmeden MS 70 yılında mâbet Romalı komutan Titus Flavius tarafından önce yağmalanmış ve ardından ateşe verilerek yıkılmıştır.⁶⁴ Yıkılan mâbedin yerine MS 135 yılında İmparator Hadrianus tarafından Jupiter tapınağı yapılmıştır. Fakat bu tapınak da, Roma İmparatoru Konstantin döneminde MS 325 yılında Hıristiyanlar tarafından yıkılmıştır.⁶⁵

⁶¹ (AL-**المسيري عبد الوهاب**, موسوعة اليهود، واليهودية، والصهيونية، المجلد الرابع، دار الشروق، مصر، ١٩٩٩، ص. ١٦٦. **MESIRI Abdel-Wahhab**, Yahudiler, Yahudilik ve Siyonizm Ansiklopedisi, C.4, Dar Al-Shorouk, Mısır, 1999, s. 166.)

⁶² **MERT Rabia**, "Geçmişten Günümüze Yahudi Düşüncesinde Kudüs", Milet ve Nihal, C. 16, S. 1, 2019, ss. 54-55.

⁶³ **TEKİN Tuğba**, "MÖ. 5000-MS. 1967 Arası Dönemde Kudüs'ün El Değiştirmesi", Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi, S. 60, 2017, s.325.

⁶⁴ **ABU TAWÏLA أبو طويلة عبد الوهاب**, مغالطات اليهود وردها من واقع كتابهم المقدس، دار القلم، دمشق، ٢٠٠٥، ص. ٢٧٩. **Abdul-Wahhab**, Yahudilerin Yanılgıları ve Kutsal Kitaplarının Gerçeğine Tepkileri, Dar Al-Qalam, Şam, 2005, s. 279.)

⁶⁵ **ABU TAWÏLA**, s. 280.

c. Üçüncü Mâbet

Üçüncü Mâbet, Yahudi dini terminolojisinin bir parçası olup, zamanın sonunda Mesih liderliğindeki Siyon'a (Kudüs'e) geri dönüşü ve burada mâbedin yeniden inşasını ifade eden bir kavramdır. İlk Mâbet, Nebukadnezar tarafından tahrip edilen Süleyman Mâbedi'ni içermektedir. İkinci Mâbet, Titus'un yıktığı Herodes'in mâbedidir. Üçüncü Mâbet ise, Mesih'in döneminde inşa edileceği düşünülen ve Yahudi inançlarında öne çıkan bir kavramdır. Yahudiler, kendi yerleşimlerini kurarak Siyon'a (Kudüs'e) dönüşü gerçekleştirdiklerine inanmaktadırlar. Bu bağlamda, Üçüncü Mâbet kavramı, Yahudi devletin kuruluşunu ve gelecekte inşa edileceği düşünülen mâbedi içermektedir.⁶⁶

2. Kudüs'teki İbadet Yerlerinin Yahudiler İçin Önemi

Yahudiliğin kutsal metinleri olan Tevrat ve Mezmurları içeren Yahudi İncil Tanah Kudüs'ü "Tanrı'nın seçtiği şehir" olarak tanımlamakta ve onu "Milletlerin Merkezi" yani dünyanın merkezi olarak tanımlamaktadır. İnançlarına göre Dünyanın merkezi olan Kudüs, tıpkı göklerde bulunan ve dünyadan önce yaratılmış olan semavî Kudüs gibi konumlanmıştır.⁶⁷ Çünkü Tanrı dünyayı yarattığında güzelliği on parçaya bölmüş, dokuzunu Kudüs'e, birini de dünyanın geri kalanına vermiştir. Medeni kanunları, törensel kuralları ve Yahudi efsanelerini kapsayan ve Tevrat'ın bir yorumu olan dini kitap Talmud'da, Kudüs'ü görmeyenlerin bu güzel şehrin neye benzediğini asla bilemeyeceği belirtilmektedir.⁶⁸ Tevrat'ın mistik bir yorumu olan Zohar kitabında yer alan bir efsaneye göre, Tanrı dünyayı yarattığında cennetteki görkemli tahtının altından değerli bir taş alıp boşluğa fırlatmıştır. Tanrı'nın tahtına bağlı olan bu taş yeryüzüne iner, sulara sağa sola hareket ederek dünyayı oluşturur. Bu taşın adı Even Şatiah, "Nirengi Taşı" olup, dünyanın merkezi veya gözbebeği olarak nitelendirilir. Allah kullarına bu taşın düştüğü Yeruşalim şehrini kurmalarını emretmiş ve "İşte Kudüs, onu dünyanın merkezine yerleştirdim."

⁶⁶ **حمو بشير إسماعيل**, "هيكل سليمان في العقيدة اليهودية وأثره في هدم المسجد الأقصى", مجلة الجامعة الإسلامية للعلوم الإسلامية ٣٣٦ (عقيدة-تفسير-حديث)، ٢٩، ٢، فلسطين، ٢٠٢١، ص. ٣٣٦.
HAMO Beşir İsmail, "Yahudi İnançında Süleyman Mâbedi ve Bunun Mescid-İ Aksa'nın Yıkımına Etkisi", İslam Üniversitesi İslam İlimleri Dergisi (Doktrin-Tefsir-Hadis) C. 29, S. 2, Filistin, 2021, s. 336.)

⁶⁷ **ÇİFT Pelin / HARMAN Ömer Faruk**, Kudüs'ün Gizemli Tarihi, Destek Yayınları, 2017, s. 13.

⁶⁸ **AYDIN Fuat**, "Yahudiler/Yahudilik Açısından Kudüs", Eskiye, S. 37, 2018, s. 116.

demıştır. Yahudi ilahiyatına göre dünyanın merkezi Kudüs, onun merkezi ise bu taş yani Even Şatih üzerine inşa edilmiş kutsal mâbettir. Müslümanların Mirac'ın basamağı olarak kabul ettikleri ve ona Asma Kaya adını verdikleri taş, Yahudiler için Even Şatih yani dünyanın merkezidir. Bu taş aslında büyük bir kaya kütesidir. Ancak Yahudi inancına göre, Hz. İbrahim'in oğlu İshak'ı onun üzerine kurban etmeye hazırlandığı, Hz. Yakup'un gizemli merdiven rüyasını gördüğü, Kral Dâvû'tun kutsal mâbedi etrafında inşa etmeyi tasarladığı ve oğlu Kral Süleyman'ın mâbedi inşa ettiği yerdir.⁶⁹

Yahudi din alimleri hahamlar, Kudüs'ün kendine has bir sistemi ve istisnai özellikleri olduğunu belirtmişlerdir. İsrailoğulları bu şehri yüzyıllarca kutsal saymıştır. Tanrı Kudüs'ü seçtiğinden beri, tarih boyunca Yahudiliğin en yüksek değerlerinin ve özlemlerinin sembolü olarak görülmüştür. Yahudiliğe göre peygamberler Kudüs şehrini övmüştür. Hz. İshaya Yerusâlim'i "doğruluk şehri" olarak adlandırmış ve "Yasa Siyon'dan, Rab'bin sözünün Kudüs'ten çıkacağını" söylemiştir. Hz. Yeremya'ya göre "dünyanın sonunda bütün milletler Yerusâlim'de toplanacaktır." Bu nedenle Kudüs, "Rab'bin tahtı, adaletin meskeni, kutsallık dağı"dır. Medeni kanunları, törensel kuralları ve Yahudi efsanelerini kapsayan ve Tevrat'ın bir yorumu olan dini kitap Talmud'da, Kudüs'ü görmeyenlerin bu güzel şehrin neye benzediğini asla bilemeyeceği belirtilmektedir.⁷⁰ Yahudiliğin göre, Hz. Âdem'in Kudüs mâbedi'nin tozundan yaratıldığı, ve dünyanın siyon'dan yani Kudüs'ten başlayarak yaratıldığı ifade edilmektedir. Oysa Kudüs, yalnızca Tanrı'nın kral için seçtiği şehir olarak değil, aynı zamanda Tanrı'nın mesken yeri olarak da sunulur.⁷¹ Yahudiler için Kudüs'ü unutmak ve düşünmemek bir lanet sayılır. Kutsal yazılarda, Kudüs'ü her şeyden üstün tutmayanlara ne olacağını anlatır. Yerusâlim kelimesinin Kudüs'ü ifade ettiğini hatırlayarak, Mezmurlar'daki laneti hatırlayalım: "*Eğer seni unutursam ey Kudüs, sağ elim hünerini unutsun, eğer seni anmazsam, eğer Kudüs'ü baş sevincimden üstün tutmazsam dilim damağıma yapışsın.*"⁷²

⁶⁹ ÇİFT / HARMAN, s. 14.

⁷⁰ ÇİFT, HARMAN, s. 15-16.

⁷¹ AYDIN, ss. 114-115.

⁷² Kutsal Kitap, Eski Antlaşma, Mezmurlar, Bölüm 137 / 150.

Kudüs ya da kutsal Yahudi metinlerindeki adıyla Yeruslm, Yahudilerin kiblesi konumunda olan Süleyman Mabedi'ni içerdiği için dini açıdan kutsal bir yerdir. Yeryüzündeki en kutsal yer ve "kutsalların kutsalı" dedikleri kısım da Kudüs'teki mâbedin içinde yer almaktadır. Kudüs Mâbedi sadece kurbanların sunulduğu bir yer değil, aynı zamanda bir hac ibadet merkezidir. Çünkü yılda üç kez düzenlenen Pesah, Őavuot ve Sukkot bayramında, herkes kurban sunmak için Rab'bin huzurunda mbette bulunmakla yükümlüdür. Hac ibadetinin yapılacağı yer olması nedeniyle Yahudilerin belirli bir süre burada ikamet etmek zorunda kalmış, Kudüs' halkın kültür ve ibadet hayatında vazgeçilmez kılmıştır.⁷³

Kudüs'n Yahudileri inancındaki bir diğer önemi de bu topraklarda Yahudi devletinin Mesih tarafından kurulacağına inanılmasından kaynaklanmaktadır. Yahudi geleneğine göre Kudüs, tıpkı Kudüs'ün yeryüzünde olduğu gibi bir de gökte Kudüs vardır. Tanrı, Talmud'da dünyevi Kudüs'e girmeden göksel Kudüs'e girilemeyeceğini der. Bu durum, Kudüs'ün ahiret inancında ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bazı Yahudi kaynaklarının, diriliŐin baŐlayacađı yer mabedin yakınında olduğu için, dünyanın sonunda göksel Kudüs'ün yeryüzünün yerini almak için ineceğini belirttiği yerdir. Kısacası Yahudiliğe göre, bir Yahudi bazı namazları Kudüs'söz kılamaz. İnançlarının ve ibadetlerinin tam olabilmesi için sadece Kudüs'n değil, mabedin de ayakta olması gereklidir.⁷⁴

⁷³ AYDIN, s. 118.

⁷⁴ IFT / HARMAN, s. 16-18.

İKİNCİ BÖLÜM

KUDÜS'TEKİ İBADET YERLERİNE İLİŞKİN HUKUKİ DÜZENLEMELER

Kudüs şehrinin yönetimi, dinsel ve kültürel önemi sebebiyle, üzerinde hakimiyeti olan devlet tarafından tarih boyunca özel rejimlere tabi tutulmuştur. Bu amaçla, Kudüs'teki ibadet yerlerinin egemenliğini düzenleyen yasalar ve düzenlemeler çıkarılmış ve İbrahimî dinlerin takipçilerinin ibadetlerini tamamen özgürce gerçekleştirmeleri için söz konusu mekânlar güvence altına alınmıştır.

Bu bölümde, ilk olarak Hz. Ömer Dönemi'nde gerçekleşen İslam fethi sırasında Kudüs'teki ibadet yerlerinin idaresini düzenleyen “Ömer'in Sözleşmesi” ele alınacaktır. Ardından Osmanlı'nın Kudüs'teki ibadet yerlerinin yönetimi konusundaki yasaları açıklanacak, daha sonra Kudüs'teki ibadet yerlerinin yönetimini düzenleyen Filistin yasaları üzerinde durulacaktır.

I. KUDÜS'TEKİ İBADET YERLERİNİN İDARESİNİ DÜZENLEYEN HZ. ÖMER DÖNEMİ DÜZENLEMELER

Patrik Sophronius ve Hz Ömer arasındaki anlaşmanın tezahürü olan “Ömer'in Sözleşmesi” Kudüsteki Hristiyan toplumun temel hak ve özgürlüklerine yönelik temel metin olarak ortaya çıkmıştır.⁷⁵ Kudüs halkına verilen bu sözleşmede, temel olarak mülk ve hayatın güvenliğini, din ve ibadet özgürlüğünü vergi veya cizye karşılığında garanti edilmiştir.⁷⁶

O döneme kayıtlara geçen hiçbir belge elimizde bulunmadığından, birçok farklı metin karşımıza çıkmaktadır. Bazı metinler birbirinden tamamen farklıdır. Bu nedenle,

⁷⁵ **AYDINLI Osman**, Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs: Kudüs'ün Müslümanlar Tarafından Fethi ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Kudüs, İlim Yayma Vakfı Yayınları, İstanbul, 2020, s. 63.

⁷⁶ **AVCI Casım**, “Kudüs”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları 26, İstanbul, 2002, s. 327.

sadece Hz. Ömer'e atfedilen iki metne odaklanacağız. Bu iki metin Taberi ve Yakubi'nin Tarih'lerinde geçmektedir. Taberi'nin *Tarihi*'ndeki metin şu şekildedir:⁷⁷

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla! Bu sözleşme Allah'ın kulu ve müminlerin emiri Ömer tarafından İliyâ (Kudüs) halkına verilen emandır. Onların canları, malları, kiliseleri, haçları, hastaları, sağlıklı olanları ve diğer (bütün) fertleri için verilmiştir. Kiliseleri mesken yapılmayacak, yıkılmayacak, onlardan her hangi bir alan eksiltilmeyecek, içlerindeki haç ve mallar gibi kutsal eşyalarına dokunulmayacaktır. Kimse dini inançlarından dolayı zorlanmayacak, kendilerine zarar verilmeyecek ve Yahudilerden herhangi biri onlarla birlikte İliyâ'da (Kudüs) iskân edilmeyecektir. Buna karşılık İliyâ halkı diğer şehir halkları gibi cizye vereceklerdir. Onların orada bulunan Rumlar ve hırsızları buradan çıkarmaları gerekir. Oradan çıkanların (Bizanslılar'ın) gidecekleri yere kadar can ve mal güvenlikleri sağlanacaktır. Orada kalmak isteyenler ise emniyette olacak ve İliyâ halkı gibi cizye verecektir. İliyâ (Kudüs) halkından kim Rumlarla birlikte malıyla çıkmak, kiliseleri ve haçlarını tahliye etmek isterse, canları, kiliseleri ve haçları çıkıp gitmek istediği yere varıncaya kadar emniyette olacaktır. Filan kişinin (bir şahıs ismi) ölümünden önce bölgede (İliyâ'da) bulunan (can güvenliği için buraya sığınmış olan) diğer sakinlere gelince: bunlardan kim orada oturmak isterse İliyâ halkı gibi cizye ödemek şartıyla oturacaktır; bunlardan isteyen Rumlarla çıkıp gidebilecek, isteyen de ailesinin yanına göç edebilecektir. Onlar mahsullerini hasat edinceye kadar kendilerinden herhangi bir şey (vergi) alınmayacaktır. Bu emannâme, onların cizye vermeleri şartıyla, Allah'ın Rasülü'nün, halifelerin ve müminlerin Kudüs halkına verdiği bir güvenlik ahdidir. Bu anlaşmaya Hâlid b. Velid, Amr b. Âs, Abdurrahman b. Avf ve Muâviye b. Ebi Süfyan şahittirler. Ömer bu anlaşmayı 15 yılında yazdı ve (Kudüslüler'e) verdi.”⁷⁸

⁷⁷ الطبري أبو جعفر محمد بن جرير، "تاريخ الرسل والملوك"، الفصل الثالث، تحقيق. محمد أبو الفضل إبراهيم، منشورات دار ٦٠٩. ص. ١١١٩، ٤، المجلد. القاهرة، المعارف، (TABERÎ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, Târihu'r-Rusul ve'l-Mülûk, 3. Bölüm, Thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, Dar Al Maaref Yayınları, Kâhire, C. 4, 1119, s. 609.)

⁷⁸ AYDINLI, s. 63.

Tarihçi Taberi tarafından aktarılan bu anlaşmadan da açıkça görüleceği gibi, Hz. Ömer, Kudüs şehrindeki Hristiyanlara canları, malları ve namusları üzerinde güvence vermiş ve onlara dinlerini ve inançlarını uygulama özgürlüğü tanımıştır. Taberi'nin Tarihi'nde yer alan bu metin, İslami fetihlerin gerçekleştiği şehirler arasında yapılan antlaşmalara uygun olduğu görülmektedir. Ancak Taberi, Yahudilerin şehirde yaşamalarına izin verilmeyeceği yönünde bir hükmün varlığından söz etmiştir.⁷⁹ Fakat bu şartın kabulünde bir sorun vardır, çünkü bu şart, fethedilen ve Yahudilerin bulunduğu diğer benzer bölgelerdeki başka metinlerle çelişmektedir.⁸⁰

Yakubi'nin *Tarihi*'nde geçen metne göre ise Hz. Ömer, hicretin altıncı yılında Kudüs şehrine girmiş ve savaşmadan, barış yoluyla orayı almıştır. Ardından şehir halkına bir mektup yazmış: "*Rahman ve Rahim Allah'ın adıyla, Hz. Ömer'den Kudüs halkına... 'Kanlarınız, mallarınız ve kiliseleriniz güvence altındadır, genel bir hadise çıkarmadığınız sürece yıkıp tahrip etmek yoktur, şahit olun.*" demiştir.⁸¹ Yakubi'nin Tarihi'nde geçen bu metne bakıldığında, Taberi'nin belirttiği şekilde Hz. Ömer sözleşmesinin metninden alındığı görülmektedir. Ayrıca, metinde; Hz. Ömer'in onlara canları, malları ve kiliseleri için güvence verdiği, ancak cizyeden bahsetmediği görülmektedir.

Bilindiği üzere, İslam orduları bir ülkeyi fethettiğinde, halk, Müslüman olmak veya canları, malları ve inançlarını güvence altına almak karşılığında cizye ödeme arasında seçim yapmaları istenmiştir.⁸² Nitekim Müslümanlar, İskenderiye şehrini fethettiklerinde, anlaşma uyarınca şehir halkıyla barış anlaşması imzalamışlar; bu

⁷⁹ **GÜL Muammer**, "*Müslümanların Kudüs'ü Fethi*", Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 8, S. 8, 2001, s. 51.

⁸⁰ **معروف عبد الله**, المدخل إلى دراسات بيت المقدس، الطبعة الأولى، مؤسسة الفرسان للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠١٨، ص: ٩٧ (MAAROUF Abdullah, Kudüs Çalışmalarına Giriş, Al-Fursan Yayın ve Dağıtım Vakfı, C. 1, Amman, 2018, s. 97.)

⁸¹ **اليقوبى أحمد بن واضح**، تاريخ اليعقوبى، المجلد الثانى، تحقيق. **عبد الأمير مهنا**، شركة الأعلمی للمطبوعات، بيروت، ٢٠١٠، ص: ٣٧ (YA'KŪBĪ Ahmed b. Vâzih, Ya'Kūbī'nin Tarihi, Al-Alami Yayınları Şirketi, Thk. Abdülemîr Mühennâ, Beyrut, 2010, s. 37.)

⁸² **الزيان رمضان إسحاق**، "روايات العهدة العمرية-دراسة توثيقية"، مجلة الجامعة الإسلامية للدراسات الإسلامية (عقيدة-تفسير-حديث) ١٨٧، ص: ٢٠١٦، غزة، ١٤،٢. (ZİYAN Ramazan İshak, "*Ömer Anlaşması Anlatıları – Belgesel Bir Çalışma*", İslam Araştırmaları Üniversitesi İslam Araştırmaları Dergisi (Doktrin-Tefsir-Hadis), C. 14, S. 2, Gazze, 2016, s. 187.)

anlaşma, Yahudilerin İskenderiye'de kalmasına izin vermiştir.⁸³ Bu nedenle, Taberi'nin metninde Yahudilerin şehirden çıkarılması yönündeki şart mantıklı görünmemektedir. Çünkü cizye ödeyemeyen veya dilencilik yapan fakir bir Yahudi'ye, Müslümanların malı olan hazineden pay ve yardım tahsis eden, bizzat Hz. Ömer'in emri idi. Dolayısıyla, bu yardımı Yahudilere tahsis eden halifenin aynı zamanda Kudüs'ten Yahudilerin çıkarılması şartını koşması, bu şartı mantıksız hale getirmektedir. Diğer taraftan İslami fetihler sırasında Suriye ve Mısır'ı fetheden Müslümanlar, bu ülkelerin iç işlerine ve insanların dini konularına müdahale etmemişlerdir. Hatta İslami fetihler sırasında Hristiyanlar ve Yahudiler, Bizanslıların yerine ülkelerinin İslam yönetimi altında olmasını talep etmişlerdir.⁸⁴ Bu genel görüntü, bu metinlerin Müslümanların fethettiği ve yönettiği ülkelerdeki hâkimiyetinin nasıl gerçekleştiğini ve aynı zamanda o dönemin siyasi ve dini atmosferini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu şartlar Hz. Ömer'e atfedilen antlaşmaya sonradan eklenmiş olup Ömer'in diğer dinlere mensup insanlara yönelik uygulamalarıyla çelişmektedir. Bu nedenle, bu şartların siyasi ve dini çıkarlar amacıyla daha sonra düzenlenip anlaşmaya eklenmiş olduğu ifade edilebilir.⁸⁵

Kudüs'ün İslami fethinden sonra, Hz. Ömer yönetimi altında Yahudilere yerleşim ve ibadet gibi birçok ayrıcalık tanınmıştır. Yahudiler, Kudüs'te kalma talebinde bulunmuş ve Hristiyanların karşı çıkmasına rağmen, Yahudilere şehirde ikamet etmelerine izin verilmiş ve bu sayede Yahudi nüfusu şehirde büyük ölçüde artmıştır. Hz. Ömer'den sonra gelen Müslüman yöneticiler tarafından bu düzen devam ettirilmiş, Hristiyan yöneticilerin Yahudilerin şehirde bulunmasını yasaklamasına karşın, Müslümanlar Yahudilerin şehirde kalmasına ve varlık kazanmasına izin vermiştir.⁸⁶ Bu dönemde Müslümanlar, Yahudilere

⁸³ GÜL, s. 51.

⁸⁴ LEWIS Bernard, Tarihte Araçlar, YILDIZ Hakkı Dursun (çev.), Anka yayınları, İstanbul, 2001, ss. 82-83.

⁸⁵ GÜL, s. 53.

⁸⁶ YİĞİTOĞLU Mustafa, "Hz. Ömer'in Kudüs'ü Fethinden Sonra İzlediği Tapınak Dağı Politikası", Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi, C. 1, S. 2, 2017, s. 139.

müdahale etmeden dini törenlerini tamamen özgürce yapabilmeleri için bir Yahudi sinagogu inşa etme izni vermişlerdir.⁸⁷

Sonuç olarak, Hz. Ömer Dönemi'ne ait bu belgeler arasında özellikle Yahudilere ilişkin olanlarında farklılıklar görülmektedir, çünkü Hz. Ömer'in Yahudilerin bölgede bulunmaması yönündeki bu şarta karşı sessiz kalması makul değildir. Bu nedenle, İslam'ın Yahudi ve Hristiyan dinleriyle olan ilişkilerindeki hoşgörüsüne dayanarak, özellikle Müslüman yönetim altındaki Yahudilerin aldıkları ayrıcalıkları göz önüne aldığımızda bu şartın doğru olmadığı açıkça ortaya çıkmaktadır. Nitekim Müslümanlar sayesinde Yahudilerin hayat standartları büyük ölçüde iyileştirilmiş ve Kudüs'te dini törenlerini tamamen özgürce yapabilme imkânı bulmuşlardır. Diğer taraftan, hiç şüphesiz, Hz. Ömer Dönemi'ne ait anlaşmanın metinleri zamanla genişlemiş ve gelişmiştir. Bu husus, Taberi ve Yakubi'nin Hz. Ömer Dönemi'ne ait antlaşmalarıyla ilgili metinlerinden net olarak anlaşılmaktadır. Hz. Ömer Dönemi'ne ait antlaşmalardaki bu farklılıkları karşılaştırarak, o dönemde meydana gelen sosyal ve siyasi gelişmelerin ve genel koşulların, Kitap ehli üzerindeki etkisini gözlemleyebiliyoruz. Bu nedenle âlimler, Hz. Ömer'in Kudüs halkıyla yaptığı anlaşmanın varlığını inkâr etmezler, aksine bu anlaşmanın varlığına ve Hz. Ömer'in İlya halkına, cizye ödemeleri karşılığında canları, malları, kiliseleri ve dinleri için güvence sağladığına inanırlar. Bu, Şam şehirleri ile yapılan tüm antlaşmalarda izlenmiş bir yoldur. Bunun yanı sıra İslami fethin gerçekleştiği dönemde Kitap ehliyle imzalanan İslami antlaşmalar da bu şekildeydi. Bu nedenle Hz. Ömer'e atfedilen eklemeler ve koşullar, geçmiş tarihi dönemlerdeki farklı sosyal ve siyasi koşullardan etkilenecek üretilmiş anlaşılmaktadır.⁸⁸

⁸⁷ **GIL Moshe**, A History of Palestine 634-1099, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, ss. 258-260.

⁸⁸ **EL-AWAİSİ Abd al- Fattah**, "Umar's Assurance of Safety: A Critical Analytical study", İslami Kudüs Araştırmaları Dergisi, C. 3, S. 2, 2000, ss. 58-59.

II. KUDÜS'TEKİ İBADET YERLERİNE DAİR OSMANLI DÖNEMİNDEKİ HUKUKİ DÜZENLEMELER

Kutsal mekânların hukuki durumu Kudüs'te, şehirdeki gayrimüslimlere verilen ayrıcalıklar yoluyla, Hz. Ömer tarafından belirlenmiştir. Oluşturulan bu hukuki sistem, Kudüs'te Râşit Halifeler dönemi boyunca devam etmiş ve ardından Osmanlı Devleti tarafından sürdürülmüştür. Kudüs'ün dini statüsü konusunda Osmanlı Devleti, İbrahimî dinlerin takipçileri arasında uyguladığı hoşgörü anlayışıyla çok hassas bir şekilde davranmıştır. Hukuki durumunu fethedilmeden önce korumak amacıyla, Osmanlı Devleti, milletler arasında ortaya çıkan sorunları çözmek için çaba göstermiştir.⁸⁹ Osmanlı Devleti'nin şehirde uyguladığı dini hoşgörü ve merhamet anlayışıyla, farklı milletler bir arada yaşamıştır. Kudüs, Osmanlı Devleti'nin yönetimine girdiğinde, birkaç yüzyıl boyunca süren ihmal durumuna son vermiş, ayrıca Yahudilere de dâhil olmak üzere tüm gayrimüslimlere dini özgürlük tanınmıştır. Öyle ki, Yahudi varlığı, önceki yüzyıllarda yaşadığı baskıya kıyasla, Kudüs şehrinde yeniden gelişmeye başlamıştır.⁹⁰ Osmanlı Devleti, ibadet yerlerini koruma ve gözetme konusunda büyük bir rol oynamış ve bunu başarmak için büyük çaba harcamıştır. Bu doğrultuda ibadet yerlerinin tamir masraflarını ve bakımını; vakıf parası, sultanın vakıf gelirlerinden veya mali hazineden karşılamak suretiyle üstlenmiştir. Öncelikle, Osmanlı Devleti'nin ibadet yerlerini nasıl yönettiği ve onlara nasıl bakım sağladığı ele alınacak, ardından Osmanlı Devleti tarafından ibadet yerlerinin egemenliğini düzenlemek üzere koyulan yasalar ve tedbirler açıklanacaktır.

⁸⁹ **KOYUNCU Nuran**, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin. Din ve Vicdan Hürriyetleri Bağlamında Mâbedlerinin Hukuki Statüsü, Adalet Yay., Ankara, 2014, s. 180.

⁹⁰ **KIZILOĞLU Sedat**, “İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi”, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 2, S. 1, 2012, s. 44.

A. OSMANLI DEVLETİ TARAFINDAN İBADET YERLERİNİN YÖNETİMİ VE BAKIMI

İslam, ülkelerin fethi sırasında din özgürlüğüne ve ibadet yerlerinin dini dokunulmazlığına özel bir önem atfeder. İbadet yerlerinin dokunulmazlığı; Müslümanların gayrimüslim toprakları ele geçirdiğinde mevcut ibadet yerlerinin asıl hallerinde bırakma veya onları ibadet yerleri olarak kullanmaya devam etme şeklinde kendini gösterir. İslam hukukuna göre, toprakların kontrolü iki şekilde ele geçirilir: ya sulh yoluyla ya da savaş yoluyla.⁹¹ Kuvvet yoluyla elde edilen topraklarda İslam hukuku, mevcut ibadet yerlerinin yıkılmayacağını ve devlet başkanının yetkisi altında mevcut durumlarını koruyarak bırakılması gerektiğini belirtir. Fıkıh âlimlerinin çoğu, açık alanlarda yeni ibadet yerleri inşa edilmesine izin verilmemesi gerektiğini savunur.⁹² Sulh yoluyla ele geçirilen topraklarda, âlimler, ibadet yerlerinin eski durumlarını koruyarak ve dokunulmazlık haklarına sahip olacakları güvencesiyle bırakılması gerektiği konusunda görüş birliği etmişlerdir.⁹³ Yeni ibadet yerlerinin inşasıyla ilgili olarak, bu durum, sulh anlaşmasında yer alan şartlara bağlıdır; buna göre ibadet yerleri, dokunulmazlık hükümlerine uygun şekilde korunmalıdır.⁹⁴ İslam Şeriat ve hukukuna göre, halkı Müslüman olmayan bir ülke işgal edildiğinde, şehir sakinleriyle "zimmet sözleşmesi" denilen bir anlaşma yapılır. Bu anlaşmayı kabul eden gayrimüslimlere "zimmet ehli" (ehli zimme) denir. Bu anlaşmayı kabul eden gayrimüslimler, söz konusu anlaşma ile garanti altına alınan haklar sayesinde, birçok açıdan Müslümanlarla eşit haklara sahip olur ve Müslümanlar gibi tüm özel haklardan yararlanırlar.⁹⁵

Hizmet Muhammed döneminde yapılan zimmet antlaşmasına göre, bu antlaşmayı kabul eden zimmet ehli insanların can ve mal güvenliğini sağlamak Müslüman idarecilere

⁹¹ **ÖZDEMİR Öznur**, "Sevâd'dan İstanbul'a: İslam'a Açılan Topraklardaki Kalcılık, İktisadi Düzen ve Sosyal Adalet", International Journal of Islamic Economics and Finance Studies, C. 6, S. 1, 2020, s. 78.

⁹² **AKMAN Mehmet**, "Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", İLAM Araştırma Dergisi, C. I, S. 2, 1996, s. 134.

⁹³ **EL BAĞDADİ Ebu Ubeyd**, Kitâbü'l-Emvâl, (thk. **M.Halil Herras**), Beyrut, 1986, s. 201.

⁹⁴ **KOYUNCU**, s. 86.

⁹⁵ **ÖZEL Ahmet**, Dârulislam-Dârulharb İslâm Hukukunda Ülke Kavramı, İklim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 315

düşer ve cizye ödemeyi kabul eden zimmet ehlinin güvenliğini sağlarlar.⁹⁶ İslam Şeriat ve hukukuna göre, zimmet antlaşması yapılan gayrimüslimleri İslam'a girmeye zorlamak, “Dinde zorlama yoktur”⁹⁷ ayeti gereği yasaktır. Buradan hareketle tarihte, Müslüman toplumların İslam'a girmeleri için gayrimüslim vatandaşları baskı altına aldığı bir örnek bulunmamaktadır. Herkes istedikleri dini veya mezhebi seçebilir. Bu kural, bir kişinin İslam'a girdiği durumda Hristiyanlar ve Yahudiler için de geçerlidir. Aynı zamanda onların ibadet haklarını inkâr etmek veya kendi ibadet yerlerinde ibadet etmelerine engel olmak da söz konusu olamaz. Bu bağlamda Müslümanlar, zimmet ehlini baskı uygulama veya zulmetme hakkına sahip değillerdir.⁹⁸

Osmanlı Devleti, gayrimüslimlere verdiği din özgürlüğü açısından çağdaşları arasında önde gelen bir devlettir. Nitekim Osmanlı Devleti, dini ilkeler üzerine kurulu bir sistem oluşturmuştur. Bu çerçevede yönettiği topraklarda yaşayan insanları, dini inançlarına göre Müslümanlar ve gayrimüslimler olarak ayırmış; gayrimüslimlere Osmanlı topraklarında yaşama hakkı vermiş ve ibadetlerini özgürce yapma haklarını tanımıştır. Gayrimüslim vatandaşların Osmanlı Devleti'ndeki en önemli hakları arasında inanç ve ibadet özgürlüğü ile eğitim yer almaktadır. Şöyle ki zimmet ehline, kendi inançlarına göre yaşama ve öğrenme hakkı verilmiştir. İhtiyaç durumunda, yeni ibadet yerleri inşa etmelerine izin verilmiş ve mevcut ibadet yerlerini her türlü saldırıya karşı korunmuştur.⁹⁹ Buradan hareketle burada, Osmanlı Devleti'nin ibadet yerlerini yönetme ve bakımını sağlama konusundaki çabalarına temas edilecektir.

Kudüs şehrinin yönetimi ve inşası, Kenanlılar'dan sonra birçok medeniyet ve devlet tarafından üstlenilmiş ve yapılmıştır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu, şehri 1516'dan 1917'ye kadar yöneten en etkili ve en öne çıkan medeniyetlerden olmuştur. Şöyle ki, Osmanlı mimarisi şehrin genel tarzına hâkim olmuş, çoğu yapı ve tesis Osmanlı

⁹⁶ ZEYDAN Abdü'l-Kerim, “İslam Hukukuna Göre Zimmiler”, GÜLEÇ Hasan (çev.), Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir, S. 8, 1994, s. 435.

⁹⁷ Bakara, 2/265.

⁹⁸ KARATAŞ Ali İhsan, “Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 15, S. 1, 2006, s. 268.

⁹⁹ BİLAL Eryılmaz, Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, Risale Yayınları, İstanbul, 1996, s. 21.

dokunuşunu taşımaya başlamıştır. Bu durum, şehirdeki nüfusun yerleşmesini teşvik etmiştir. Çünkü şehir, tarihinin bu döneminde çeşitli ekonomik, sosyal, dini ve kültürel faaliyetlerde gelişmiştir. Şehrin yaklaşık %70'i, bugüne kadar varlığını sürdüren yapılar ve tesisler, Osmanlı İmparatorluğu dönemine dayanmaktadır. Osmanlı sultanları, Kudüs şehrine büyük öncelik vermişler ve şehirde inşaat ve gelişim üzerine odaklanmışlardır. Özellikle İslami kutsal alanların restorasyonu ve inşaatı konusunda özel bir ilgi göstermişlerdir. Şehrin mukaddes önemi ve dini ve manevi değeri nedeniyle, Osmanlı İmparatorluğu, şehre özel bir saygı duymuş ve onu “Kudüs-i Şerif” olarak adlandırmıştır.¹⁰⁰

Kudüs ve çevresi; birçok tarihi yerleri, ibadet yerleri, dini okulları, tekke ve mezarları içine almaktadır. Bu nedenle, bu kalıntıların korunması ve bakımı için birçok vakıf kurulmuştur. Vakıflar, fakirlerin ve muhtaçların barınması ve geçimlerinin sağlanması için kurulmuştur. Bu vakıfların bazıları İslam devletlerinin önceki zamanlarında kurulmuştur. Osmanlı Devleti, Memlük dönemi vakıflarına dokunmadan bunlara yeni vakıflar eklemiştir. Bu nedenle, Kudüs'teki vakıfların arazilerinin %60'ı tarım arazisi olarak tahsis edilmiştir. Sultan Süleyman'ın Hürrem Sultan tarafından 1551 yılında kurulan Haseki Sultan Vakfı, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurduğu en önemli vakıflardan biridir. Bu vakıf, kısa sürede Filistin'deki fakirleri destekleyen en önemli kurum haline gelmiştir. Haseki Sultan Vakfı gibi önemli vakıflar, Osmanlı Devleti'nin yönetimindeydi. Osmanlı Devleti, vakıflara büyük önem vermiş ve bu vakıflar aracılığıyla hem mevcut ibadet yerleri ve kalıntıları korumuş hem de yeni dini ve mimari eserler inşa etmiştir.¹⁰¹

Osmanlı Devleti'nin tüm padişahları, Kudüs şehrinin dini öneminden dolayı özellikle ilgilenmişler ve birçok onarım ve yenileme çalışması yapmışlardır. Ancak, Kanuni Sultan Süleyman dönemi olan 1561 yılında onarımlar ve yenileme çalışmaları yoğun bir şekilde gerçekleştirilmiş ve Kudüs'teki tarihi ve kutsal yerleri kapsamıştır. Bu

¹⁰⁰ ZINELABIDINE Zariouh, (2019). دور الامبراطورية العثمانية في إعمار مدينة بيت المقدس وتطوير بنياتها ومراقبتها. Journal of Islamicjerusalem Studies, C. 19, S. 3, 417-434 (ZINELABIDINE Zariouh, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Kudüs şehrinin yeniden inşası ve yapı ve tesislerinin geliştirilmesindeki rolü”, İslami Kudüs Araştırmaları Dergisi, C. 19, S. 3, 2019, s. 418.)

¹⁰¹ ÖZDEMİR, s. 70-79.

doğrultuda Kanuni Sultan Süleyman, Kudüs'ü çevreleyen duvarların, yani eski şehir olarak adlandırılan alanın yeniden inşa edilmesini emretmiştir. Kutsal yerleri muhafaza etmek, yabancı kolonicilerin saldırılarına karşı şehri korumak ve güvenliğini sağlamak için yapılmıştır.¹⁰² Bu çerçevede Kudüs duvarları ve kuleleri 1536-1540 yılları arasında restore edilmiş, bu Osmanlı Devleti'ne büyük bir maliyet getirmiştir. Kanuni Sultan Süleyman, bu amaçla en iyi Osmanlı mühendisleri olan Ahmed Kara ve mimar Sinan gibi kişilerden yardım almıştır. Kanuni Sultan Süleyman, Sinan'ı Kudüs'e göndererek Kubbetüs Sahra'yı restore etmesini istemiştir. Çünkü kubbenin mozaik kaplaması çok fazla onarım gerektiriyordu.¹⁰³

Kudüs'te 17. yüzyıldan bu yana inşa hareketi durmamıştır. Bu süre içinde Eyyûbiyye yolu, Hanbeli Camii, Kubbetüs-Sahra ve tüm Mescid-i Aksa, camiler ve peygamberlerin mezarları da dâhil olmak üzere birçok yapı restore edilmiştir. Restorasyon ve onarım işleri özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda, özellikle Mescid-i Aksa ve Kubbetüs-Sahra ile ilgili olanlar birçok kez tekrarlanmıştır. Kubbetüs-Sahra'nın onarım ve restore işlemleri Osmanlı Sultanı III. Murad döneminde devam etmiştir. III. Ahmed, I. Mahmud ve I. Abdülhamid dönemlerinde, 1705, 1717, 1735, 1752, 1780, 1818 yıllarında da restore ve yeniden inşa işlemleri sürmüştür.¹⁰⁴ Bu yenileme çalışmaları arasında, Süleyman Paşa'nın özel harcamalarıyla 1816'da gerçekleştirilen onarım işlemi öne çıkmaktadır. Selim Paşa'nın Kudüs'ü ziyareti sırasında Mescid-i Aksa'da meydana gelen bazı yıkımlarla ilgili şikâyetler neticesinde Osmanlı Sultanı'nın izniyle çalışmalara başlamıştır. Tavanları ve çatı kaplamaları değiştirilmiştir. Bunların yüksek maliyetli olması nedeniyle Süleyman Paşa şehrin halkından yardım istemek zorunda kalmıştır. Bu büyük onarım işlemleri için bir atölye açmış, personel tayin etmiş ve gereken işçileri ve araçları getirmiştir. Ayrıca, Hz. Davut'un mezarını onarmıştır. Mescid-i Aksa da Kanuni Sultan Süleyman'ın

¹⁰² **KÖSE Feyza Betül**, “*Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde Mimari Çalışmaları*”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 2, 2017, s. 29.

¹⁰³ **ÖZDEMİR**, s. 80-93.

¹⁰⁴ ۲۳۱ ص. ۲۰۱، كنوز المعارف، عمان، ۲۰۱۰، رباح إسحاق، تاريخ القدس عبر التاريخ، كنوز المعارف، عمان، ۲۰۱۰، ص. ۲۳۱. (RABAH İshak, Tarih Boyunca Kudüs'ün Tarihi, Bilgi Hazinesi, Amman, 2010, s. 231.)

Kudüs'teki binaları restore etmesi emrini verdiği dönemde onarım ve yenileme işlemlerine tabi tutulmuştur.¹⁰⁵

Osmanlı Devleti'nin ilgisi sadece İslami ibadet yerlerinin onarımı ve tamiri ile sınırlı değildi, bilakis bu ilgi ve özen, aynı zamanda Hristiyan ve Yahudi dini yapılarına da uzanmıştır. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti, Hristiyanların dinlerini özgürce uygulayabilmeleri müsaade ederek kiliselerin ve manastırların yeniden inşa edilmesine izin vermiştir. Bu çerçevede Sultan III. Mustafa döneminde (1694-1703), Kudüs'teki Calvary Manastırı'nın onarımına izin verilmiştir. III. Ahmed döneminde (1703-1730), zimmilere kaldıramayacakları yükler yüklenmesi ve yasa dışı vergi ve harç talep edilmemesi emredilmiştir. 1710 yılında, Sultan III. Ahmed, Katoliklerin kutsal yerleri yeniden inşa etme hakkını veren bir ferman yayınlamıştır. 1719'da Kutsal Kabir'e hac yapma özgürlüğü ve Kıyamet Kilisesi'nin yenilenmesine izin vermiştir. Bu minvalde Osmanlı Devleti'nin tüm padişahları, Hristiyanların dinlerini özgürce uygulama haklarına saygı duyarak, dini özgürlüklerini sağlamıştır. Buradan hareketle Osmanlı Devleti, İbrahimî dinler arasında bir hoşgörü örneği sergilediği görülmektedir.¹⁰⁶

(DEBBAĞ) الدباغ، مصطفى مراد، موسوعة بلادنا فلسطين، الفصل العاشر، دار الهدى، فلسطين، ١٩٩١، ص. ١٣-١٤

Mustafa Murad, Ülkemiz Filistin Ansiklopedisi, C. 10, El-Hüda Yayınları, Filistin, 1991, ss. 13-14.)

¹⁰⁶ جبوري أحمد حسين عابد، "القدس في العصر العثماني ١٥١٦ - ١٦٤٠: دراسة-سياسة-عسكرية-إدارية-اقتصادية-اجتماعية-ثقافية." ١٠٣-٩٨ ص. ٢٠١١، الأردن، دار الحميد، ٢٠١١، ص. ١٠٣-٩٨ - 1640: Siyasi-Askeri-İdari-Ekonomik-Sosyal-Kültürel Bir İnceleme, El-Hamid Yayınları, Ürdün, 2011, ss. 98-103.)

B. OSMANLI DEVLETİ TARAFINDAN İBADET YERLERİNİN YÖNETİMİ İÇİN KONULAN YASALAR VE ALINAN ÖNLEMLER

Osmanlı hukuk sisteminde İslam şeriatı temel olmasına rağmen, Müslüman olmayan vatandaşların temel hukuki hakları farklı kanunlar, fermanlar ve fetvalarla korunmaktaydı. Osmanlı hukuk sisteminde, şeriat ve örfi hukukun yanı sıra, Hristiyan ve Yahudi topluluklarına dini adetlerinin gerektirdiği konularda farklı haklar tanınmıştır. Bu hakların varlığı, devlet izniyle toplum yasaları adı altında kabul edilmiştir.¹⁰⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nda da söz konusu bu prensibe bağlı olarak İslam şeriatındaki “zimmi” hukuku, Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslim topluluklara uygulanmış; söz konusu gayrimüslim topluluklar, Osmanlı Devleti'nin savaş ve cihatla fethettiği topraklarda, devletin hâkimiyetini kabul ederek cizye ve haraç ödeme yoluyla devlette varlıklarını sürdürmüşlerdir.¹⁰⁸ Bu çerçevede Osmanlı İmparatorluğu'nda, gayrimüslim topluluklar için hukuki ve sosyal bir sistem oluşturulmuştur. Bu yasalar, onlara dini özgürlüklerini tamamen uygulama imkânı sağlamıştır. Zaman zaman Müslüman olmayanlara karşı bazı haklar ve hukuki düzenlemeler ortaya çıksa da, bunlar aslında İslam şeriatında yer alan “zimmi” kavramına dayanmaktadır. “Zimmi” sözleşmesi imzalandığında, “zimmi”ye farklı haklar tanınırken aynı zamanda farklı yükümlülükler de getirilir. Her sözleşmenin kendine özgü kuralları sürekliliğini garanti eden ilkeleri vardır ki zimmet sözleşmesi veya akdi de böyledir.¹⁰⁹

Osmanlı Devleti Kudüs'ü ele geçirdiğinde, ibadet yerleri ile ilgili önceden belirlenmiş bir hukuki düzeni devralmıştır.¹¹⁰ Sultan Selim, 31.12.1516 tarihinde Kudüs'e vardığında, Kudüs Patriği III. Sargis Hovsepyan, Yunan Ortodoks Patriği Atalya ve şehirdeki din adamları ve halk tarafından karşılanmıştır. Sultan Selim, Hz. Ömer ve

¹⁰⁷ DEMİR Özge, “İslam Hukuku'nda Zimmet Sözleşmesinin Hukuki Kapsamı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Görünümü”, Journal of Istanbul University Law Faculty, C. 72, S. 1, 2014, ss. 744-745.

¹⁰⁸ BOZKURT GülNihal, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, ss. 7-8

¹⁰⁹ BOZKURT GülNihal, “İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüsü”, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 3, S. 4, İzmir, 1988, s. 121.

¹¹⁰ KOYUNCU, ss.181-182.

Selâhaddin Eyyûbi'den devraldıkları antlaşmayı yenilemeyi istediklerini dile getirmiştir. Bu sırada Sultan Selim, Hz. Ömer'in izinden giderek Kudüs'ün III. Ermeni Patriği için Ermenilere verdiği haklarla ilgili bir fetva yayınlamış ve ibadet yerleri ile ilgili düzenlemeleri içeren bir ferman çıkarmıştır.¹¹¹ Fermanın en önemli özelliği, gayrimüslimlere verilen eski ayrıcalıkların devam ettirilmesidir.¹¹² 9.11.1517 tarihli bu fermanında Sultan şöyle demiş: "Ermeni topluluğunun eski çağlardan beri belirli koşullar altında sahip olduğu kilise, manastır ve diğer kutsal yerler ile Kudüs'teki ve dışındaki kiliseler ve ibadet yerleri, aynı şekilde ve her koşul altında açık kalmalıdır" ifadelerini kullanmıştır.¹¹³

Sultan I. Selim'in döneminde Hristiyanların, Memlükler döneminde ödedikleri miktarla aynı miktarda para ödeyerek Kudüs'te hac yapmalarına izin verilmiştir.¹¹⁴

Sultan I. Selim'in ölümünden sonra taht, oğlu Sultan I. Süleyman, Kudüs ve bölgedeki ibadet yerleri ile alakalı babası döneminde tesis edilen hukuki rejimi aynen devam ettirmiştir. Sultan Süleyman, Kudüs şehrine büyük bir ilgi göstermiş ve şehir onun döneminde daha önce hiç görülmemiş bir şekilde gelişmiştir. Sultan, Kudüs'teki su sorununu çözmek için büyük bir onarım ve inşaat çalışması yapmış ve su yapıları inşa etmek, onarmak ve tamir etmek için fonlar tahsis etmiştir.¹¹⁵ Ayrıca, 1542 yılında Kubbetü'l-Sahra ve Mescid-i Aksa detaylı bir yenilemeye tabi tutulmuştur.¹¹⁶

Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı İmparatorluğu ve Fransa arasında yabancı ayrıcalıklar anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma uyarınca Osmanlı İmparatorluğu, Fransız vatandaşlarına dini özgürlükler vermiş ve din adamlarına (Latin Klerus), Ortodoks Hristiyanlar yerine kutsal yerleri koruma hakkı vermiştir. Bu durum, ibadet yerlerinde, özellikle de Kıyamet Kilisesi ve Kutsal Kabir hakkında Katolik ve

¹¹¹ **AKGÜNDÜZ Ahmet**, Pax Ottoman-Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2008, ss. 38-39.

¹¹² **KOYUNCU**, s.183.

¹¹³ **BİLAL**, ss. 41-42.

¹¹⁴ **EL-ARIF**, s. 103.

¹¹⁵ **KÖSE**, s. 37.

¹¹⁶ **BARAKAT**, ss. 8-5.

Ortodoks hristiyanlar arasında tartışmalara neden olmuştur. 1553 yılında Osmanlı Sultanı, bu ayrıcalıkları yeni maddelerle güçlendirmiş ve sultan, Fransız elçisi Mösyö Damon'un Kudüs'ü ziyaret etmesine ve keşişlerle ve papazlarla görüşmesine izin vermiştir. Ayrıca Fransa'nın koruması altındaki tüm Katolik yerleşimcilerin Osmanlı İmparatorluğu topraklarında serbestçe seyahat etmelerine müsaade etmiştir. Ayrıca, 1555 yılında Sultan, onlara, Kıyamet Kilisesi'ni yenilenme izni tanımıştır.¹¹⁷

Bunlardan hareketle Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Osmanlı yönetimi altındaki gayrimüslimlerin ibadet hakları kiliseler ve sinagoglar gibi yerlerde özgürce yerine getirilmekteydi. Ancak, ibadet sırasında belirli kısıtlamalar uygulanmıştır.¹¹⁸ Bununla birlikte, gerekli kolaylıklar da sağlanmıştır. Gayrimüslimler, sadece kendi evlerinde veya özel mülklerinde bireysel ibadetlerini yerine getirme hakkına sahip olmayıp kamusal olarak cemaatlere girme, evlenme, cenaze töreni düzenleme ve geleneklerini özgürce yerine getirme hakkına da sahip olmuşlardır. Bununla ilgili olarak idari ve hukuki yetki ve sorumluluklar ilgili din adamları otoritelerine verilmiştir.¹¹⁹ Osmanlı İmparatorluğu Kudüs'e yapılacak hac ibadetleri ile alakalı da hukuki bir rejim getirmiştir. Örneğin Kanun-i Kamame'nin hac bölümünde, Kanuni Sultan Süleyman gayrimüslimler için hac yeri olarak kabul edilen Kıyamet Kilisesi'nin ziyaret ilkeleri bu şekilde belirlenmiştir: *"1. Ziyarete gelen Efrenc'ten yedişer sikke filori alınır. Bab'ül Kamme'de resm-i kal'a olarak ellişer akçe ve Kamâme kapısında resm olarak kırk beşer akçe alınır. Bahsedilen vergiler, Efrenc diyarından gelen ziyaretçilerden alınır. 2. Rum'dan gelenlerden üçer Kayıthay altını alınır. Resm-i kal'a olarak ellişer akçe ve resm-i âhar olarak kırk beşer akçe alınır. Şark'tan gelenlerden de benzer şekilde alınır. 3. Halep ve Şam diyarından gelenlerden ikişer Kayıtbay altını alınır. Resm-i kal'a olarak ellişer akçe ve resm-i âhar olarak kırk beşer akçe alınır. Mimir'dan gelenlerden birer Kayıtbay altını alınır ve bahsedilen vergiler yine alınır. 4. Salt, 'Aclan, Gazze ve Remle*

¹¹⁷ **CEBÛRÎ**, ss. 50-55.

¹¹⁸ **YAVUZ Ercan**, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001, s. 239. (**Ak. KOYUNCU**, s. 62.)

¹¹⁹ **ERGİN Osman**, Türk Tarihinde Evkaf, Belediye ve Patrikhaneler, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1937, s. 69. (**Ak. KOYUNCU**, s. 62.)

*bölgelerinden gelen ziyaretçilerden yirmibeşer akçe alınır. Ancak, yukarıda bahsedilen vergiler alınmaz. Kudüs-i Şerif ve Halil'ür-Rahman -aleyhissalâtü ves-selâm-bölgelerinden gelenlerden dörder akçe alınır. 5. Hristiyan bayramında ziyarete gelenlerden üç yerde birer akçe alınır. Şam'dan gelen Fransız tacirlerinden ikişer buçuk altın alınır ve bahsedilen vergiler yine alınır. Gürcistan ve Habeşistan'dan gelen ziyaretçilerden herhangi bir şey alınmaz. Her hafta, Fransız tacirlerinden ziyarete gelenlerden birer akçe alınır şeklindeki kayıtlar, eski defterde belirlenmiş olup, yeni hükümet defterine de kaydedilmiştir”.*¹²⁰

İspanya ve Portekizden sürülen yahudilerin himayesi ile İmparatorluk bünyesindeki yahudi sayısının artması, Devleti bu kişilerin dini özgürlüklerine yönelik düzenlemeler yapmaya itmiştir. Yahudilere dini törenlerini yapmak konusunda özgürlükler tanınmış, havra ve sinagog denilen ibadethaneler açmalarına izin verilmiş ve hristiyanların tabi tutuldukları muamele ve rejim çerçevesinde herhangi bir ayrımcılığa uğratılmamışlardır.¹²¹

16. yüzyılın sonuna doğru Osmanlı İmparatorluğu, çeşitli nedenlerden dolayı zayıflamaya başlamıştır. Bu doğrultuda 1574-1595 yılları arasında Sultan III. Murad tahta çıktı. Bu dönemde, Kudüs'ün güvenliği, özellikle hacıların ibadet yerleri ziyaret etmek için kullandığı Kudüs'e giden yollar üzerindeki Bedevi saldırıları nedeniyle bozulmuştur. III. Murad tahta çıktığında, Bedevi saldırılarına karşı şehrin korumasını artırmıştır. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin padişahlarının Kudüs meselelerine ne kadar önem verdiklerini ve dini önemine olan ilgilerini göstermektedir. Ancak Kudüs'teki güvenliğin bozulması nedeniyle Bedevilerin saldırıları artmış ve camilerde hutbe verilmesi yasaklanmıştır. Hacılar üzerinde maddi yükümlülükler de getirilmiştir. Bunun sonucunda, Sultan gerekli emirleri ve önlemleri alarak onlarla mücadele etmeye karar vermiştir. Bu

¹²⁰ **AKGÜNDÜZ Ahmed**, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, C. VII, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1994, ss. 54-55.

¹²¹ جريس سمير، القدس: المخططات الصهيونية، الاحتلال، التهويد، ط. ١، بيروت، ١٩٨١، ص. ١٦. (GRACE Samir, Kudüs: Siyonist Planlar, İşgal, Yahudileştirme, C. 1, Beyrut, 1981, s. 16.)

önlemler arasında, Bedevi liderlerini hacı kabilelerini korumakla görevlendirmek yer almaktadır.¹²²

1597 yılında Osmanlı Sultanı III. Mehmed tahtı devralana kadar Kudüs'teki değişken durumlar devam etmiştir. Önceki dönemlerde meydana gelen tahribatlar nedeniyle Sultan, Mescid-i Aksa'yı onarmak için özen göstermiş ve Kubbetü's-Sahra'nın çatısına iki pencere açılmasını emretmiştir. Sultan I. Ahmed döneminde (1603-1617), Kudüs'teki durum kötüleşmiş ve halk, emirler ve valiler tarafından maruz kaldıkları haksızlıklar nedeniyle şikâyet etmiş, yeni vergiler ve ücretler ödemeye zorlanmışlardır. Bu nedenle Sultan, insanlara saldırmamaları ve haklarına saygı göstermeleri konusunda emir vermiştir. Valilere ve emirlere, ihlalleri bırakmaları ve talimatlarına uymaları için ferman vermiştir. Aksi takdirde, sorgulanıp görevlerinden alınacaklardı. Kudüste yaşanan bu olaylara rağmen, Sultan Ahmed Mescid-i Aksa'yı restore etme işlemleriyle ilgilendi ve Kubbetü's-Sahra'nın çatısına iki büyük altın zincirli avize yerleştirilmiştir. Hacıların güvenliği için koruma sayısını artırmıştır.¹²³

Sultan IV. Murad döneminde (1623-1640) Kudüs şehrinde güvenlik durumu yol kesilme olayları nedeniyle büyük ölçüde kötüleşmiştir. Bu nedenle Sultan, adını taşıyan bir kale inşa etmek için emir vermiş (Muradiye Kalesi) ve şehrin korunması amacıyla kaleyi korumakla görevli bir askeri birlik konuşlandırılmıştır.¹²⁴ Kudüslüler, Avrupa'nın şehre olan hırsından ve Emir Maanoğlu Fahreddin'in Toscana Dükü Fernando ile kurduğu ilişkiler ve anlaşmalar nedeniyle daha fazla korkmaya başlamışlardır. Zira bu anlaşmalar Kudüs şehri için bir tehdit oluşturmuştur. Çünkü bu anlaşmalar Hristiyan Kudüs Emirliği'nin kurulmasını amaçlamıştır.¹²⁵ Emir Fahreddin, 1611 yılında ibadet yerlerini

¹²² AL-JAWAHİRİ, الجواهري عماد أحمد، الأوضاع الإقطاعية في فلسطين في العصر الحديث، بغداد، ط. ١، ١٩٨٣، ص. ٨١. **Imad Ahmed**, Modern Çağda Filistin'de Feodal Koşullar, Bağdat, C. 1, 1983, s. 81.)

¹²³ غوشة محمد هاشم، "العمارة العثمانية في مدينة القدس"، يوم القدس، الندوة الرابعة، جامعة النجاح الوطنية، فلسطين، ١٩٩٨، ص. ٩٥-٩٤ (GHOSHEH, Muhammad Hashem, "Kudüs Şehrinde Osmanlı Mimarisi", Kudüs Günü, Dördüncü Sempozyum, An-Najah Ulusal Üniversitesi, Filistin, 1998, ss. 94-95.)

¹²⁴ AL-HAMOUD Novan (الحمود نوفان رجا، العسكر في بلاد الشام في القرنين ١٦ و١٧م، ط. ١، بيروت، ١٩٨١، ص. ٤٦. **Raja**, 16. ve 17. Yüzyıllarda Levant'ta Askeri, C. 1, Beyrut, 1981, s. 46.)

¹²⁵ قرألي بولس، فخر الدين المعني الثاني - أمير لبنان سياسته وإدارته (١٩٥٠-١٦٣٥) -، لبنان، ١٩٣٧، ص. ١٧٢-١٧٨. (QAR'ALÍ, Bulus, II. Emir Maanoğlu Fahreddin - Lübnan Emiri, Politikası ve Yönetimi (1635-1950) -, Lübnan, 1937, ss. 172-178.)

ziyaret etmeyi kolaylaştırmak ve Kudüs Hristiyan emirliğinin kurulmasını sağlamak için Toscana Dükü ile anlaşma yapmıştır.¹²⁶ Ancak Osmanlı Devleti, Emir Fahreddin'in planlarını ortaya çıkarmış onu ortadan kaldırmak için bir sefer düzenlemiştir. Ölümüyle Osmanlı Devleti, Kudüs'ü Hristiyanlara teslim etmeyi amaçlayan projelerinden kurtulmuştur.¹²⁷ Sultan IV. Murad, 1634 yılında Kutsal Kabir ve Kıyamet Kilisesi'nde dini kutlamalarda Latinlere, Rumların önüne geçme hakkı veren üç ferman yayınlamıştır. Ancak Latinler bu fermanları protesto etmiştir. Bunun üzerine 1636 yılında Latinlerin Kutsal Kabir ve Kıyamet Kilisesi'ndeki haklarını destekleyen yeni bir ferman yayınlanmıştır.¹²⁸

Kudüs'teki dini topluluklar Osmanlı İmparatorluğu çatısı altında ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuştur. Bu ayrıcalıklar zamanla haklar haline gelmiş ve Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte yasal hale gelmiştir. Bu ayrıcalıklar zamanla birçok muafiyeti kapsayacak şekilde genişlemiştir. En tehlikelilerinden biri, Avrupalıların özellikle Şam'da dini faaliyetlerini serbestçe yapmalarına izin verilmesi olmuştur. Bu sebeple Katolikler, Ortodokslar ve Protestanlar arasındaki rekabet en yüksek seviyeye çıkmış olup bu gruplara kendi eğitim ve öğretim kurumlarını oluşturmalarına izin verilmiştir.¹²⁹

Sultan II. Mustafa'nın döneminde, 1701 yılında, Kudüs'teki Rum Ortodoks Kilisesi çeşitli ayrıcalıklar ve fermanlar elde etmiştir. Bu ayrıcalıklar arasında, Kudüs'teki Kutsal Kabir Manastırı'nın restore edilmesi ve rahiplerin vergilendirilmemesi için bir ferman bulunmaktadır. Sultan ayrıca, Katolik Latin kiliselerin Rumları tahrik etmelerini ve

¹²⁶ ABDÜLKARİM Ahmed Ezzat, *عبد الكريم أحمد عزت، دراسات في تاريخ العرب الحديث، بيروت، ١٩٧٠، ص. ٧٧*, Modern Arap Tarihi Çalışmaları, Beyrut, 1970, s. 77.)

¹²⁷ نوار عبد العزيز سليمان، *التاريخ الحديث للشعوب الإسلامية، بيروت، ١٩٧٣، ص. ٤٥-٤٧*, Süleyman, İslam Halklarının Modern Tarihi, Beyrut, 1973, ss. 45-47.)

¹²⁸ الزبدة عبلة المهدي، *القدس تاريخ وحضارة ٣٠٠٠ ق.م-١٩١٧، ط. ١، بيروت، ٢٠٠٠، ص. ٣٤٤*, AL-ZABDA Abla Al-Muhtadi, Kudüs Tarihi ve Medeniyeti MÖ 3000 - 1917, C. 1, Beyrut, 2000, s. 344.)

¹²⁹ عرب محمد صابر، "التسامح الديني في ظل الإدارة الإسلامية للقدس"، وزارة الأوقاف والشؤون الدينية، مج ٢، ع. ٦، ٢٠٠٤، ص. ١٥٢ (ARAB Muhammad Sabir, "Kudüs İslami Yönetimi Altında Dini Hoşgörü", Vakıflar ve Diyanet İşleri Bakanlığı, C. 2, S. 6, 2004, s. 152.)

mezheplerini değiştirmeye zorlamalarını yasaklayan bir ferman da yayınlamıştır.¹³⁰ 1706 yılında Sultan III. Ahmed, Kudüs'teki zimmi halka karşı haksızlıkların önlenmesi için bir emir vermiştir. Bu emir, Kudüs'teki Hristiyanların şikayetlerini Sultan'a iletmesinin ardından, Kudüs yöneticilerinin ödeyemeyecekleri miktarda para talep etmeleri üzerine verilmiştir. Sultan, Kudüs yöneticilerine, zimmi halkın ödeyemeyecekleri miktarda para talep etmemeleri için emir vermiştir.¹³¹ Sultan III. Ahmed döneminde, 1710 yılında, Latinlere kutsal dini yapıları restore etme hakkı verilmiştir. Ardından 1715 yılında, Sultan III. Ahmed, Müslümanların Hristiyan mezhepleri arasındaki ziyaretlerine müdahale etmelerini ve özellikle Kıyamet Kilisesi'ni ziyaret etmelerini yasaklayan bir emir yayınlamıştır.¹³² 1718 yılında Sultan III. Ahmed, Osmanlı Devleti, Avusturya ve Venedik arasında yapılan bir anlaşmaya dayanarak Ruslara Kudüs'te ibadet yerlerini ziyaret etme ve ibadet etme özgürlüğü tanımış; bu süre boyunca vergi, haraç veya herhangi bir ücret ödemeyeceklerdi. Sultan I. Mahmud döneminde, 1718'de, Osmanlı Devleti ve Avusturya arasında imzalanan Belgrad Antlaşması, dini özgürlükleri korumayı ve Kudüs'teki kutsal mekânların önceliğinin Ortodoks Rumlar'a verilmesini sağlamıştır. 1740 yılında, Fransa Osmanlı Devleti'ndeki ayrıcalıklarını yenilemiş ve Sultan I. Mahmud ile Fransa arasında imzalanan anlaşma gereği Latin ziyaretçilere Kutsal Kabir'i ziyaret etme özgürlüğü verilmiştir. Hristiyan mezheplerinin tümü Fransız koruması altında dini mekânları ziyaret etme izni almışlar ve Latinlerin sorumluluğu altındaki kiliseleri ve mâbetleri yeniden inşa etmelerine izin verilmiştir.¹³³

Avrupa ülkelerine verilen bu imtiyazlar, Kudüs ve çevresindeki Hristiyan cemaatleri arasındaki anlaşmazlıkları arttırmış, şiddetli ve kanlı çatışmalara yol açmıştır. Bu nedenle Osmanlı Sultanı III. Osman, 1757 yılında bir ferman yayınlayarak farklı

¹³⁰ QAZAKİA Halil İbrahim, قزاقيا، خليل إبراهيم، تاريخ الكنيسة الرسولية الأورشليمية، ط. ١، القاهرة، ١٩٢٤، ص. ١٣١. Kudüs Apostolik Kilisesi Tarihi, C. 1, Kahire, 1924, s. 131.)

¹³¹ جبوري أحمد حسين عابد، القدس في العصر العثماني ١٦٤٠ - ١٧٩٩: دراسة سياسية-عسكرية-إدارية-اقتصادية-اجتماعية-ثقافية، ٩٤ دار الحميد، الأردن، ٢٠١١، ص. ٩٤. Siyasi-Askeri-İdari-Ekonomik-Sosyal-Kültürel Bir İnceleme, Hamid Yayınları, Ürdün, 2011, s. 94.)

¹³² عارف العارف، المسيحية في القدس، المطبعة الأرثوذكسية، القدس، ١٩٥١، ص. ٢٥١. (ARIF, El-Arif, Kudüs'te Hristiyanlık, Ortodoks Yayınları, Kudüs, 1951, s. 251.)

¹³³ CABŪRÎ, ss. 93-97.

Hıristiyan mezhepleri arasındaki ilişkileri düzenlemeyi hedeflemiştir. Ferman, her mezhebin kiliselerinde ve özellikle Kıyamet Kilisesi'ndeki haklarını belirlemiştir.¹³⁴ Bazı durumlarda ise, Devlet bizzat bir arabulucu faaliyeti yürütmüş ve aktif insiyatifler almıştır. Örneğin 1862'de Kıyamet Kilisesinin onarımı¹³⁵ sırasında, Ortodoks ve Katolik cemaat arasında çıkan ve Fransa ve Rus monarklarının da dahil olduğu çatışmada, Osmanlı İmparatorluğu onarım haklarını ilga etmiş ve Kilisenin onarımını bizzat üstlenmiştir. Bu durum her iki kutbuda sakinleştirmiş ve çatışmaların büyümesinin önüne geçmiştir.¹³⁶

19. Yüzyıl sonlarında Avrupa'da güçlenmeye başlayan anti-semitizm sebebiyle Yahudiler, büyük göçlerle Osmanlı topraklarına gelmeye başlamışlardır.¹³⁷ Bu dönemde İbrani okullar açılmaya başlamıştır. Yahudiler, İslam ülkelerinde sığınmacıların ve göçmenlerin korunması ve refahı için temel bir hak ve görevin önemli olduğu bir ortamda, güvenlik, koruma, huzur ve ibadet özgürlüğü bulmuşlardır. Bu bağlamda, Yahudilere ticaret, bilim ve dini alanlarda geniş özgürlükler sağlanmış ve diğer azınlıklarla benzer bir özgürlük ve bağımsızlık düzeyine sahip olmuşlardır. Örneğin, Hükümet nezdinde Yahudileri temsil eden bir haham bulunmakta olup, Kudüs gibi önemli bir merkezde kendi ibadet yerlerini ve dini mahkemeleri gibi özel yapılarını kurmuşlardır.¹³⁸ Ayrıca, Osmanlı Devleti Yahudilere Kudüs'e giriş özgürlüğü vermiştir. Yahudiler, "Yahudi Mahallesi" olarak adlandırdıkları Güneybatı'da Mescid-i Aksa'nın yanında bir mahalleye yerleşmişlerdir. Ayrıca Hayyedara, Şeref ve Reşe gibi diğer semtlere de yerleşmişler ve bu dönemde Osmanlı vatandaşları olarak kabul edilmişler ve Osmanlı Yahudileri olarak adlandırılmışlardır. Osmanlı Devleti, Yahudilerin tamamen özgürce ibadet etmeleri için iki sinagog inşa ederek dinlerini serbestçe icra etmelerine izin vermiştir.¹³⁹

¹³⁴ CABŪRÎ, s. 98.

¹³⁵ Bölge cemaatleri açısından Kıyamet Kilisesinin onarımı kadim ve kutsal bir görev olarak idrak edilmektedir.

¹³⁶ KOYUNCU, ss. 200-2001.

¹³⁷ GÜZEY Ahmet Rifat, "Osmanlı Döneminde Kudüs'e Yahudi Göçü, İdari ve Sosyal Yapı ile Okullar", Kastamonu Eğitim Dergisi, C. 28, S. 2, 2020, s. 995.

¹³⁸ يحيى محمد عطية، "السلطان عبد الحميد الثاني والقضية الفلسطينية"، مجلة العلوم الإنسانية، ٢٠٢١، ١٢، ٦، ليبيا، ص. ٦-٩.

(Yahya Emhammed Attia, "Sultan II. Abdülhamid ve Filistin Meselesi", İnsan Bilimleri Dergisi, C. 6, S. 12, 2021, Libya, ss. 6-9.)

¹³⁹ ZINELABIDINE, s. 427.

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde farklı din ve milliyetlere mensup toplumlar bir arada yaşamışlardır. Bu durum normal koşullarda büyük bir zenginlik olarak görülürken, devletin zayıflaması ve milliyetçiliğin güçlenmesiyle birlikte bazı sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Avrupa devletleri özellikle kendilerine yakın gördükleri gayrimüslim azınlıkları korumak adına Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine müdahale etmeye başlamışlardır. Aslında, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde nüfuzlarını artırmak isteyen devletler, ülkedeki iç işlerine müdahale ederek kendi dinlerinden olan azınlıkları koruduklarını iddia etmişlerdir. İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya bu konuda etkin devletlerdi. Bu devletler, özellikle petrol kaynaklarına sahip bölgelerde yatırım yaparak etkilerini artırmak için azınlıklara özel önem vermişlerdir. Bu bölgelerden biri de Filistin topraklarıydı. Osmanlı İmparatorluğu, bu güçler arasındaki rekabeti kullanarak ayakta kalmaya çalışmıştır.¹⁴⁰

Görülüyor ki Osmanlı İmparatorluğu, gayrimüslim ibadet yerlerinin hukuki durumunu İslam şeriatı hükümlerine göre belirlemiştir. İbadet yerleri, gayrimüslimlerin dini özgürlükleri ve vicdanları kapsamında korunmuş, ihtiyaç halinde onarım ve yeniden inşa izni verilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, vatandaşlarına, hatta hâkimiyeti altındaki topraklarda dahi huzur ve güvenliği sağlama hakkına sahip olmasına rağmen, ibadet yerlerini tahrip etmemiş ve kullanılmaya devam etmelerine izin vermiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi altında yaşayan gayrimüslimler, kendi kiliselerine, sinagoglara ve diğer ibadet yerlerine sahip olmuşlar, dinlerine uygun olarak bu mekânları kullanmışlardır. İbadet yerleri, belgelerle belirlenmiş durumlarına tam dokunulmazlık haklarıyla korunmuş, iç yönetimleri ve düzenlemeleri toplulukların kendi yönetimlerine bırakılmıştır.¹⁴¹ Osmanlı hukuk tarihinde Osmanlı hoşgörüsünün en iyi yansımaları, gayrimüslim ibadet yerleri ile ilgili uygulamalarda görülmektedir.¹⁴²

¹⁴⁰ **POLAT Ziya**, “Yahudilerin II. Abdülhamid Döneminde Filistin’e Göç Girişimleri ve Oliphant’ın Siyonist Koloni Talebi”, *Journal of Islamic Jerusalem Studies*, C. 17, S. 1, 2017, s.7.

¹⁴¹ **ERCAN Yavuz**, “Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken Ve Davranış Hukuk”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C. 1, S. 1, 1990, s. 124.

¹⁴² **KOYUNCU**, s.85.

Binaenaleyh Osmanlı İmparatorluğu, günümüzdeki herhangi bir modern devlette görülmeyen bir düzeyde gayrimüslim vatandaşlarına inanç özgürlüğü ve ibadet özgürlüğü konusunda son derece toleranslı bir şekilde davranmıştır. Bu özgürlükler, Osmanlı Sultanlarının fermanlarında yer almış ve yasal koruma en üst düzeyde sağlanmıştır.¹⁴³ Bu nedenle, Osmanlı devletinin Kudüs şehrine gösterdiği ilgi; şehrin İslam dünyasıyla ilgili güçlü bağlarını ve geçmişini hatırlatan birçok Osmanlı tesisleri, kurumları ve eserleri ile ortaya çıkmaktadır. Osmanlı döneminde Kudüs'teki ibadet yerleri, İslam dünyasındaki hiçbir şehirde görülmeyen bütünsel bir mimari gelişme sergilemiştir.¹⁴⁴

III. KUDÜS'TEKİ İBADET YERLERİNİN İDARESİNİ DÜZENLEYEN FİLİSTİN YASALARI

Kudüs'ün yönetimi meselesi şu anda uluslararası alanda en önemli ve en karmaşık meselelerden biridir. Zira İsrail, barış antlaşmalarını, tüm yönleriyle görüşmeyi ertelemeye çalışmaktadır. Diğer taraftan Kudüs'ün egemenliği meselesi Orta Doğu'daki çatışmaların merkezini teşkil etmektedir. Çünkü asıl ve gerçek tehdit, kutsal şehir üzerindeki egemenlik konusunda müzakerelerin ertelenmesinde yatmaktadır, zira bu şehrin İsrail'in kontrolü altına girmesi durumunda Filistin topraklarından ayrılacak ve Filistin egemenliğinin Kudüs üzerindeki sabit ve sürekli göstergeleri ortadan kalkacaktır. İsrail, Kudüs'ü ilhak etmek, Yahudileştirmek ve Filistin egemenliğinin belirtilerini yok etmek konusunda ilerlemekte ve Filistin topraklarından izole etmektedir.¹⁴⁵

Kudüs'ün geleceği, Filistin-İsrail müzakerelerinde en önemli konulardan biridir, hatta belki de en önemlisidir. Şehir, Filistinlilerle İsraililer arasındaki siyasi ve dini çatışmanın temel sembolü ve anahtarıdır. Her iki taraf da şehri, siyasi varlıklarının başkenti olarak görmektedir. Ayrıca, şehrin dini önemi ve tüm dinlerdeki özel konumu,

¹⁴³ KOYUNCU, s.64.

¹⁴⁴ ZINELABIDINE, s. 429.

¹⁴⁵ العمري حكيم، "أسس السيادة الفلسطينية على القدس في القانون الدولي"، كلية الحقوق والعلوم السياسية، جامعة يحيى فارس، مجلة جيل ٧٩ ص. ٢٠١٨، الجزائر، ٣٢، المدية، الجزائر، ٢٠١٨، ص. ٧٩ (AL-OMARİ Hâkim, "Uluslararası Hukukta Filistin Egemenliğinin Kudüs Üzerindeki Temelleri", Hukuk ve Siyaset Bilimi Fakültesi, Yahya Fares Üniversitesi, Generation İnsan Hakları Dergisi, S. 32, Medea, Cezayir, 2018, s. 79, <https://jilrc.com/archives/9293>, (Erişim Tarihi: 10.1.2023).

meseleyi daha da karmaşık hale getirmektedir. Bu nedenle, Kudüs meselesi, bugün ve gelecekte Arap-İsrail çatışmasının en karmaşık meselelerinden biridir. İsrail, Kudüs'ü sonsuza kadar İsrail'in başkenti yapma hedeflerini gerçekleştirmek için büyük bir çaba sarf etmektedir. Buna karşın Filistin devleti, Kudüs'ün Batı Şeria'nın ayrılmaz bir parçası olduğunu düşünmektedir.¹⁴⁶

İngilizler'in 1948'de Filistin topraklarından çekilmesi ve İsrail'in büyük bir kısmını işgal etmesi sonucunda, Batı Şeria, Kudüs ve Gazze Şeridi İsrail işgalinin etkisi altında kalmamıştır. İsrail Devleti'nin kurulması ve Batı Kudüs'ün başkent ilan edilmesinden sonra, Batı Şeria ve Doğu Kudüs Ürdün yönetimine geçmiş, Gazze Şeridi ise Mısır yönetimine geçmiştir. Doğu Kudüs ve Batı Şeria'da hukuki durum, Ürdün yasaları ve düzenlemelerinin uygulanmasıyla belirlenirken, Gazze Şeridi'nde ise Osmanlı ve İngiliz dönemlerinden kalan yasaların uygulanması devam etmiştir.¹⁴⁷ Haziran 1967'de Irak, Mısır, Suriye ve Ürdün ile İsrail arasında başlayan savaşta, İsrail Arap ordularını yenerek Kudüs'ün geri kalanını da kontrolü altına almıştır. İsrail, Kudüs'ün kontrolünü aldıktan sonra Kudüs'teki tüm ibadet yerlerinin de kontrolünü ele geçirmiştir.¹⁴⁸

13 Mart 1993'te İsrail ve Filistinliler arasında Oslo Anlaşması imzalanmış ve anlaşmanın bir parçası olarak İsrail, Filistin halkının tek yasal temsilcisi olarak Filistin Kurtuluş Örgütünü tanımıştır. Anlaşma, geçiş dönemi boyunca Filistin'in özerk yönetimini kurmayı ve uluslararası meşruiyet kararlarına uygun olarak adil ve kapsamlı bir barışı ve çatışmayı sonlandırmayı da içermektedir. Buna göre, 1994 yılında Filistin

مسلط عصام, "الواقع يفرض الواقعية (القدس في قرارات الشرعية الدولية)", مؤتمر يوم القدس الثامن: الحلول المقترحة لمستقبل مدينة 146 38 ص. 2015، جامعة النجاح الوطنية، نابلس، 2015، ص. 38.)

مرعي محمود، العملية التشريعية في فلسطين: الآليات والأهداف والأولويات، تقارير هيئة حقوق المواطن الفلسطيني المستقلة، 147 13 ص. 2000، "MAR'İ Mahmoud, "Filistin'de Yasama Süreci: Mekanizmalar, Amaçlar ve Öncelikler", Bağımsız Filistin Vatandaş Hakları Komisyonu Raporları, 2000, s. 13.)

¹⁴⁸ **İşgal Altındaki Kudüs'ün Hikayesi**,

<https://www.aljazeera.net/news/alquds/2017/12/8/%D8%AD%D9%83%D8%A7%D9%8A%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%AF%D8%B3-%D8%AA%D8%AD%D8%AA-%D8%A7%D9%84%D8%A7%D8%AD%D8%AA%D9%84%D8%A7%D9%84>, (Erişim tarihi: 20.03.2023)

Ulusal Yönetimi kurulmuş ve Yaser Arafat, Filistin Devleti'nin başkanı olarak atanmıştır. Böylece, Filistin Ulusal Yönetimi Batı Şeria ve Gazze Şeridi'nde Filistinlileri temsil etmeye başlamıştır.¹⁴⁹

Filistin Ulusal Yönetimi, zamanla giderek karmaşıklaşan bir yasal sistem devralmıştır, bu sistem genellikle Arap ve yabancı güçlerin tek başlarına Filistin'i yönetmeleri sonucunda oluşmuştur. Yasal ve yargısal sistem belirli bir istikrarsızlık içindeydi çünkü Osmanlı döneminden başlayarak Filistin'de iktidarın el değiştirmesi ve Filistin Ulusal Yönetimi'nin kurulması, her devletin kendi özel yargı sistemine sahip olmasına neden oldu, bu da diğerlerinden farklıydı. Filistin Ulusal Yönetimi'nin kuruluşuyla birlikte, önceden bilinmeyen siyasi, sosyal ve ekonomik yapılar ortaya çıkmıştır, bu da acil ve geniş kapsamlı yasal gereksinimleri beraberinde getirmiştir. Mevcut yasaların bu gereksinimleri karşılayamadığı dikkate alındığında, Ulusal Yönetim, bu yapıları düzenlemek amacıyla yasal belgelerin oluşturulmasının gerekliliğini fark etmiştir. Dolayısıyla, Filistin topraklarının birliği için temel bir adım olarak yasaların birleştirilmesi gerekmektedir.¹⁵⁰

1994 yılında Filistin Ulusal Yönetimi'nin kuruluşundan bu yana, Filistin'e özgü bir karakter taşıyan bir dizi Filistin yasası yürürlüğe konulmuştur. Bu yasalar arasında, özellikle Kudüs'teki ibadet yerlerinin rolüyle ilgili olanlar dikkat çekicidir. Filistin Devlet Başkanı, 2002 yılında Başkent Yasası'nı (4 numaralı yasa) çıkardı. İlk ve ikinci maddelerinde şöyle deniliyordu: Madde (1): “Kudüs, Filistin Devleti'nin başkentidir ve yasama, yürütme ve yargı alanındaki üç erkin de daimi merkezidir.” Madde (2): “*Filistin Devleti'nin Kudüs üzerinde egemenliği*. Filistin Devleti, Kudüs ve kutsal yerlerin idaresini

¹⁴⁹ سعد أسامة سعيد حسين، نظام الحكم للسلطة الوطنية الفلسطينية: دراسة تحليلية، كلية الحقوق، جامعة الأزهر، رسالة دكتوراة، غزة، ٢٠١٣، ص. ٨٧-٨٨ (SA'D Üsamed Said Hüseyin, Filistin Ulusal Otoritesinin Yönetim Sistemi: Analitik Bir Çalışma, Hukuk Fakültesi, Azher Üniversitesi, Doktora Tezi, Gazze, 2013, ss.87-88.)

¹⁵⁰ جرادة عبد القادر، القضاء الفلسطيني، منشورات مكتبة آفاق، غزة، ٢٠١٢، ص. ٤١ (JERADA Abdulkadir, Filistin Yargısı, Afaq Kütüphanesi Yayınları, Gazze, 2012, s. 41.)

elinde tutar ve onların korunmasından ve tüm dini ayinlerini özgürce uygulanmasından sorumludur.”¹⁵¹

Filistin'de 2003 yılında değiştirilen temel yasa 3. ve 4. maddelerinde bu şekilde belirtmiştir: Madde (3): “Kudüs Filistin'in başkentidir.” Madde (4): “Filistin'de İbrahimî dinlere saygı gösterilir, kutsallıkları tanınır ve ibadetlerini tam bir özgürlükle yerine getirme hakları vardır.”¹⁵² Filistin Ulusal Yönetimi, İbrahimî dinlerin takipçileri için dini öneme sahip ibadet yerleri dâhil olmak üzere Kudüs şehri üzerinde egemenliğini yürütmek için bir yasa çıkarmasına rağmen İsrail'in ibadet yerleri üzerindeki tam kontrolü sebebiyle bu gerçekleşmemiştir. Bu nedenle, yasa çıkarılmasına rağmen uygulanma zemini bulamamış veya işleme konulmamıştır. Bu çerçevede Filistin Ulusal Yönetimi, Kudüs'teki ibadet yerleri üzerinde egemenliğini yürütmeye çalışsa da, girişimleri başarısız olmuş ve Kudüs'teki ibadet yerleri, bugüne kadar İsrail'in fiili kontrolü altında kalmaya devam etmiştir.

¹⁵¹ قانون العاصمة رقم (٤) لسنة ٢٠٠٢ م. (Kanuni'l-Asime (Başkent Kanunu) 4/2002.)

¹⁵² القانون الأساسي المعدل لسنة ٢٠٠٣. (2003 Yılına Ait Değiştirilen Temel Yasası.)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUDÜS'TEKİ İBADET YERLERİNE YÖNELİK ULUSLARARASI HUKUKİ REJİM

Bu bölümde, ilk olarak Kudüs'teki ibadet yerlerine yönelik uluslararası hukuki rejim ele alınacaktır. Ardından Kudüs'ün hukuki durumu, ibadet yerlerine dair uluslararası hukuki rejim, İsrail'in Kudüs'teki ibadet yerlerine yönelik davranışları ve bu davranışların uluslararası hukuk nezdinde değerlendirilmesi incelenecektir. Son olarak Kudüs'teki ibadet yerlerinin korunmasına yönelik uluslararası toplumca benimsenen tutumlar ve sunulan çözümler tartışılacaktır.

I. KUDÜS'TEKİ İBADET YERLERİNE YÖNELİK ULUSLARARASI HUKUKİ REJİM

Kudüs'teki ibadet yerleri uluslararası hukuk gereği uluslararası koruma altındadır. Uluslararası hukuk, ibadet yerlerinin korunması konusunda düzenlemeler içermektedir. Kudüs şehrinde, İbrahimî dinlere (İslam, Yahudilik, Hristiyanlık) ait olan birçok ibadet yerleri bulunmaktadır. Bu ibadet yerleri, herhangi bir şiddet eylemi, tahrip veya saldırıya karşı koruma altındadır. Bu nedenle uluslararası toplum, bu ibadet yerlerini koruma, saygı gösterme ve güvenliğini sağlama konusunda uluslararası ve insani hukuk çerçevesinde sorumluluk taşır. Bu koruma, herkesin ortak sorumluluğudur ve tarafların Kudüs şehrindeki ibadet yerlerine veya dünya genelindeki herhangi bir ibadet yerlerine yönelik herhangi bir şiddet eylemi, tahrip veya saldırıdan kaçınmaları gerekmektedir. İsrail'in 1948'de Batı Kudüs'ü işgal etmesi ve Kudüs üzerinde egemenlik kurmaya çalışması sonucunda şehirdeki dini mâbetlerin siyasi, hukuki ve dini durumu büyük ölçüde değişmiştir.

Birleşmiş Milletler, İsrail'in Kudüs'te gerçekleştirdiği bazı davranışların uluslararası hukuka aykırı olduğunu beyan etmiş ve İsraili bu tür davranışlarda bulunmaktan kaçınmaya çağırmıştır. İsrail ise, Birleşmiş Milletlerin bu çağrılarını kabul etmemiş, davranışlarının uluslararası hukuk nezdinde hukuki olarak değerlendirmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu doğrultuda, bu bölüm dahilinde, öncelikle Kudüsün hukuki

durumunun tarihsel süreç içerisinde geçirdiği değişimler Birleşmiş Milletler'in Kudüsle alakalı aldığı kararlar ile ele alınacak, ardından bu kararların temelini oluşturan, Cenevre ve Lahey Sözleşmelerinin ilgili hükümleri tartışılacaktır. Nihayetinde ise İsrail'in bu düzenlemelerinin uluslararası hukuk nezdindeki hukukiliği incelenecektir.

A. KUDÜS'ÜN HUKUKİ DURUMU

Filistin, İngiliz Askeri Konseyi tarafından Birleşik Krallık'a Mandaterlik olarak verildiğinde, Filistin'in nüfusunun çoğunluğu Araplar tarafından teşekkül ederken; Yahudiler % 10'luk bir azınlığı oluşturmuşlardır. Mandaterlik döneminde, İngiliz yönetimi Yahudi göçünü Filistin'e teşvik etmiş ve ülkedeki Yahudi nüfusu kademeli olarak artmıştır.¹⁵³ Mandaterlik 15/5/1948 tarihinde sona erdiğinde, Yahudi nüfusu bütün Filistin'de %30'a ve Kudüs'te %48'e yükselmiştir. Bununla birlikte, Araplar Filistin ve Kudüs'te çoğunluğu oluşturmaya devam etmişlerdir¹⁵⁴.

Filistin genelinde demografik yapının göçler sebebiyle değişime tabi tutulması yahudi ve Araplar arasında sosyal çatışmaları doğurmaya başlamış ve bunun sonucunda Birleşmiş Milletler, Filistin'i iki eyalete ayırmaya ve Kudüs şehrini özel bir hukuk sistemi altına almaya karar vermiştir. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 29.11.1947 tarihli 181 sayılı kararı, Filistin'i Arap ve Yahudi devletleri olarak ikiye bölmeyi ve Kudüs'ü Birleşmiş Milletler'e bağlı bir Vesayet Konseyi'nin yönetimi altında ayrı bir varlık haline getirmeyi öngörmüş¹⁵⁵, kutsal yerlerle alakalı olarak ibadet edenlerin haklarının korunması gerekliliğini vurgulamıştır¹⁵⁶. Bu karara göre Vesayet Konseyi, beş ay içinde ayrıntılı bir yasa hazırlayacak ve temel düzenlemeyi yaparken aşağıdaki noktalar dikkate alınacaktır:

¹⁵³ **SHLAIM Avi**, Filistini Bölüşmek: Kral Abdullah, Siyonistler ve Filistin'i Taksim Siyaseti: 1921-1951, **TÜTÜNCÜ Muttalip** (çev.), Küre Yayınları, İstanbul, 2017, s. 44.

¹⁵⁴ **COTRAN Eugene**, Uluslararası Hukukta Kudüs Sorunu: Çözüm Giden Yol, İslami Çalışmalar, C. 40, No. 3/4, İslamabad, Sonbahar-Kış 2001, s. 487-488.

¹⁵⁵ **ARMAOĞLU**, s. 111.

¹⁵⁶ Resolution Adopted on The Report of The Ad Hoc Committee on The Palestinian Question, s. 146-149. Resolution 181 (II),

[https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F181\(II\)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False](https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F181(II)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False), (Erişim Tarihi: (6.6.2023).

- 1) Şehirdeki üç tek tanrılı din için manevi ve dini özelliklerin korunması sağlanacaktır.
- 2) Kutsal şehirdeki Filistinli (Arap ve Yahudi) halklar arasında karşılıklı işbirliği ve barış tesis edilecektir.
- 3) Şehrin genel valisi, bağımsız olarak Vasiyet Konseyi tarafından atanacaktır. Vali, Birleşmiş Milletler adına şehri yönetecek ve dış ilişkilerden sorumlu olacaktır.
- 4) Şehir silahtan arındırılacaktır.
- 5) Kutsal mekânların korunması için mensupların filistinlilerden oluşmadığı bir polis gücü kurulacaktır.
- 6) Şehir sakinleri tarafından seçilen ve temsil ilkesine dayalı bir yasama konseyi kurulacaktır.
- 7) Şehirde bağımsız bir yargı sistemi oluşturulacaktır.
- 8) Arap ve Yahudi devletlerinin vatandaşları, şehre serbestçe giriş yapabilecek ve orada özgürce ikamet edebileceklerdir.
- 9) Resmi diller Arapça ve İbranice olacaktır.
- 10) Araplar ve Yahudiler, kendi kültürel geleneklerine göre eğitim alabileceklerdir.
- 11) Kutsal yerlerin ve dini yapıların korunması önemlidir. Tüm semavi dinlere ait kutsal yerlere erişim özgürlüğü ve ibadet özgürlüğü sağlanacaktır¹⁵⁷.

181 Sayılı kararının ardından Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, Kudüs meselesini 11.12.1948 tarih ve 194 (III) sayılı Genel Kurul Kararı ile Filistin için bir uzlaşma komitesi oluşturmuştur.¹⁵⁸ Bu karar üç ana unsuru içermiştir: İlk olarak, Filistin'e bağlı,

¹⁵⁷ Resolution 181 (II), Part III, City of Jerusalem, C. Statute Of The City, [https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F181\(II\)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False](https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F181(II)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False), (Erişim Tarihi: (6.6.2023).

¹⁵⁸ 194 (III). Palestine - Progress Report of the United Nations Mediator, <https://www.refworld.org/docid/4fe2e5672.html>, (Erişim Tarihi: 6.6.2023).

yetkileri çok geniş olan bir Birleşmiş Milletler Filistin Uzlaşma Komitesi oluşturulması planlanmıştır. Uzlaşma Komitesi'ni oluşturan üç devlet Türkiye, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri olarak belirlenmiştir. İkinci unsur olarak, Kudüs şehri, dini statüsü nedeniyle ayrı bir teşekkül olarak tanınmış ve bu teşekkül Doğu'da Ebu Dis, güneyde Beytüllahim, Batı'da Eyin Karim, kuzeyde Şuafat'ı kapsayacak ve askerden arındırılmış, Birleşmiş Milletler kontrolünde olacak bir toprak parçasını kapsayacak şekilde düzenlenmiştir. Ayrıca Filistin'in geri kalanındaki kutsal yerlerle ilgili olarak, komitenin ilgili bölgelerdeki siyasi otoritelerden kutsal yerleri ve erişimi korumak için uygun resmi güvenceler talep etmesi kararlaştırılmıştır. Üçüncü unsur olarak, komşularıyla barış içinde yaşamak isteyen mültecilere memleketlerine geri dönme izni verilmesi ve dönmek istemeyenlere ise tazminat ödenmesi gerekliliği ifade edilmiştir¹⁵⁹.

Uzlaşma Komitesi, Arap ülkeleri ve İsrail ile yapılan müzakerelerin ardından, Kudüs için kalıcı uluslararası bir düzen taslağı hazırlamış ve 01.09.1949 tarihinde bu taslağı Birleşmiş Milletler'e sunmuştur. 25 maddeden oluşan taslak uyarınca, Kudüsün, Yahudi ve Arap olarak iki bölüme ayrılması önerilmiş; bu ayırım çizgisi bir harita eşliğinde sunulmuştur. Her şehirdeki her ilçenin kendi belediye hizmetlerini uygulamak üzere bağımsız olması önerilmiş, Kudüs'ün yönetiminin ise Birleşmiş Milletler tarafından seçilecek bir komiser tarafında üstlenilmesi gerektiği belirtilmiştir. Eşit sayıda Arap, Yahudi ve diğer dini temsilciler tarafından seçilecek bir Genel Meclisin kurulması salık verilmiş, ortak konulara ilişkin kararların bu meclis tarafından alınması önerisi sunulmuştur. Kudüs silahsızlandırılması gerekliliği ifade edilmiş, Kudüs'ün nihai statüsünün belirlenmesi için 10 yıl sonra bir referandum yapılması ve bu sırada, Kudüs'ün her iki bölgesine göç yasağı getirilmesi öngörülmüştür.¹⁶⁰

Ne var ki Uzlaşma Komitesi'nin bu çözüm taslağı Kudüsün fiilen bölünmesini gerektirmesi sebebiyle Genel Kurul'da kabul edilmemiştir. Genel Kurul'daki tartışmalar sırasında İsrail temsilcisi, uluslararası düzenin Kudüs'te uygulanma olasılığının

¹⁵⁹ 194 (III). Palestine - Progress Report of the United Nations Mediator, <https://www.refworld.org/docid/4fe2e5672.html>, (Erişim Tarihi: 6.6.2023).

¹⁶⁰ ÜLGER İrfan Kaya, "Devletler Hukukuna Göre Kudüs'ün Statüsü", TURAN-SAM, C. 9, S. 36, 2017, s. 424.

olmadığını ve İsrail'in Kudüs'ten çekilmesi durumunda birçok hizmetin şehirde aksayacağını ifade etmiştir¹⁶¹.

Uzlaşma Komitesi'nin önerisinin reddedilmesinin ardından, Genel Kurul 9.12.1949 tarihinde 303 (IV) sayılı kararı kabul etmiştir.¹⁶² Bu karara göre, Kudüs'ün durumuyla ilgili olarak Genel Kurul'un 181 (II) sayılı kararında ele alınan hususların uygulanması kararlaştırılmış ve bu bağlamda, Birleşmiş Milletler tarafından görevlendirilen Kudüs Birleşmiş Milletler Vesayet Konseyinde, Kudüs için kalıcı bir uluslararası düzen taslağı hazırlaması istenmiştir¹⁶³.

İsrail, Kudüs ile ilgili Birleşmiş Milletlerin bu kararlarını reddetmiş ve şehirdeki pozisyonunu artırmak için girişimlerde bulunmaya başlamıştır. İsrail, Eylül 1948'de İsrail Yüksek Mahkemesi'ni Batı Kudüs'e taşıdıktan sonra, Şubat 1949'da Knesset'ini (İsrail Parlamentosu) de Batı Kudüs'e taşımıştır. Nihayetinde İsrail Parlamentosu 23.1.1950 tarihinde Batı Kudüs'ü İsrail'in başkenti olduğunu ilan etmiştir¹⁶⁴.

İsrail tarafından yaratılmak istenen bu fiili durum Birleşmiş Milletler tarafından tanınmamış, 04.04.1950 tarihinde alınan kararla, Birleşmiş Milletler Vesayet Konseyince, hazırlanan Kudüs'ün özel statüsüyle ilgili tasarıyı bazı küçük değişikliklerle onaylamıştır. Fakat İsrail, Birleşmiş Milletler Vesayet Konseyi'nin hazırladığı bu yasal durumu da dikkate almamıştır¹⁶⁵. 1948 Arap-İsrail savaşından itibaren Batı Kudüs üzerindeki İsrail işgali devam etmiş şehrin doğu kısmı üzerinde garantörlük statüsü çerçevesinde Ürdün kontrolü kurulmuştur¹⁶⁶. Bu gelişmeler çerçevesinde 1967'ye kadar Kudüs, İsrail'in batısında ve Ürdün'ün doğusunda bölünmüş bir şekilde kalmıştır. 1967 savaşıyla İsrail, Batı Şeria'yı ve Doğu Kudüs'ü de işgal etmiş¹⁶⁷, 27.6.1967 tarihinde Doğu Kudüs'ü kendi

¹⁶¹ **ÇEVLIKLI FANDAJ Ezgi**, Uluslararası Alanda Kudüs'ün Siyasi ve Hukuki Statüsü, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2017, ss. 111-112.

¹⁶² United Nations General Assembly Resolution 303 (IV), <https://www.unrwa.org/sites/default/files/302%20%28IV%29.pdf>, (Erişim Tarihi: 6.6.2023).

¹⁶³ **ARMAOĞLU**, ss. 112-114.

¹⁶⁴ **KIRK George Eden**, Middle East 1945-1950, C. 5, Oxford University Press, 1954, s. 308.

¹⁶⁵ **ATAÖV Türkkaya**, "Kudüs ve Devletler Hukuku", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, C. 35, S. 01, 1981, s. 43.

¹⁶⁶ **AKŞİN Sina**, Kısa 20. Yüzyıl Tarihi, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 307.

¹⁶⁷ **ÜLGER**, s. 424.

egemenliği altına alan bazı yasalar ve kararlar çıkararak işgale hukuki bir kimlik kazandırmaya çalışmıştır. Pakistan'ın talebi zerine, Genel Kurul 4.7.1967 tarih 2253 (ES-V) sayılı kararı alarak İsrail'in Kudüs'ün statüsünü değiştirme girişimlerinin geçersiz olduğunu ilan etmiş ve İsrail'i bu adımlardan vazgeçmeye ve Kudüs'ün statüsünü değiştirmek için herhangi bir adım atmaktan kaçınmaya çağırmıştır.¹⁶⁸

İsrail Dışışleri Bakanı 10.7.1967 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri'ne gönderdiği mektupta, İsrail'in 7.6.1967 tarihinde Kudüs' işgal etmesinin ardından Kudüs'teki kutsal yerlerin ibadete açıldığını ve kutsal yerlerin yasa dışı saldırılardan korunduğunu belirtmiştir. Bu çerçevede 5727-1967 sayılı İsrail Kanununda Kutsal Yerleri Koruma Yasası uyarınca buraların korunacağını ve kutsal yerlere erişim özgürlüğünün sağlanacağını açıklamıştır. Ayrıca, Şehirde Yahudiler ve Araplar arasındaki iletişimin teşvik edildiğini ve Şehrin tamamına belediye hizmetlerinin sunulduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁹ Bununla birlikte, İsrail Dışışleri Bakanı'nın BM Genel Sekreteri'ne gönderdiği mektupta, 4.7.1967'de Genel Kurul kararının İsrail hükümeti tarafından kabul edildiğine dair bir ifade bulunmamaktadır.

Lahey Anlaşması Düzenlemelerinin (1907) 43. Maddesine göre “yönetimin fiili olarak işgalci devlete geçtiği anda, söz konusu işgalci devletin hukuki yönetimin mevcut yasalarını dikkate alarak genel düzeni ve güvenliği en kısa sürede yeniden kazanmak ve sağlamak için her türlü önlemi alması gerekmektedir”. Bu madde, işgal glerine, kontrolü altındaki topraklarda sivil halkın çıkarlarını koruma yükümlülüğü yüklemiş, işgal altındaki topraklardaki hukuki düzeni ve mutlak koruma hakkına sahip olan egemen devletin haklarını saygı gösterme zorunluluğunu getirmiştir. Yukarıdakilere dayanarak, işgalci gler işgal altındaki topraklardaki hukuk sistemine saygı gösterme zorunluluğunu getirmiştir. Buradan hareketle 14 Temmuz 1967'de alınan 2254 (ES-V) sayılı kararla Genel Kurul, İsrail'i, Genel Kurulun daha önceki 4.7.1967 tarihli 2253 (ES-V) kararına

¹⁶⁸ Resolution of the United Nations General Assembly, 2253 (ES-V) 1967, [https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F2253%2520\(ES-V\)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False](https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F2253%2520(ES-V)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False), (Erişim Tarihi: 7.6.2023).

¹⁶⁹ **Genel Kurul**, İnsan Hakları Konseyi, Yirmibeşinci Oturum, Gündem Maddesi 6, Evrensel Periyodik İnceleme, H. Dini zgrlk, M. 42.

uymadığı için kınamış ve İsrail'in Kudüs'ün statüsünü değiştirmek için aldığı adımları geri çekmesini ve Kudüs'ün statüsünü değiştirmek için herhangi bir adım atmaktan kaçınmasını istemiştir¹⁷⁰. Daha sonra 22/11/1967 tarihinde BM Güvenlik Konseyi, 242 sayılı kararı kabul etmiştir. Bu kararda, İsrail'in son çatışmada işgal ettiği Filistin topraklarından çekilmesinin gerektiği belirtilmiştir.¹⁷¹ 1973 yılında Arap-İsrail savaşının sona ermesinden sonra, Ekim 1973'te alınan 338 sayılı Güvenlik Konseyi Kararı sonucunda 242 sayılı Kararın uygulanması doğrulanmış; yani Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, İsrail'in 1967'de işgal ettiği topraklardan çekilmesini talep etmiştir.¹⁷²

21 Ağustos 1969'da Mescid-i Aksa'da bir yangın çıkmış. Mescidin güney kısmı, kubbesi, süslü tavanı ve ünlü kürsüsü yanarak tahrip olmuştur. İsrail hükümeti ise yangına neden olan kişinin akıl sağlığının bozuk olduğunu ve dolayısıyla cezai sorumluluğu olmadığını iddia etmiştir¹⁷³. Bu olaya karşılık olarak ise Güvenlik Konseyi'nin 271 sayılı kararında: “Mescid-i Aksa'nın kirletilmesi olayının açıkça ortaya koyduğu üzere İsrail'in Birleşmiş Milletler'in önceki kararlarını ihlal etmeyi durdurması ve Kudüs'ün statüsünü değiştirecek adımlardan kaçınması gerektiği belirtilmiştir. İsrail'in Cenevre Sözleşmeleri ve uluslararası hukuka bağlı kalarak, askeri işgalle ilgili olarak gereken tedbirleri alması ve Yüksek İslam Konseyi'nin görevlerini yerine getirmesini engellememesi, ayrıca İslam ülkeleriyle planlarına ilişkin işbirliği yapması gerektiği ifade edilmiştir”¹⁷⁴.

¹⁷⁰ Resolution of the United Nations General Assembly, 2254 (ES-V) 1967, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/209/13/PDF/NR020913.pdf?OpenElement>, (Erişim Tarihi: 7.6.2023).

¹⁷¹ Resolution 242 (1967) of the United Nation, [https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=S%2FRES%2F242\(1967\)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False](https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=S%2FRES%2F242(1967)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False), (Erişim Tarihi: 7.6.2023).

¹⁷² Resolution 338 (1973) of the United Nation, [https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=S%2FRES%2F338\(1973\)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False](https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=S%2FRES%2F338(1973)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False), (Erişim Tarihi: 7.6.2023).

¹⁷³ TOK Abdulkadir, “Uluslararası Hukuka Göre Kudüs'ün Statüsü”, İnsamer Araştırma 126, 2020, s. 4.

¹⁷⁴ Resolution 271 (1969) of the United Nation, <https://digitallibrary.un.org/record/90768>, (Erişim Tarihi: 8.6.2023).

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu ve Güvenlik Konseyi kararlarını reddeden İsrail, Temmuz 1980’de bu sefer Doğu Kudüs’ün ilhakını ilan etmiş, 29.7.1980 tarihinde çıkarılan temel kanun gereğince “Birleşik Kudüs”ü İsrail’in başkenti ilan etmiştir.¹⁷⁵

Bu ilana karşılık, Pakistan temsilcisinin talebi üzerine, Uluslararası Güvenlik Konseyi, 30 Haziran 1980 tarihinde 476 sayılı kararı yayınlamıştır. Bu kararda, toprakların güç kullanarak ele geçirilmesinin kabul edilemez olduğu vurgulanmış ve 1968’den beri Birleşmiş Milletler’in aldığı kararlar göz önünde bulundurularak, Kudüs’ün özel durumu ve şehrin ruhani ve dini özelliklerinin korunması hatırlatılmıştır. Konsey, İsrail’in yapısal, demografik ve kurumsal değişiklikler yapma konusundaki ısrarını kınamıştır. Ayrıca, Kudüs’ün statüsünü ve durumunu değiştirmeye yönelik olarak İsrail Parlamentosu’nda başlatılan yasal adımlardan büyük endişe duyulduğunu belirtmiş ve İsrail’in 1967’den beri süren uzun süreli işgalini sonlandırması gerektiğini ifade etmiştir. İşgal altındaki İsrail yönetiminin, şehir durumunu değiştirmek için aldığı hukuki ve idari önlemlerin yasal bir niteliği olmadığını ve bu önlemlerin Dördüncü Cenevre Sözleşmesi’nin ihlal ettiğini ve adil ve kalıcı bir devletin kurulmasının önünde bir engel teşkil ettiğini belirtmiştir. Bu önlemlerin, Güvenlik Konseyi kararlarına uygun olarak geri çekilmesi gerektiğini ve İsrail’in bu karara uymaması durumunda, ilgili Birleşmiş Milletler Anlaşması hükümlerine göre gerekli adımların atılacağını belirtmiştir.¹⁷⁶

İsrail’in 476 sayılı kararı görmezden gelmesi üzerine, Uluslararası Güvenlik Konseyi, 20 Ağustos 1980 tarihinde 478 sayılı kararı alarak, İsrail Parlamentosu tarafından kabul edilen "temel kanunun" tanınmadığını açıklamıştır.¹⁷⁷ Bu bağlamda söz konusu yasanın geçersiz olduğunu, uluslararası hukuka aykırı olduğunu ve 1949 yılında imzalanan Cenevre Anlaşması’nın, 1967 Haziran’ından beri işgal altında olan Filistin Arap toprakları ve Kudüs dâhil olmak üzere diğer topraklarda sivil halkın korunmasına ilişkin

¹⁷⁵ ARMAOĞLU Fahir H, 20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1980, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Konya, 1983, s. 7.

¹⁷⁶ Security Council resolution 476 (1980), [https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=S%2FRES%2F476\(1980\)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False](https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=S%2FRES%2F476(1980)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False), (Erişim Tarihi: 8.6.2023).

¹⁷⁷ Basic Law: Jerusalem, Capital of Israel (1980), <https://www.refworld.org/docid/3ae6b52f14.html>, (Erişim Tarihi: 8.6.2023).

hükümlerinin uygulanmasını etkilemediğini vurgulamış ve bu yasanın derhal iptal edilmesini talep etmiştir. Ayrıca, elçiliklerini Kudüs'ten çekmeleri çağrısında bulunmuştur. Doğu Kudüs, işgal altındaki Filistin topraklarının bir parçası olarak, Genel Kurul ve Güvenlik Konseyi tarafından tanınmış, İsrail'in işgal altındaki topraklarda durumu değiştirmek için aldığı önlemlerin uluslararası hukuka aykırı olduğu açıkça ifade edilmiş. 476 sayılı kararın hükümleri ayrıca tekrar teyit edilmiştir.¹⁷⁸

Güvenlik Konseyi, İsrail güvenlik güçlerinin Mescid-i Aksa'da gerçekleştirdiği şiddet olaylarının ardından, 12.10.1990 tarihinde 672 sayılı kararı almıştır. Söz konusu kararda 476 ve 478 sayılı kararlar hatırlatıldıktan sonra, Arap-İsrail çatışmasının adil ve kalıcı çözümünün 242 (1967) ve 338 (1973) sayılı kararlara dayanması gerektiği vurgulanmıştır. Çözümün, aktif müzakere süreciyle gerçekleştirilebileceği ve Filistin halkının meşru siyasi haklarının dikkate alınması gerektiği ifade edilmiştir. Ardından işgal gücü olarak, İsrail'in Cenevre Sözleşmesi'ne uyması talep edilmiş, Savaş Zamanında Sivillerin Korunmasına ilişkin Dördüncü Cenevre Sözleşmesi'nin Kudüs'e uygulanabilirliği tekrar teyit edilmiştir.¹⁷⁹ Genel Kurul ise 1.12.2006 tarihinde 61/26 sayılı kararıyla Genel Kurul, Kudüs'ün İsrail'in başkenti olarak ilan edilen “Temel Yasası”nın uluslararası hukuka aykırı olduğunu ve derhal iptal edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. İsrail'in “H-1 Planı” çerçevesinde yasadışı yerleşim faaliyetlerine devam ettiği ve Kudüs'ün doğu kısmına inşa edilen duvarın Filistinlilerin yaşamına yıkıcı etkileri olduğu ve Kudüs'ün nihai statü anlaşmasını olumsuz etkilediği belirtilmiştir Kudüs meselesinde uluslararası toplumun Birleşmiş Milletler aracılığıyla meşru bir çıkarının olduğu ve Kudüs'ün ruhani, dini ve kültürel özelliklerinin korunması gerektiği vurgulanmış, İsrail'in kendi yasalarını ve yargısını Kudüste uygulamasının hiçbir meşruiyeti olmadığı ifade edilmiştir. Bunların yanı sıra bazı ülkelerin diplomatik misyonlarını Kudüs'e taşımasının Güvenlik Konseyi'nin 478 (1980) sayılı kararını ihlal ettiği ve bu ülkelerin ilgili Birleşmiş Milletler kararlarını uygulamaları gerektiği hatırlatılmıştır. Genel Kurul kararında,

¹⁷⁸ United Nations Security Council Resolution 478 (1980), <https://digitallibrary.un.org/record/25618>, (Erişim Tarihi: 8.6.2023).

¹⁷⁹ United Nations Security Council Resolution 672 (1990), <https://digitallibrary.un.org/record/99236>, (Erişim Tarihi: 8.6.2023).

Kudüs'ün kapsamlı, adil ve kalıcı çözümünün şehir sakinlerinin dini özgürlüğünü ve vicdan hürriyetini, tüm dinlerden ve uluslardan şehir sakinlerinin erişim imkânlarını güvence altına alacak uluslararası garanti ve önlemler içermesi gerektiğini vurgulamıştır. İsrail'in, Savaş Zamanında Sivil Halkın Korunmasına ilişkin 4. Cenevre Sözleşmesi'ne uyması gerektiği tekrar hatılatılmıştır¹⁸⁰.

Görüldüğü üzere Birleşmiş Milletler Genel Kurulu ve Güvenlik Konseyi, 1967'den bu yana Filistin topraklarını ve Kudüs'ü işgal eden İsrail'i kınamakta ve kutsal şehirdeki ibadet yerlerini ihlal ettiği gerekçesiyle İsrail'i eleştirmektedir. Ayrıca, uluslararası güvencelere saygı gösterilmesi ve kutsal şehrin sakinlerinin din özgürlüğüne ve vicdan hürriyetine hürmet duyulması yükümlülüğü gerek Genel Kurul, gerekse Güvenlik Konseyi Kararlarında defalarca dile getirilmiştir.

İsrail ise bu kararları reddetmeye ve Kudüs üzerindeki fiili durumunu korumaya devam etmiştir. Oysa ki İsrail'in Birleşmiş Milletler üyeliği, 29.11.1947 tarih ve 181 sayılı karar ile 11.12.1948 tarih ve 194 sayılı kararları kabul etmesiyle birlikte gerçekleşmiştir. İsrail'in Birleşmiş Milletler üyesi olarak kabul edilmesini ön gören 11.5.1949 tarih ve 273 (III) sayılı Genel Kurul kararında İsrail temsilcisi; İsrail'in 1947 ve 1948 yıllarında alınan söz konusu kararları uygulayacağını ifade etmiş olup, bu kararların içeriği vasıtasıyla Kudüs'ün uluslararası statüsünü kabul etmiştir. Bu durum İsrail'in kendi kabulü ile de Kudüs'le ilgili Birleşmiş Milletler kararlarının İsrail üzerinde bağlayıcı niteliğe kavuştuğunu göstermektedir.¹⁸¹ Bu bağlamda İsrail, kutsal şehirde yaşayanların din özgürlüğü ve vicdan hürriyeti için Genel Kurul ve Güvenlik Konseyi kararları ile de teyit edilen uluslararası güvenceleri sağlamalı ve kutsal şehirdeki ibadet yerlerine erişim imkânını, tüm dinlerden ve uluslardan şehir sakinlerine vermelidir. Ancak İsrail, şu anda tamamen buna zıt bir şekilde hareket etmektedir.

¹⁸⁰ United Nations Security Council Resolution 61/26 (2006), <https://research.un.org/en/docs/ga/quick/regular/61>, (Erişim Tarihi: 8.6.2023).

¹⁸¹ Official Records of the 3ro Session of the General Assembly. Ad Hoc Political Committee. Part II. ss. 300-303, <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-189757/>, (Erişim Tarihi: 8.6.2023).

B. İBADET YERLERİNE DAİR ULUSLARARASI HUKUKİ REJİM

Yüzyıllar boyunca teamül olarak gelişen savaş hukuku (*Jus in Bello*) 19. Yüzyıl sonları ve 20. Yüzyıl başlarından itibaren, 1899 ve 1907 Lahey Anlaşmaları ile beraber bir kodifikasyona tabi tutulmuştur¹⁸². Bu kurallar dahilinde ibadet yerlerini koruma altına alınmış, ibadet mekânlarının dokunulmazlığını ihlal edenlere cezalar öngörülmüş ve tarihi eserlerin ve dini yapıların yıkılması savaş suçları kapsamında kabul edilmiştir.¹⁸³ Şöyle ki 1907 Lahey Savaş Usulü Anlaşmasınının 27 ve 57. Maddelerinde, her hangi bir kuşatma veya bombardıman durumunda ibadet yerlerine, sanat ve bilim eserlerine, hayır işleri ve tarihî eserlere, hastanelere ve yaralıların toplandığı yerlere yönelik saldırılardan kaçınmak için gerekli tüm önlemlerin alınması gerektiği vurgulanmış ve bu tür yerlerin o dönemdeki koşullarda askerî amaçlarla kullanılmaması gerektiğini belirtilmiştir.¹⁸⁴

Lahey Anlaşmaları, İkinci Dünya Savaşı sonrasında toplamda 4 antlaşmadan oluşan 1949 Cenevre Sözleşmeleri bu antlaşmalara 1977 yılında eklenmiş iki protokol ile genişletilmiş ve güçlendirilmiştir. Cenevre Sözleşmeleri ve Protokolleri çok geniş bir devlet kabulüne sahip¹⁸⁵ olup bu kuralların teamülleri bildiri niteliği çerçevesinde taraf olmayan devletlere karşı da uygulanması genel olarak kabul edilmektedir¹⁸⁶. Cenevre Sözleşmelerinde yer alan kurallar ayrıca Antlaşmalar Hukukuna Dair 1969 Viyana Sözleşmesinin 53. maddesi dahilinde emredici kurallar (*jus cogens*) olarak kabul edilmiştir. Bu çerçevede bu kurallardan hiçbir surette sapmaya müsaade edilmemesi ve ancak aynı nitelikte olan daha sonraki bir milletlerarası genel hukuk normu ile

¹⁸² ZÜHEYR, s. 177.

¹⁸³ براك أحمد، جريمة انتهاك حرمة المسجد الأقصى ومحيطه في القانون الجنائي الدولي (BARRAK Ahmed, Uluslararası Ceza Hukuku Açısından Mescid-i Aksa ve Çevresinin Kutsallığını İhlal Suçu, <https://Nn.Najah.Edu/News/Artical/2017/07/23/40192/>, (Erişim Tarihi: 5.7.2023).

¹⁸⁴ 1907 Tarihli Karada Savaş Kanunlarına ve Geleneklerine Saygı Lahey Sözleşmesi, <https://www.ırcrc.org/ar/doc/resources/documents/misc/62tc8a.htm>, (Erişim Tarihi: 5.7.2023).

¹⁸⁵ Cenevre Sözleşmeleri taraf devlet sayısı 2023 yılı itibarıyla 196 iken Protokollere taraf devlet sayısı sırasıyla 174 ve 169'dur.

¹⁸⁶ Örneğin 1. ve 2. Protokole taraf olmayan Amerika Birleşik Devletleri her iki protokolün de genel itibarıyla teamülleri bildirici nitelikte olduğunu kabul etmektedir Bkz.: DAMROSCH, Lori F., EL al., International Law Cases and Materials, West, 2009, s. 1277.

değiştirilebilecek olan bir norm olarak kabul edilmeleri söz konusudur.¹⁸⁷" Dahası, emredici niteliği nedeniyle devletler uluslararası insancıl hukukun uygulanmasını hiçbir koşula tabi kılamayacaklardır. Devlet, anlaşmanın uygulanmasını, karşı tarafın anlaşma metinlerinden uzak belirli eylemleri gerçekleştirmesi veya belirli siyasi veya askeri koşulları sağlaması şartına bağlayamaz.¹⁸⁸

Savaş suçları, askerî veya sivil kişilerin silahlı çatışma durumunda savaş yasalarına karşı işlediği eylemleri ifade etmekle birlikte¹⁸⁹, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi 446 sayılı kararında, Cenevre Sözleşmelerinin Filistin işgali ile ilgili olarak uygulama alanı bulacağını açıkça belirtmiştir. Birleşmiş Milletler antlaşmasının 25. Maddesi çerçevesinde Birleşmiş Milletler üye devletleri Güvenlik Konseyi kararlarına uymakla yükümlü olup, bir BM üyesi olan İsrail için bu yükümlülük bir antlaşmalar hukuku yükümlülüğü olarak doğmaktadır. Bu sebeple gerek Cenevre Sözleşmelerinin gerekse Protokollerin Filistin işgali sırasındaki eylemler açısından uygulama alanı bulamayacağına yönelik herhangi bir görüş kabul edilemeyecektir.

Özel olarak ibadet haklarının korunması ile ilgili olarak 4. Cenevre Sözleşmesi hükümler getirmekle birlikte, bu hükümler temel olarak silahlı çatışmalar sırasında sivil ve muharip kişilerin ibadet özgürlüklerinin teminat altına alınması ve engellenmemesini belirtmekte olup¹⁹⁰, 1977 I. Protokolün 53. Maddesi ve 1977 II. Protokolün 16. Maddesi kültürel varlıkları ve ibadet yerlerin korunmasına yönelik hükümler içermektedir. I. Protokolün 'Kültürel Malların ve İbadet Yerlerinin Korunması' başlıklı 53. Maddesine göre: "Silahlı Çatışma Halinde Kültürel Malların Korunması Hakkındaki 14 Mayıs 1954 tarihli Lahey Sözleşmesinin ve diğer ilgili uluslararası kaynakların hükümlerine hâlel gelmemek üzere aşağıdakiler yasaklanmıştır:

¹⁸⁷ Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi, 53. Maaddesi,

<http://www.turkishgreek.org/index.php/kuetuephane/item/140-viyana-andlasmalar-hukuku-soezlesmesi>, (Erişim Tarihi: 9.6.2023).

¹⁸⁸ الجويلي سعيد سالم، الطبيعة القانونية الخاصة للاتفاقيات الدولية في القانون الدولي الإنساني، جامعة بيروت العربية – كلية الحقوق، ٢٦٥ ص، ٢٠٠٩، لبنان، مج.٣، (JUWAILI Saeed Salem, "Uluslararası İnsancıl Hukukta Uluslararası Anlaşmaların Özel Yasal Niteliği", Beyrut Arap Üniversitesi - Hukuk Fakültesi, C. 3, Lübnan, 2009, s. 265.)

¹⁸⁹ YILMAZ Alia, Uluslararası Ceza Hukuku, Beta Basım Yayım, İstanbul, 2001, s. 177.

¹⁹⁰ Bu Hükümlere Örnek Olarak 3, 23, 27, 38, 86, ve 93. Maddeler Gösterilebilir.

a) İnsanların kültürel ve ruhani miraslarını oluşturan tarihi anıtlar, sanat eserleri ya da ibadet yerlerine karşı yöneltilen muhasamat eylemleri gerçekleştirmek,

b) Bu malları askeri çalışmaların desteklenmesi için kullanmak,

c) Bu tür malları misilleme hedefi haline getirmek.’’

II. Protokolün yine aynı başlıklı 16. Maddesine göre ise: Silahlı Çatışma durumunda kültürel Malların Korunması için 14 Mayıs 1954 tarihli Lahey Sözleşmesinin hükümleri saklı kalmak üzere, halkların kültürel ve manevi miraslarını oluşturan tarihi anıtlara, sanat eserlerine ya da ibadet yerlerine karşı herhangi bir düşmanca davranışta bulunmak ve bu yapıları askeri çabaları desteklemek için kullanmak yasaktır’’. Bu hükümler uluslararası insancıl hukukun bir parçası olarak Protokollere taraf olan olmayan bütün devletler açısından bağlayıcı durumdadır¹⁹¹. Ayrıca Sözleşmenin 1. Maddesi taraf devletlerin sözleşme hükümlerini garanti altına alması gerekliliği belirtilmiştir. Bu ifade temel olarak sözleşme ihlallerine karşı diğer taraf devletlerin ortak bir tutum sergilemesi gerekliliğini ve ihlal eden tarafı sözleşme çerçevesinde davranmaya zorlama yükümlülüğünü içermektedir¹⁹².

Her iki madde metninde görüleceği üzere protokoller kültürel varlıkların ve ibadet yerlerinin korunması ile ilgili olarak 1954 Lahey Sözleşmesine atıf yapmışlar ve özel hükümler getirmesi sebebiyle bu sözleşmenin uygulama alanı içerisinde öncelikle uygulanması gerektiğini belirtmişlerdir. İşgal altındaki ibadet yerlerinin ve kutsal mekanların korunmasına yönelik olarak kabul edilen 1954 Lahey Sözleşmesi ise daha sonra kendisine eklenen 2 ek protokol ile güçlendirilmiştir¹⁹³. Cenevre Sözleşmesi protokollerinin yaptığı atıflar 1954 Lahey Sözleşmesi hükümlerine öncelik vermekte olup, bu sözleşmede herhangi bir hüküm yoksa veyahut sözleşmenin uygulama alanı

¹⁹¹ Bu husus Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi tarafından da açıkça teyit edilmiştir. Bkz.: **Prosecutor v. Brđanin (Judgment)** (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, Appeals Chamber, Case No IT-99-36-A, 3 April 2007) (Brđanin Appeal) s. 337.

¹⁹² **International Court of Justice**, *The advisory opinion on the Wall in the Occupied Palestinian Territory*, 2004 I.C.J. 136, p. 630.

¹⁹³ **YAVUZ Hakan A.**, “Bir Savaş Suçu Olarak Kültürel Miras Niteliğindeki Eserlere Yönelik Saldırı Eylemi Uluslararası Ceza Mahkemesi’nin Al Mahdi Kararı Üzerine Bir İnceleme”, Ankara Barosu Dergisi, C. 75, S. 3, 2017, s. 170-172.

bulamadığı durumlarda ancak uygulanabileceklerini belirtmektedirler. İsrail 1954 Lahey Sözleşmesine ve I. Protokole taraf olmakla birlikte II. Protokole taraf değildir. II. Protokol'ün teamül niteliğine yönelik genel bir kabul söz konusu olmadığı için burada İsrail üzerinde herhangi bir uluslararası yükümlülüğün varlığından bahsedilemeyecektir¹⁹⁴. Bu çerçevede de İsrail sadece 1954 Lahey Sözleşmesi ve I. Protokol nezdinde uluslararası yükümlülükler sahibidir.

Lahey Sözleşmesi başlangıç kısmında, herhangi bir halka ait kültürel varlıklara verilen zararın, insanlığın ortak mirası olan kültürel mirası etkilediğini ifade edilmiş, kültürel mirasın korunmasının, dünya halklarının tamamı için büyük bir fayda olduğu ve bu mirasın uluslararası koruma altında olması gerektiği belirtilmiştir¹⁹⁵. Lahey Sözleşmesi 1. Maddesi kültürel varlık tanımını şu şekilde yapmıştır: "Aşağıdaki bildirilenler, menşe veya sahipleri ne olursa olsun; bu Sözleşme bakımından kültürel varlık sayılırlar:

a) Dinî veya laik, mimari, tarihî anıtlarla sanat anıtları, arkeolojik değerlerdeki yerler, bütünü itibarıyla tarihî veya artistik bir alâka arz eden yapı toplulukları, sanat eserleri, elyazmaları, kitap ve başkaca tarihî, artistik veya arkeolojik değer taşıyan eşya, keza yukarıda bildirilen servetlerden mürekkep bilim koleksiyonlarıyla, önemli kitap, arşiv röprodüksiyon koleksiyonları ve emsali gibi milletlerin kültür muamelelerinde büyük önemde yeri olan menkul ve gayrimenkul mallar,

b) Gerçek ve başlıca görevi (a) fıkrasında zikredilen menkûl kültürel varlıkların koruma veya teşhirden ibaret olan müze, büyük kitaplık, arşiv deposu gibi binalarla (a) fıkrasında açıklanan menkul kültürel varlığın silahlı bir çatışma hâlinde korunmasına mahsus sığınaklar,

¹⁹⁴ Uluslararası Kızıl Haç Komitesinin yaptığı araştırma sonucunda kültürel varlıkların ve ibadethanelerin korunmasına ilişkin olarak sadece dört adet teamül kuralının varlığı tespit edilemiştir. Bu teamül kurallarına bakıldığında ise temel olarak 1949 Cenevre Sözleşmeleri Protokollerinde bahsi geçen kuralların olduğu, 1954 Lahey Sözleşmesinde ise sadece saygı yükümlülüğünün ele alındığı 4. maddenin teamül kuralları içerisinde yerini aldığı görülmüştür.

¹⁹⁵ عبد الفتاح لوي، "الحماية القانونية للممتلكات والممتلكات الثقافية: القدس"، جامعة محمد الأول، كلية الحقوق، جدة، ٢٠٠٩، ص. ٨. (ABDEL-FATTAH Louay, "Kültür Varlıklarının ve Nesnelere Yasal Olarak Korunması: Kudüs", I. Muhammed Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Cidde, 2009, s. 8.)

c) (a) (b) fıkralarında tarif edilen kültürel varlığını büyükçe sayıda içine alan ve “anıt merkezleri” denilen merkezler.”

Sözleşmeyi kabul eden taraflar, kültürel varlıkları koruma ve saygı gösterme konusunda taahhütte bulunup, silahlı çatışma sırasında bu varlıkların zarara uğramasına neden olabilecek davranışlardan kaçınmakla yükümlü hale gelmişlerdir. Sözleşmenin 4. Maddesindeki saygı yükümlülüğü taraflar açısından hem kendi topraklarındaki hem de diğer ülke topraklarındaki kültürel varlıklar için geçerlidir. Buradan hareketle taraflar, herhangi bir yöntemle kültürel varlıkların çalınmasını, yağmalanmasını veya zayı edilmesini yasaklamak ve önlemekle yükümlüdürler¹⁹⁶. Ayrıca sözleşme, bu varlıklara karşı herhangi bir yıkıcı eylemi yasaklamakta ve kültürel varlıkların misilleme niteliğindeki eylemlere konu edilmesini engellemektedir.¹⁹⁷

Madde 5’de ise bir işgal durumunda işgal eden taraf devletlerin işgal edilen bölgedeki kültürel varlıkların korunması ile ilgili temel yükümlülükleri belirtmiştir. Buna göre:

“1. Bir Yüksek Âkit Tarafın ülkesini kısmen veya tamamen işgal eden Yüksek Âkit Taraflar, işgal altındaki ülkenin yetkili millî makamlarınca kendi kültürel varlıklarının emniyete alınması ve muhafazası yolunda gösterilecek gayretleri imkân nispetinde destekleyeceklerdir.

2. İşgal altındaki ülkede bulunan veya harp harekâtı yüzünden hasara uğramış bazı kültürel varlıkların muhafazası için acil bir müdahale gerektiği ve yetkili millî makamlar bu müdahaleyi üstüne almadığı takdirde işgal idaresi millî idare ile sıkı işbirliği ederek imkân nispetinde en mübrem muhafaza tedbirlerini alacaktır.”

Lahey Sözleşmesi 8. Maddesi çerçevesinde bir özel koruma sistemi getirilmiş ve bu sistem yoluyla bir milletlerarası sicil oluşturularak kültürel varlıkların kültüre

¹⁹⁶ **Lahey Sözleşmesi:** Silahlı Çatışma Halinde Kültürel Varlığın Korunması Sözleşmesi'nin (UNESCO, 1954) 4. maddesi, 1. fıkrası, <https://kumid.net/euproject/admin/userfiles/dokumanlar/K-Lahey-Sozlesmesi-UNESCO%2C-1954.pdf>, (Erişim Tarihi: 10.6.2023).

¹⁹⁷ **Lahey Sözleşmesi:** Silahlı Çatışma Halinde Kültürel Varlığın Korunması Sözleşmesi'nin (UNESCO, 1954) 4. maddesi, 3. ve 4. fıkrası. <https://kumid.net/euproject/admin/userfiles/dokumanlar/K-Lahey-Sozlesmesi-UNESCO%2C-1954.pdf>, (Erişim Tarihi: 10.6.2023).

niteliklerinin uluslararası tescili ve korunması sağlanmıştır. 9. Maddede de askeri amaçlarla kullanımı istisnası haricinde tescil edilmiş kültürel varlıklara yönelik taraf devletlere mutlak bir koruma yükümlülüğü yüklenmiştir. Nitekim bütün eski Kudüs ve Kudüs surları tehlike altında olan ve özel korumaya tabi kültürel miras statüsüne tabidir¹⁹⁸.

Lahey Sözleşmesi 28. Maddesi çerçevesinde taraf devletlere sözleşme hükümlerine aykırılığı engelleyecek ve yasaklayacak, ve ayrıca kültürel varlıklara yönelik zarar eylemlerinin faillerinin cezalandırılmasını sağlayacak yasal düzenlemeleri tesis etme yükümlülüğü yüklenmiştir. Bu yükümlülük silahlı çatışma sırasında gerçekleşen eylemlerle alakalı olarak da geçerli olmaktadır. Bir diğer ifade ile, taraf devletler gerek barış gerekse savaş zamanında kültürel varlıklara yönelik zarar eylemlerini engellemek, bu eylemlerin faillerini de cezalandırmak zorundadırlar.

İsrail'in taraf olduğu 1954 Lahey Sözleşmesi I. Protokolü ise kültürel varlıkların herhangi bir şekilde alıkonulamayacağını, bu varlıkların buldukları yerden alınıp başka bir yere taşınamayacağını, ihracat konusu yapılamayacaklarını belirtmekte, alıkonulan kültürel varlıkların da derhal ait oldukları yerlere bırakılmaları gerektiğini belirtmiştir.

İsrail'in taraf olmadığı 1954 Lahey Sözleşmesi II. Protokolünde ise kültürel varlıklara zarar verici nitelikteki kazı çalışmalarına özel olarak değinilmiştir. II. Protokolün 9. Maddesine göre: 1. "Sözleşme'nin 4. ve 5. Maddelerine hanel getirmeksizin başka bir taraf ülkenin sınırlarını kısmen ya da tamamen işgal eden bir diğer taraf ülkenin işgal edilen bölgede aşağıda belirtilen yasaklamaları getirmesi gerekir:

a. Kültürel varlığa ilişkin her türlü yasadışı ihracat ile yer değiştirme veya varlığın sahibinin değiştirilmesi.

b. Kültürel varlığı koruma ve kaydını tutma amacı ile olanlar dışındaki her türlü arkeolojik kazı.

¹⁹⁸ Eski Kudüsün tabi olduğu özel koruma statüsüne ilişkin daha fazla bilgi için bkz.: Eski Kudüs ve surları özel korumaya tabi olup, UNESCO kararı uyarınca 1982 yılında Tehlike Altındaki Dünya Mirası kapsamına alınmıştır, <https://whc.unesco.org/en/soc/1518>.

c. Kültürel, tarihi ve bilimsel nitelikteki bulgulara zarar vermek ya da bunları gizlemek amacıyla kültürel varlığa yapılacak her türlü değişiklik veya kültürel varlığın kullanımına yönelik başkalaşma". İsrail II. Protokole taraf olmasa ve bu çerçevede de uluslararası bir yükümlülüğe tabi olmasa da bile, Gerek Birleşmiş Milletler Genel Kurulu ve Güvenlik Konseyi kararlarında, gerekse de UNESCO kararlarında kazı çalışmalarının sebep olacağı talan ve zararlar çerçevesinde 1954 Lahey Sözleşmesinin 4. Maddesi çerçevesinde değerlendirildiği görülmektedir. Bu çerçevede de II. Protokole taraf olunmaması, İsrail tarafından kültürel varlıkları talan edecek veya bu varlıklara zarar verecek kazıların hukuki sorumluluk doğurmayacağı anlamına da gelmeyecektir.

İbadet yerlerine yönelik saldırılar ad hoc uluslararası ceza divanlarının kurucu antlaşmalarında da savaş suçları dahilinde değerlendirilmiştir¹⁹⁹. Şöyle ki 1993 tarihli eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Statüsü'ne göre, Madde 3 uyarınca Mahkeme, savaş hukuku ve adetlerine ilişkin diğer ciddi ihlallerde yargı yetkisine sahip kılınmış, hem uluslararası hem de iç silahlı çatışmalarda Lahey Hukuku ihlalleri ve Cenevre Sözleşmeleri ihlalleri de dâhil olmak üzere, ibadet yerlerinin tahrip edilmesi ve ele geçirilmesi ciddi ihlaller olarak kabul edilmiş ve savaş suçu olarak değerlendirilmiştir.²⁰⁰

Diğer taraftan Nürnberg Uluslararası Ceza Mahkemesi, işgal güçlerinin ibadet yerlerine yönelik eylemlerinin uluslararası bir suç olduğunu belirtmiştir.²⁰¹ Fransız Başsavcı Yardımcısı, mahkemede bazı sanıkların uluslararası suçlar işlediğini belirterek, manastırları kapatmak, kilise ve mâbetlerin mal varlıklarını yağmalamak ve onların kutsallığına zarar vermekle suçlamıştır. Mahkeme ayrıca Alman ordusu liderlerini, işgal altındaki bazı Rus şehirlerinde ibadet yerlerini ve kiliseleri tahrip etmekten dolayı

¹⁹⁹ YAVUZ, s. 172.

²⁰⁰ *Prosecutor v. Tadic*, International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia Decision on Interlocutory Appeal on Jurisdiction, 1995 Appeals Chamber, Case No. IT-94-1-AR72, 35 I.L.M. 32 (1996), s. 268. Ayrıca Bkz.: **BOKAR Fausto**, Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi Başkanı, Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi Tüzüğü, https://Legal.Un.Org/Avl/Pdf/Ha/İcty/İcty_A.Pdf, (Erişim Tarihi: 5.7.2023).

²⁰¹ International Military Tribunal (Nuremberg) Judgment Of 1 October 1946, <https://www.insdip.com/wp-content/uploads/2020/10/sentencia-del-juicio-de-nuremberg.pdf>, ss. 14, 68, 97. (Erişim Tarihi: 5.10.2023).

mahkûm etmiş, uluslararası hukuk, işgal altındaki dönemde ibadet yerlerine yönelik dokunulmazlığın ihlal edilmesi, tahrip edilmesi, yağmalanması, kapatılması veya zarar verilmesinin kınanması gerektiği konusunda karar kılmıştır. İşgal güçlerinin, işgal altındaki toprakların sakinlerinin dini inanç ve ibadet haklarına saygı göstermesi gerektiği, ayrıca ibadet yerlerine genel olarak zarar vermemesi, tahrip etmemesi veya yağmalanmaması ve böylece halkın dini ibadetlerini ve ritüellerini gerçekleştirmesinin engellenmemesi gerektiği kabul edilmiştir²⁰².

C. İSRAİL'İN KUDÜS'TEKİ İBADET YERLERİNE YÖNELİK DAVRANIŞLARI VE BU DAVRANIŞLARIN ULUSLARARASI HUKUK NEZDİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ

İsrail 1954 Lahey Sözleşmesine katılmakla beraber, 1999 2. Protokolüne taraf değildir. Bu çerçevede protokol ancak uluslararası teamül hukukunu yansıttığı ölçüde İsrail açısından uygulama alanı bulacaktır. Buna karşılık BM Güvenlik Konseyi ve Genel Kurul Kararları gerekse Uluslararası Adalet Divanı kararları göstermektedir ki 4. Cenevre Sözleşmesi İsrail'in Kudüs ile ilgili eylemleri hakkında uygulama alanı bulmaktadır. Bu bölümde, Kudüs'teki İslami ve Hristiyan ibadet yerlerine yönelik İsrailin davranışlarının ihlal niteliğinde olup olmadığı değerlendirilecektir.

1. İSRAİL'İN KUDÜS'TEKİ İBADET YERLERİNE YÖNELİK DAVRANIŞLARI

a. Arkeolojik Kazı ve Araştırmalar

İsrail, 1967 yılından itibaren Mescid-i Aksa'nın altında kazılar yapmaktadır. Bu kazılar, Mescid-i Aksa'nın temel yapılarını tehlikeye atan büyük bir tehdit oluşturmaktadır ve yapıların çatlmasına ve hatta çökmesine neden olmaktadır²⁰³. İsrail,

²⁰² Mahkeme kararında burada 1907 Lahey Sözleşmesi 56. Maddeye atıf yapmıştır. Bkz.: Ibid. s. 68.

²⁰³ الطيباوي، عبد اللطيف جرادات عزت، الأوقاف الإسلامية بجوار المسجد الأقصى بالقدس: أصلها وتاريخها وإغتصاب إسرائيل لها، (AL-TAYBAWI Abd Al-Latif, Kudüs'teki Mescid-i Aksa'nın Yanındaki İslami Vakıflar: Kökeni, Tarihi ve İsrail'in İşgali, JARADAT İzzat (çev.)، İslami İşler ve Kutsal Mekanlar Bakanlığı Ürdün Haşimi Krallığı, Ürdün, 1981, s.74)

1967 yılında bu kazılara başladığında, Mescid-i Aksa'nın güney duvarının 70 metre altında, Kadınlar Mescidi, İslam Müzesi ve ona bitişik olan Cennet Minaresi'ne 15 metre derinliğe ulaşan kazılar yapılmıştır.²⁰⁴ Kazılar, 80 metre uzunluğunda güney duvarının Batı Kapısı'na kadar devam etmiş ve Mescid-i Aksa'nın altındaki alt koridorlara ulaşılmıştır. Aynı zamanda, Mescid-i Aksa'nın batı tarafında da kazılar yapılmış ve Batı Tüneli (Hasmonean Tüneli) adıyla bilinen bir tünel oluşturulmuştur. Bu tünel, Mescid-i Aksa'nın altında bulunan beş kapıyı (Silsile Kapısı, Mutahhara Kapısı, Qataneen Kapısı, Hadid Kapısı ve An-Nazir Kapısı) Kubbet'üs-Sahra'ya, tarihi bazı cami ve Kubbet'üs-Sahra Minaresi'ne, Qataneen Pazarı'na, Kudüs'ün en eski pazarlarından birine ve tarihi evlere ulaşır. Tünelin uzunluğu yaklaşık 400 metre ve derinliği 14 metreye ulaşmıştır ve sonuç olarak Osmanlı Camii ve Vefa Köşkü gibi tarihi yapılar çatlamaştır.²⁰⁵ Bu kazılar sonucunda 1968 yılında UNESCO tarafından C/Res. 3.343 15 sayılı karar yayınlanmıştır. Bu kararında UNESCO İsrailin 1954 Lahey Sözleşmesini ihlal ettiğini belirtmiş, ve İsrail'i özellikle Kudüs'ün tarihi kentindeki kültürel mirası korumasına ve kazı çalışmalarını durdurmayave üye devletleri 1954 tarihli anlaşmaya bağlı kalmaya çağırmıştır²⁰⁶.

İsrail, 1974 yılında Mescid-i Aksa'nın güney duvarının arkasında yeni kazılar yapmaya başlamıştır. Bu kazılardan bazıları, Mescid-i Aksa'nın mihrabının altında ve Ömer Camii'nin altında gerçekleştirilmiştir. 13 metreden daha derinlere ulaşan kazıların Mescid-i Aksa'nın temel duvarlarının çatlmasına yol açabilecek tehlikeli bir duruma neden olması²⁰⁷ sonucunda UNESCO Genel Konferansında, İsrailin bu kazıları UNESCO'nun hedeflerine aykırı olarak değerlendirilmiş ve İsrail'in kazılara devam edilmesi yönündeki tutumu kınanmıştır. Genel Konferans ayrıca eğitim, kültür ve bilim

²⁰⁴ AL-TAYBAWI, s. 75.

²⁰⁵ (NAJIM) نجم رائف، حماية الآثار والمقدسات العربية في فلسطين، صامد الاقتصادي، العدد ١٠٠، ٨٥، ١٩٩١، ص. ١٠٢-١٠٥. Raif, "Filistin'deki Arap Eserlerini ve Kutsal Alanlarını Korumak", Samad Al-Iqtisadi, C. 100, S. 85, 1991, ss. 102-105.)

²⁰⁶ الشمالي إلهام، دور اليونسكو في حماية الممتلكات الثقافية في مدينة القدس (١٩٦٧-٢٠١٥)، جامعة النجاح الوطنية، فلسطين، ص. ١٠. (SHAMALI Elham, "Kudüs Şehrindeki Kültürel Varlıkların Korunmasında UNESCO'nun Rolü (1967-2015)", An-Najah Ulusal Üniversitesi, Filistin, s. 10.)

²⁰⁷ الخطيب شذى جمال، القدس العربية: ثلاثون عاماً من التهديد والتحدى، الطبعة الأولى، دار المجدلوي للنشر، عمان، الأردن، ٢٠٠١، ص. ١٥.

KHATIB Shaza Jamal, Arap Kudüs: Otuz Yıllık Tehdit ve Meydan Okuma, 1. Baskı, Majdalawi Yayınevi, Amman, Ürdün, 2001, s. 15.

alanlarında İsrail'e yardımını reddederek ve İsrail'i UNESCO'ya bağlı beş bölgesel komitede herhangi bir şekilde katılmaktan men ederek cezalandırmış, İsrail'in Eski Kudüs çevresinde herhangi bir arkeolojik kazı yapmaktan ve kültürel ve tarihi özelliklerini değiştirmekten kaçınmasını talep etmiştir²⁰⁸ .

UNESCO Genel Konferansının uyarılarına ve kınamasına rağmen İsrail, 1975 yılında şehir duvarının ortasından ve Mescid-i Şerif'in (Harem-i Şerif) doğu duvarından, Meryem Ana Kapısı ile Altın Kapı arasındaki bölgede yeni kazılar yapmıştır. Bu kazı çalışmaları, İslam'ın en eski mezarlarını, birçok sahabenin kalıntılarını içeren Me'menallah Mezarlığı gibi tarihi İslami mezarları yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bırakmıştır²⁰⁹.

Bunlara ek olarak İsrail, farklı zaman dilimlerinde birçok farklı kazı çalışması gerçekleştirmiştir. Bunlar arasında Sütun Kapısı kazıları, Asbât Kapısı kazıları, Kale-i Halil kazıları ve Hz. Dâvût bölgesi kazıları bulunmaktadır. Bu kazılar sonucunda, Eski Kudüs surlarının çatlamasına yol açan Hz. Dâvût bölgesi kazıları da yer almaktadır. Ayrıca, Şerife Şeref Mahallesi'ndeki kazılar, bölgeyi Mescid-i Aksa Meydanı'na bağlayan daha fazla tünel açmayı amaçlamaktadır. Ayrıca Ohel Yitzchak Sinagogu kazıları da tarihi binaların çatlamasına ve 17 metreyi aşan bir derinliğe ulaşarak Mescid-i Aksa Meydanında genişlemeye yol açmıştır. "Kutsal Havuz" olarak adlandırılan bir bölgedeki kazılar ise Mescid-i Aksa surlarının 50 metre uzaklığında ve Emevi Emirlik Sarayı'nın altında gerçekleştirilmiş ve Emevi ve Abbasi dönemlerine ait tarihi İslami mezarların tahrip edilmesine yol açmıştır.²¹⁰

Görüldüğü üzere UNESCO'nun İsrail'in Mescid-i Aksa'da yürüttüğü kazılara ilişkin kararlar İsrail tarafında pek karşılık bulmamaktadır. Belirtmek gerekir ki İsrail mevcut durumda UNESCO'ya üye devlet statüsüne sahip değildir ve bu çerçevede de

²⁰⁸ طعمة جورج، "قضية فلسطين والصراع العربي الإسرائيلي في الأمم المتحدة ١٩٦٥-١٩٧٤"، شؤون فلسطين، ص ٤٢-٤١، ١٩٧٥، ١٣٤-١٣٣. (TOHME George, "Birleşmiş Milletler 1965-1974'te Filistin Sorunu ve Arap-İsrail Çatışması", Filistin İşleri, S. 42-41, 1975, ss. 133-134.)

²⁰⁹ AL-TAYBAWI, s. 72.

²¹⁰ الجعبة نظمي، القدس بين الاستيطان والحفريات، حوليات القدس، مؤسسة الأبحاث الفلسطينية، العدد الثامن، القدس، ٢٠٠٩، ص ١٨-٨. (JUBEH Nazmi, "Yerleşim ve Kazılar Arasında Kudüs", Kudüs Yıllıkları, Filistin Araştırmaları Enstitüsü, S. 8, Kudüs, 2009, ss. 8-18.)

kural olarak UNESCO'nun kararlarına uyma yükümlülüğü söz konusu değildir. Fakat buna karşılık UNESCO kararları temelleri gereği İsrail açısından normatif bir özellik taşıyabilmektedir. UNESCO kararları bir anlamda kültürel varlıkların korunmasına ilişkin varolan uluslararası teamül hukuku kural ve ilkelerinde ve İsrail'in de taraf olduğu ilgili diğer anlaşmalarda öngörülen yükümlülükleri bildirici bir niteliğe de sahiptir. 1999 Lahey Sözleşmesinin İkinci Protokolünün 9. Maddesi uyarınca" İşgal edilen bir bölgedeki kültürel bir varlığın Korunması: 1. Sözleşme'nin 4. ve 5. Maddelerine hâle getirmeksizin başka bir taraf ülkenin sınırlarını kısmen ya da tamamen işgal eden bir diğer taraf ülkenin işgal edilen bölgede aşağıda belirtilen yasaklamaları getirmesi gerekir: a. Kültürel varlığa ilişkin her türlü yasadışı ihracat ile yer değiştirme veya varlığın sahibinin değiştirilmesi. b. Kültürel varlığı koruma ve kaydını tutma amacı ile olanlar dışındaki her türlü arkeolojik kazı. c. Kültürel, tarihi ve bilimsel nitelikteki bulgulara zarar vermek ya da bunları gizlemek amacıyla kültürel varlığa yapılacak her türlü değişiklik veya kültürel varlığın kullanımına yönelik başkalaşma. 2. Şartlar elverdiği sürece kültürel varlıkla ilgili her türlü arkeolojik kazı, değişiklik, kullanımına yönelik başkalaşma işgal edilen bölgenin yetkileriyle sıkı bir işbirliği çerçevesinde yürütülecektir.²¹¹" Bu maddede özellikle ibadet yerlerini hedef alan yasadışı Kazı ve araştırmalar ele alınmıştır. Dolayısıyla işgalci devletin uluslararası hukuka uygun olarak bu kazıları yapması yasaktır. İsrail'in Lahey Sözleşmesi ve 1. Protokole taraf durumundadır ve bu çerçevede de Antlaşmalar hukuku nezdindeki yükümlülüklerini yerine getirmek zorundadır. UNESCO'nun yukarıda belirtilen kararları açık bir şekilde İsrail'in uluslararası hukuktan doğan yükümlülüklerini yerine getirmediğini ve bu doğrultuda da uluslararası hukuk ihlal ettiğini göstermektedir.

²¹¹ Silahlı Çatışma Durumunda Kültür Varlıklarının Korunmasına İlişkin 1954 Lahey Sözleşmesinin II. Protokolü (UNESCO, 1999), Madde 9, <https://www.ihd.org.tr/wp-content/uploads/2021/09/K-Silahli-Catisma-KV-Kor.-1954-Lahey-2.-Protokol-1999.pdf>, (Erişim Tarihi: 9.6.2023).

b. Yıkım

İçerisinde Burak Camii, Sufi Dergahları ve Meğaribe Kapısının da bulunduğu Meğaribe Mahallesi 1967 yılında İsrail tarafından yıkılmıştır²¹². Meğaribe Kapısı'nın yerine bir köprü inşa eden İsrail hükümeti, 2005 yılında yenileme adı altında bölgenin esaslı bir dönüşüme tabi tutulacağını bildirmiş ve bölgede bulunan Fakhriyye Dergâhı'nı da yıkmıştır. Bunlara ek olarak Emeviler döneminde inşa edilen Çöl kaleleri ve Bizans dönemine ait bir mahalle, 'Tevrat Mıknaatıları Zinciri'nin inşası' amacı altında yıkılmıştır²¹³.

2018 yılında Doğu Ortodoks Patriği III. Theophilus, bir basın toplantısında Kudüs'te Eski Şehir'deki Kıyamet Kilisesi'ni, İsrail belediyesinin kiliselerin mülklerine vergi koyma kararına karşı protesto olarak geçici olarak kapatma kararı aldıklarını duyurmuştur.²¹⁴ Daha sonra İsraili yetkililer kilise mülklerine vergi koyma planını askıya aldıktan sonra Kıyamet Kilisesi tekrar açılmıştır.²¹⁵

2 Şubat 2023 tarihinde bir Yahudi, Kudüs'teki Celde Kilisesi'ne girerek mülklerini tahrip etmiş, Mesih heykelini çekiçle yok etmeye çalışmıştır. İsraili yetkililer, Amerikalı turist olduğunun ortaya çıkması üzerine bu yerleşimciyi tutuklamış. Onun hakkında mahkemeler tarafından tutuklama kararı verilmesine rağmen, daha sonra akıl hastası olduğu gerekçesiyle yerleşimci serbest bırakılmıştır. Bu durum Hristiyan cemaatin tepkisini çekmiştir.²¹⁶

²¹² يوسف فرج الله أحمد، "الحفريات الصهيونية في القدس"، حولية الجمعية العامة للآثاريين العرب، مج ١٠، ع. ١٠، ٢٠٠٧، ص. ٨٦٤ (YOUSSEF Faragallah Ahmad, "Kudüs'te Siyonist Kazılar", Arap Arkeologlar Genel Birliği Yıllığı, C. 10, S. 10, 2007, s. 864.)

²¹³ التقرير الفني والقانوني حول الحفريات التي قام بها المحتلون حول المسجد الأقصى، لجنة خبراء الآثار في الإيسيسكو، دائرة الآثار ١٥-٦، ص. ٢٠٠٧، ٦ إبريل، *İşgalcilerin Mescid-i Aksa Çevresinde Yürüttüğü Kazılara İlişkin Teknik ve Hukuki Rapor*, Isesco Arkeolojik Uzmanlar Komitesi, Ürdün Eski Eserler Dairesi Başkanlığı, 6 Nisan 2007, ss. 6-15.)

²¹⁴ Hristiyanlar Vergileri Protesto Etmek İçin Ünlü Kudüs Kilisesini Kapattı, [Church leaders shut Jerusalem's Church of the Holy Sepulchre in land, tax protest | Reuters](#), (Erişim Tarihi: 22.6.2023).

²¹⁵ Kutsal Kabir Kilisesi Yeniden Açıldı, <https://Tr.Euronews.Com/2018/02/28/Kutsal-Kabir-Kilisesi-Yeniden-Ac-Ld->, (Erişim Tarihi: 22.6.2023).

²¹⁶ Kudüs'teki Tarihi Kilise Saldırıya Uğradı, <https://apnews.com/article/fact-check-damaged-statue-jerusalem-american-tourist-415837747878>, (Erişim Tarihi: 22.6.2023).

Aynı şekilde 15 Nisan 2023 tarihinde, Kudüs'teki Kıyamet Kilisesi'nde "Kutsal Ateş" duaları için kiliseye katılmak isteyen birçok Ortodoks Hristiyan İsrail polisi tarafından herhangi bir somut güvenlik gerekçesi dahi gösterilmeden engellenmiştir. İsrail polisi, Kudüs'ün Eski Şehir bölgesindeki kiliseye giden yolları kapatmış ve Hristiyanların dışarıdan geçişine izin vermemiştir.²¹⁷ Tüm uluslararası anlaşmalar ve uluslararası normlar kutsal dini yerlere saldırıyı yasaklamıştır. Miras şehir olarak Kudüs şehrinin maruz kaldığı yıkım, 1954 Lahey Sözleşmesine aykırıdır. 4. maddenin 1. fıkrasında şöyle denilmektedir: "Kültürel varlıklara saygı: 1. Yüksek Âkit taraflar, gerek kendi ülkeleri üzerinde gerek diğer Yüksek Âkit Tarafların ülkelerinde bulunan kültürel varlıklarla bunların korunma tesislerini ve civarlarındaki yerleri, silahlı bir çatışma hâlinde bu eserleri tahribe veya bozulmaya maruz bırakabilecek maksatlar için kullanmaktan sakınmak ve bu mallara karşı her türlü düşmanca davranıştan kaçınmak suretiyle işbu mallara riayeti taahhüt ederler."²¹⁸

Aynı zamanda, 1977 tarihli Cenevre Sözleşmelerine Ek II. Protokolün 16. Maddesine göre "Kültürel varlıkların ve ibadet yerlerinin korunması: Silahlı Çatışma durumunda kültürel Malların Korunması için 14 Mayıs 1954 tarihli Lahey Sözleşmesinin hükümleri saklı kalmak üzere, halkların kültürel ve manevi miraslarını oluşturan tarihi anıtlara, sanat eserlerine ya da ibadet yerlerine karşı herhangi bir düşmanca davranışta bulunmak ve bu yapıları askeri çabaları desteklemek için kullanmak yasaktır". İsrail, Ek İkinci Protokole taraf olmasa dahi 16. Madde hükmü teamül niteliğindeki 1949 Cenevre Sözleşmelerinin 3. Maddesine dayanmakta²¹⁹ ve bu çerçevede de 16. Madde hükümlerine uluslararası teamül kuralları gereği uyma yükümlülüğü altındadır. Bu doğrultuda İsrail

²¹⁷ İsrail Güçleri Kudüs'te "Kutsal Ateş" Ayinine Katılmak İsteyen Hristiyanlara Saldırdı, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/israil-gucleri-kuduste-kutsal-ates-ayinine-katilmak-isteyen-hristiyanlara-saldirdi-760913.html>, (Erişim Tarihi: 22.6.2023).

²¹⁸ Lahey Sözleşmesi: Silahlı Çatışma Halinde Kültürel Varlığın Korunması Sözleşmesi (UNESCO, 1954), <https://kumid.net/euproject/admin/userfiles/dokumanlar/K-Lahey-Sozlesmesi-UNESCO%2C-1954.pdf>, (Erişim Tarihi: 9.6.2023).

²¹⁹ 12 Ağustos 1949 Tarihli Cenevre Sözleşmeleri ve Ek Protokolleri, s. 274

yıkım niteliğindeki davranışları uluslararası hukuk yükümlülüklerinin ihlali niteliğindedir.

c. El Koyma ve Müsadere

Eski pazarlardaki eski binalara ve dükkânlara el konulma durumları da söz konusudur.²²⁰ Şöyle ki İsrail, şehirdeki 116 dönümlük vakıf arazisini Yahudi mahallesinin inşası gerekçesiyle el koymuştur. Ayrıca, Kudüs Kalesi'ni ele geçirip İsrail Müzesi'ne dönüştürmüş, aynı şekilde Filistin Ulusal Müzesi'ni de ele geçirerek koleksiyonunu yağmalamıştır. Hz. Dâvût binalarını da ele geçirip Yahudi kiliseleri okullarına dönüştürmüş, Meğaribe Kapısı'nın anahtarı da İsrail ordusu tarafından İslami Vakıfların Kudüs'teki merkezine yapılan baskın sırasında zor kullanılarak çalınmıştır. Bu nedenle Meğaribe Kapısı, Yahudilerin Mescid-i Aksa'ya düzenlediği tüm saldırılar için tipik bir giriş kapısı haline gelmiştir. Kapı, Müslümanlara kapatılmış ve sadece Yahudilere giriş izni verilmiştir, bununla birlikte Mescid-i Aksa'ya en yakın kapılardan biridir ve sadece Yahudilere açık bırakılmıştır.²²¹

Aynı zamanda Hristiyan kutsal mekânlara yönelik, İsrail otoriteleri tarafından el koyma ve müsadere niteliğinde bazı davranışlar söz konusu olmuştur. Örneğin 25 Nisan 1970 tarihinde, Ortodoks Patrikhanesi'nin mal varlıklarına İsrail yetkilileri tarafından el konuldu, Ortodoks cemaatinin itirazlarına rağmen geri alınamamıştır. İsrail polisinden yüzlerce silahlı memur, bu patrikhaneye zorla girmiş ve Doğu Ortodoks Kilisesi başpiskoposu, Paskalya gecesini dini kutlamalarını iptal etmek zorunda kalmıştır.²²² Aynı

²²⁰ غزال سعاد حلمي، حماية الممتلكات الثقافية في القدس في ظل القانون الدولي، رسالة ماجستير، جامعة النجاح، نابلس، فلسطين، ٢٠١٣، ص. ٨١ (GHAZAL Suad Helmy, Kudüs'teki Kültürel Mülkiyetin Uluslararası Hukuka Göre Korunması, Yüksek Lisans Tezi, An-Najah Üniversitesi, Nablus, Filistin, 2013, s. 81.)

²²¹ شهاب مفيد محمود، القانون الدولي والقضية الفلسطينية، أبحاث الندوة الدولية – تاريخ القدس ومستقبلها، جامعة أسيوط – مركز الدراسات المستقبلية، ١٩٩٦، ص. ٤٦٣-٤٦٤ (SHEHAB Mufid Mahmoud, “Uluslararası Hukuk ve Filistin Sorunu, Uluslararası Sempozyum Araştırmaları - Kudüs Tarihi ve Geleceği”, Assiut Üniversitesi - Gelecek Çalışmaları Merkezi, 1996, ss. 463-464.)

²²² Filistin'de Hristiyan Kutsallarına Yönelik En Belirgin Saldırıları, <https://www.aljazeera.net/encyclopedia/2018/2/26/%D8%A3%D8%A8%D8%B1%D8%B2-%D8%A7%D9%84%D8%A7%D8%B9%D8%AA%D8%AF%D8%A7%D8%A1%D8%A7%D8%AA-%D8%B9%D9%84%D9%89-%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%82%D8%AF%D8%B3%D8%A7%D8%AA>, (Erişim Tarihi: 22.6.2023).

şekilde, Ermeni Ortodoks Patrikhanesi de Kudüs şehrinde itirazlarına rağmen İsrail tarafından mal varlıklarından mahrum bırakılmış ve temyiz mahkemesine başvurmaları sonuçsuz kalmıştır²²³. Ayrıca, Siyon Manastırı Kilisesi'ne ait olan Son Akşam Yemeği Salonu olarak bilinen mekâna da el konulmuştur.²²⁴

1954 tarihli Silahlı Çatışma Durumunda Kültür Varlıklarının Korunmasına İlişkin Lahey Sözleşmesinin 4. Maddesinin 3. Fıkrasına göre: "Madde - 4: Kültürel varlıklara saygı: 3. Yüksek Âkit Taraflar, kültürel varlıkların, her ne yönden olursa olsun, çalınmasını, yağma edilmesini veya kaçırılmasını ve bunlara karşı girişilecek her türlü tahrip fiilini men etmeyi, önlemeyi, icabında bu türlü hareketleri durdurmayı da ayrıca taahhüt ederler. Keza başka bir Yüksek Âkit Tarafın ülkesi üzerinde bulunan menkul kültürel varlıklara el koymaktan sakınırlar."²²⁵ Bu eylemler, silahlı çatışmalar durumunda devletlerin hukukunu düzenleyen uluslararası teamül hukuku hükümlerinin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilen Lahey Sözleşmesinin hükümlerini ihlal etmektedir. Bu nedenle İsrail, Lahey Sözleşmesine taraf olmasa bile Sözleşme hükümlerini uygulamayı taahhüt etmelidir.

d. Şehirdeki Kültürel ve Tarihi Gerçekliği Değiştirme

Şehrin medeniyetini değiştirme ve kentte Yahudileşme, Arap mahallelerinin, evlerinin ve eski sokaklarının üzerine yeni yapılar inşa etmek suretiyle gerçekleşmektedir. Bu kapsamda Selwan mahallesinin yıkılması ve yerine Davut Peygamber Bahçeleri'nin inşa edilmesi, Burak Meydanı'na köprüler ve yapılar inşa edilmesi, Kudüs'teki eski sokakların ve mahallelerin adlarının değiştirilmesi ve Kudüs'te Tevrat anıtlarının inşa edilmesi yer almaktadır.²²⁶

²²³ ٢٧٥ ص. (AL-**العارف عارف**، المفصل في تاريخ القدس، مؤسسة الدراسات والنشر العربية، بيروت، لبنان، الطبعة الثالثة، ٢٠٠٥، ص. ٢٧٥) **ARIF Aref**, Kudüs'ün Ayrıntılı Tarihi, Arap Araştırmaları ve Yayıncılık Enstitüsü, Beyrut, Lübnan, 3. Baskı, 2005, s. 275.)

²²⁴ **GHAZAL**, s. 82.

²²⁵ Lahey Sözleşmesi: Silahlı Çatışma Halinde Kültürel Varlığın Korunması Sözleşmesi (UNESCO, 1954), <https://kumid.net/euproject/admin/userfiles/dokumanlar/K-Lahey-Sozlesmesi-UNESCO%2C-1954.pdf>, (Erişim Tarihi: 9.6.2023).

²²⁶ **GHAZAL**, s. 82.

1954 Lahey Sözleşmesinin 4. maddesinin 3. ve 4. fıkralarında şöyle denilmektedir:" Madde - 4: Kültürel varlıklara saygı: 3. Yüksek Âkit Taraflar, kültürel varlıkların, her ne yönden olursa olsun, çalınmasını, yağma edilmesini veya kaçırılmasını ve bunlara karşı girişilecek her türlü tahrip fiilini men etmeyi, önlemeyi, icabında bu türlü hareketleri durdurmayı da ayrıca taahhüt ederler. Keza başka bir Yüksek Âkit Tarafın ülkesi üzerinde bulunan menkul kültürel varlıklara el koymaktan sakınırlar. 4. Kültürel varlıklara karşı herhangi bir misilleme hareketine girişmekten sakınırlar."²²⁷ Ayrıca karada Savaş Kanunları ve Geleneklerine İlişkin 1907 Lahey Sözleşmesinin 56. maddesinde de şunlar öngörülmüştür: "Belediye mülkleri, ibadete yönelik kurumların, hayır ve eğitim çalışmalarının mülkleri ile sanat ve bilim kurumlarının mülkleri, devlet mülkiyetinde olsalar dahi, özel mülkiyet olarak değerlendirilmelidir. Bu tür kurumlara, tarihi, sanatsal ve bilimsel eserlere el konulması, tahrip edilmesi veya kasıtlı olarak zarar verilmesi yasaktır ve bu tür eylemlerin failleri hakkında adli işlem başlatılacaktır."²²⁸ Ayrıca, Silahlı Çatışma Durumunda Kültür Varlıklarının Korunmasına İlişkin 1954 Lahey Sözleşmesinin İkinci Protokolünün 9. maddesinin 1. fıkrası şunu öngörmektedir: "İşgal edilen bir bölgedeki kültürel bir varlığın Korunması: 1. Sözleşme'nin 4. ve 5. Maddelerine halel getirmeksizin başka bir Taraf ülkenin sınırlarını kısmen ya da tamamen işgal eden bir diğer Taraf ülkenin işgal edilen bölgede aşağıda belirtilen yasaklamaları getirmesi gerekir:(...) c. Kültürel, tarihi ve bilimsel nitelikteki bulgulara zarar vermek ya da bunları gizlemek amacıyla kültürel varlığa yapılacak her türlü değişiklik veya kültürel varlığın kullanımını yönelik başkalaşma"²²⁹. İsrail'in eylemleri bu çerçevede uluslararası hukuk yükümlülüklerinin ihlali olarak değerlendirilebilecektir.

²²⁷ Lahey Sözleşmesi: Silahlı Çatışma Halinde Kültürel Varlığın Korunması Sözleşmesi (UNESCO, 1954), <https://kumid.net/euproject/admin/userfiles/dokumanlar/K-Lahey-Sozlesmesi-UNESCO%2C-1954.pdf>, (Erişim Tarihi: 9.6.2023).

²²⁸ 1907 Karada Savaş Kanunları ve Geleneklerine İlişkin Lahey Sözleşmesi (I. Protokol), <https://www.icrc.org/ar/doc/resources/documents/misc/62tc8a.htm>, (Erişim Tarihi: 9.6.2023).

²²⁹ Silahlı Çatışma Durumunda Kültür Varlıklarının Korunmasına İlişkin 1954 Lahey Sözleşmesinin II. Protokolü (UNESCO, 1999), Madde 9, <https://www.ihd.org.tr/wp-content/uploads/2021/09/K-Silahl%C4%B1-%C7at%C4%B1%C5%97ma-KV-Kor.-1954-Lahey-2.-Protokol-1999.pdf>, (Erişim Tarihi: 9.6.2023).

e. Mescid-İ Aksa Duvarı'na Yönelik Değişiklikler

Batı Duvarı, İslam'ın kutsal mekânlarından biri olarak kabul edilir. Çünkü İslam inancına göre İslam peygamber Muhammed burada İsrâ ve Miraç olayını yaşamıştır. Aynı zamanda Burak Duvarı, Mescid-i Aksa'nın bir parçası olarak görülür. Burası, ayrıca Yahudiler tarafından “Ağlama Duvarı” olarak adlandırılır. Yahudiler bu duvarın eski mâbetlerine ait bir kalıntı olduğuna inanmakta onu kutsal bir mekân olarak kabul etmektedirler²³⁰. 1929 yılında, Yahudilerin bu duvarın kendilerine ait olduğu iddiasıyla mevcut durumu değiştirmeye çalışması ve bu durumun, Yahudilerle Müslümanlar arasında çatışmalara neden olması sonucunda dönemin İngiliz hükümeti, Araplar ve Yahudilerin Mescid-i Aksa Duvarı'ndaki haklarını araştırmak üzere bir komite kurma kararını almasına neden olmuştur.²³¹ 18 Mayıs 1930'da, Milletler Cemiyeti Konseyi, İngiltere tarafından kurulan bu komitenin Kudüs'teki kutsal mekânlarda Araplar ve Yahudileri dinlemek ve Mescid-i Aksa Duvarı'nın sahipliği konusunda rapor hazırlamak üzere Kudüs'e gönderilmesine onay vermiştir. Komite, raporunda şu sonuca varmıştır: “Burak Duvarı'nın sahipliği sadece Müslümanlara aittir ve onlara tapu hakkı da vardır çünkü bu duvar Kudüs'ün vakıf mülkiyetinin ayrılmaz bir parçasıdır. Ayrıca, Müslümanlar için Duvar önündeki kaldırım ve Duvar'ın karşısında yer alan Meğaribe Mahallesi'nin önündeki alan da İslam hukukuna göre iyilik ve hayır işleri için ayrılmıştır.”²³²

Ancak günümüzde İsrail yetkilileri, Duvar'ı kontrol etmekte ve Müslümanların girişini engellemektedir. Bu, uluslararası insancıl hukuk ve uluslararası örf ve adet hukukunda öngörülenlerle çelişmektedir. 4. Cenevre Sözleşmesinin 27. Maddesi şunu öngörmektedir: "Madde 27 - Her türlü ahval ve şeriat altında; şahıslarına, namuslârina,

²³⁰ GHONEIM Adel Hassan, غنيم عادل حسن، حائط البراق أو حائط المبكى، دار قباء للطباعة، مصر، ٢٠٠١، ص. ١٩-٢٠. Buraq Duvarı veya Ağlama Duvarı, Kuba Yayınevi, Mısır, 2001, ss. 19-20.)

²³¹ العويسى عبد الفتاح / الخالدي وليد، "سور البراق الشريف: تقرير اللجنة الدولية لعام ١٩٣٠، وافقت عليه الحكومة البريطانية وعصبة الأمم عام ١٩٣١"، منشورات جمعية الدراسات الإسلامية. المملكة المتحدة، الطبعة الأولى، لندن، ١٩٩٩، ص. ١٣. AL-OWAISI Abd Al-Fattah / AL-KHALIDI Walid, "Sur Al-Buraq Al-Sharif: Uluslararası Komite'nin 1930 Yılı Raporu, İngiliz Hükümeti ve Milletler Cemiyeti Tarafından 1931'de Onaylandı", Yayınları Birleşik Krallık İslam Araştırmaları Derneği, 1. Baskı, Londra, 1999, s. 13.)

²³² ARAS İlhan, "Kadim Şehrin Son Yüzyılı: Milletler Cemiyeti Ve Birleşmiş Milletler Döneminde Kudüs Sorunu", Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversite, 2014, s. 239.

aile haklarına, dini akidelerine ve ibadetlerine, itiyat, örf ve adetlerine saygı gösterilmesi himaye edilen şahısların hakkıdır. Bunlar her zaman insani muameleye tabi tutulacaklar ve bilhassa şiddet veya tehdit hareketlerine, hakarete veya halkın tecessüsüne karşı himaye olunacaklardır".²³³ Bu maddenin metnine göre İsrail yetkililerinin Müslümanların Burak Duvarı'na girmesini engelleme hakları yoktur, aksine Müslümanların girmesine izin vermek ve dini ritüelleri yerine getirmelerini kolaylaştırmakla yükümlüdürler. Yukarıda belirtilen Güvenlik Konseyi kararlarında da teyit edildiği üzere İsrail, 4. Cenevre Sözleşmesini işgal ettiği topraklarda da uygulamakla yükümlüdür. İsrail, 1951 yılında 4. Cenevre Sözleşmesini imzaladığı ve taraf olduğu için bu anlaşmayı uygulamakla yükümlü olup bu yükümlülük Antlaşmalar Hukuku nezdinde doğmaktadır.²³⁴

Ayrıca, Mescid-i Aksa Meydanı'nda yapılan inşaatlar, alanın görünümünü değiştirmektedir. 2004 yılında, Mescid-i Aksa Meydanı'ndan Meğaribe Kapısı'na giden yolda bir çökme meydana gelmiş, Kudüs'teki İslami Vakıflar İdaresi Müdürü, bu çökmenin İsrail yetkililerinin yaptığı kazılar sebebiyle gerçekleştiğini açıklamıştır. Ortaya çıkan zarara rağmen İsrail, Mescid-i Aksa'da herhangi bir onarım çalışmasına da izin vermemekte ve böylece Mescid-i Aksa'da gerekli onarımların yapılmasını da engellemektedir.²³⁵

f. İbadet Yerlerinin Ziyaretçilerinin Tabi Tutulduğu Muameleler

8 Ekim 1990'da öğle namazından önce, Tapınak Dağı Görevlileri adlı bir grubun üyeleri olan eylemcilerin 'üçüncü tapınağın temel taşı koymak' amacı ile yaptıkları eylem, Filistinliler nezdinde büyük tepki doğurmuştur. İsrail güçleri müdahale etmiş ve Mescid-i Aksa'da ibadet edenlere rastgele ateş açarak 21 kişinin ölmesine ve 150'den fazla kişinin yaralanmasına neden olmuştur.²³⁶ Bu olaylar sonucunda, 12 Ekim 1990'da Güvenlik Konseyi tarafından 672 sayılı karar yayınlanmış ve bu kararda, İsrail güvenlik

²³³ 12 Ağustos 1949 Tarihli Cenevre Sözleşmeleri ve Ek Protokolleri, s. 131.

²³⁴ Conference of High Contracting Parties to the Fourth Geneva Convention, <https://www.icrc.org/en/doc/resources/documents/statement/57jrgw.htm>, (Erişim Tarihi: 9.6.2023).

²³⁵ YOUSSEF, s. 864.

²³⁶ **Al-Haq Action Alert:** International Community Must Take Concrete Action to End Israel's Aggression Against Al-Aqsa, <https://www.alhaq.org/advocacy/6593.html>, (Erişim Tarihi: 20.6.2023).

güçlerinin Mescid-i Aksa'da ibadet edenlere karşı gerçekleştirdiği şiddet eylemleri kınanmıştır. Bu şiddet eylemleri sonucunda 20'den fazla Filistinlinin hayatını kaybettiği ve 150'den fazla kişinin yaralandığı belirtilmiş, olayların incelenmesi için bir komite gönderilmesi kararlaştırılmıştır²³⁷ . 24 Ekim 1990'da Güvenlik Konseyi tarafından 673 sayılı karar yayınlanmış, ve bu kararda, İsrail'in önceki karara uymamasını ve Mescid-i Aksa'da gerçekleşen şiddet eylemleri hakkında uluslararası bir komite gönderilmesine yönelik Güvenlik Konseyi kararını reddetmesi kınanmıştır²³⁸ .

28 Eylül 2000'de o dönemin İsrail Başbakanı, Mescid-i Aksa'ya bir ziyarette bulunmuş, bu da Müslümanların büyük tepikisine yol açmış ve İsraililerle Filistinliler arasında şiddetli çatışmalara sebep olmuştur. Bu durum daha sonra "Aksa İntifadası" veya İkinci İntifada olarak bilinen bir dalgaya dönüşmüş ve pek çok Filistinli hayatını kaybetmiştir²³⁹. Güvenlik Konseyi, 7 Ekim 2000 tarihinde yayınlanan 1322 sayılı kararda Kudüs'teki Mescid-i Aksa avlusunda meydana gelen provokatif davranışları kınamış ve 80'den fazla Filistinlinin hayatını kaybetmesine ve çok sayıda yaralanmaya yol açan şiddet olaylarına yönelik duyulan üzüntü dile getirilmiştir²⁴⁰.

İsrail hükümeti ayrıca Mescid-i Aksa'ya ziyaretlerini özel bir rejime tabi tutmaya başlamıştır. Buna göre Gazze'den gelen sakinler Mescid-i Aksaya sadece özel izin ile girebilir hale gelmişlerdir. Ayrıca tüm yaşlardaki kadınlar ve 12 yaş altı erkek çocuklar, 55 yaş üstü erkekler Cuma namazı için Kudüs'e önceden izin almadan gidebilirken, 45-55 yaş arası erkeklerin Ramazan ayında namaz için izin alması gerekmiştir. Hatta bazen

²³⁷ Security Council Resolution No. 672 of October 12, 1990, <https://digitallibrary.un.org/record/100113>, (Erişim Tarihi: 20.6.2023).

²³⁸ Security Council Resolution No. 673 of October 24, 1990, <https://digitallibrary.un.org/record/100113>, (Erişim Tarihi: 20.6.2023).

²³⁹ Birleşmiş Milletler, Filistin Sorununun Kökenleri ve Evrimi, Bölüm V (1989-2000), Bu Yayın, Filistin Halkının Devredilemez Haklarının Kullanılmasına İlişkin Komite İçin ve Onun Başkanlığında Hazırlanmıştır, s. 5.

²⁴⁰ Security Council Resolution 1322 of October 7, 2000, [https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=S%2FRES%2F1322\(2000\)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False](https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=S%2FRES%2F1322(2000)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False), (Erişim Tarihi: 20.6.2023).

Kudüs sakinlerinin kendilerine de yaş sınırlaması getirilmiş ve 45 yaşın altındakilerin Mescid-i Aksa'ya girmesine izin verilmez olmuştur.²⁴¹

Mescid-i Aksa'ya erişime yönelik konulan kısıtlamalar için yapılan gösterilere İsrail polisi 15 Nisan 2022 cuma gününde, sabah namazının ardından kauçuk kaplı mermi, göz yaşartıcı gaz ve ses bombası kullanarak Mescid-i Aksa'ya baskın düzenleyerek Filistinlileri zorla dışarı çıkarmış ve Aksa'nın kapılarını Filistinlilere kapatmıştır. Yaralılara müdahalede bulunan Filistin Kızılayı, İsrail polisinin müdahalesinde en az 31 Filistinlinin yaralandığını, 14'ünün hastanede tedavi altına alındığını bildirmiştir²⁴².

Bu, uluslararası insan hakları ve teamül hukukuna aykırıdır.4. Cenevre Sözleşmesinin 27. Maddesi şunu öngörmektedir: "Madde 27 - Her türlü ahval ve şariat altında; şahıslarına, namuslârına, aile haklarına, dini akidelerine ve ibadetlerine, itiyat, örf ve adetlerine saygı gösterilmesi himaye edilen şahısların hakkıdır. Bunlar her zaman insani muameleye tabi tutulacaklar ve bilhassa şiddet veya tehdit hareketlerine, hakarete veya halkın tecessüsüne karşı himaye olunacaklardır".²⁴³ Bu maddenin metnine göre İsrail yetkililerinin Müslümanları Mescidi Aksa'ya girmesini engelleme veya girişe ilişkin yaş sınırlamaları koyma hakkı yoktur; aksine, tüm yaş gruplarındaki Müslümanlara giriş izni verme yükümlülüğündedir. Ayrıca, dini ibadetlerini tamamen özgürce yerine getirmelerini kolaylaştırmakla yükümlüdür. Yukarıda bahsedilen Güvenlik Konseyi kararları da doğrultusunda, İsrail, işgal ettiği topraklarda 4. Cenevre Sözleşmesi'ni uygulama yükümlülüğü altındadır. Ayrıca I. Protokolün 'Kültürel Malların ve İbadet Yerlerinin Korunması' başlıklı 53. Maddesine göre: "Silahlı Çatışma Halinde Kültürel Malların Korunması Hakkındaki 14 Mayıs 1954 tarihli Lahey Sözleşmesinin ve diğer ilgili uluslararası kaynakların hükümlerine hâlel gelmemek üzere aşağıdakiler yasaklanmıştır:

²⁴¹ İsrail, Ramazan Ayında Filistinlilerin Mescid-İ Aksa'ya Girişine Kısıtlama Getirileceğini Duyurdu, [Israel announces restrictions on Palestinian entry to Al-Aqsa during Ramadan \(aa.com.tr\)](https://www.aa.com.tr/tr/uluslararasi/israil-polisi-sabah-namaz-n-n-ard-ndan-mescid-i-aksa-ya-bask-n-duzenledi), (Erişim Tarihi: 21.6.2023).

²⁴² İsrail Polisi Sabah Namazının Ardından Mescid-i Aksa'ya Baskın Düzenledi, <https://tr.euronews.com/2022/04/22/israil-polisi-sabah-namaz-n-n-ard-ndan-mescid-i-aksa-ya-bask-n-duzenledi>, (Erişim Tarihi: 21.6.2023).

²⁴³ 12 Ağustos 1949 Tarihli Cenevre Sözleşmeleri ve Ek Protokolleri, s. 131.

a) İnsanların kültürel ve ruhani miraslarını oluşturan tarihi anıtlar, sanat eserleri ya da ibadet yerlerine karşı yöneltilen muhasamat eylemleri gerçekleştirmek,

b) Bu malları askeri çalışmaların desteklenmesi için kullanmak,

c) Bu tür malları misilleme hedefi haline getirmek.’’

Bu maddeler bağlamında İsrail yetkililerinin, kültürel varlıkları tehlikeye atacak herhangi bir düşmanca eylemde bulunması yasaktır. Bu hükümler uluslararası insancıl hukukun bir parçası olarak Protokole taraf olan olmayan bütün devletler açısından bağlayıcı durumdadır.

Buna ek olarak, İsrail'in Mescid-i Aksa'da Müslümanlara karşı gerçekleştirdiği tüm eylemler onu tehlikeye atmaktadır. Bu eylemler, Lahey'deki Silahlı Çatışma Durumunda Kültürel Varlıkları Koruma Sözleşmesi'ne aykırıdır. 1954 yılında silahlı çatışma durumunda kültürel varlıkları koruma sözleşmesinin 4. maddesinin 1. ve 3. fıkralarında şu şekilde belirtilmiştir: Madde - 4: Kültürel varlıklara saygı: 1. Yüksek Âkit taraflar, gerek kendi ülkeleri üzerinde gerek diğer Yüksek Âkit Tarafların ülkelerinde bulunan kültürel varlıklarla bunların korunma tesislerini ve civarlarındaki yerleri, silahlı bir çatışma hâlinde bu eserleri tahribe veya bozulmaya maruz bırakabilecek maksatlar için kullanmaktan sakınmak ve bu mallara karşı her türlü düşmanca davranıştan kaçınmak suretiyle işbu mallara riayeti taahhüt ederler. 3. Yüksek Âkit Taraflar, kültürel varlıkların, her ne yönden olursa olsun, çalınmasını, yağma edilmesini veya kaçırılmasını ve bunlara karşı girişilecek her türlü tahrip fiilini men etmeyi, önlemeyi, icabında bu türlü hareketleri durdurmaya da ayrıca taahhüt ederler. Keza başka bir Yüksek Âkit Tarafın ülkesi üzerinde bulunan menkul kültürel varlıklara el koymaktan sakınırlar.²⁴⁴ Ayrıca Karada Savaş Kanunları ve Geleneklerine İlişkin 1907 Lahey Sözleşmesinin 56. maddesinde de şunlar öngörülmüştür: "Belediye mülkleri, ibadete yönelik kurumların, hayır ve eğitim çalışmalarının mülkleri ile sanat ve bilim kurumlarının mülkleri, devlet mülkiyetinde olsalar dahi, özel mülkiyet olarak değerlendirilmelidir. Bu tür kurumlara, tarihi, sanatsal

²⁴⁴ Lahey Sözleşmesi: Silahlı Çatışma Halinde Kültürel Varlığın Korunması Sözleşmesi (UNESCO, 1954), <https://kumid.net/euproject/admin/userfiles/dokumanlar/K-Lahey-Sozlesmesi-UNESCO%2C-1954.pdf>, (Erişim Tarihi: 9.6.2023).

ve bilimsel eserlere el konulması, tahrip edilmesi veya kasıtlı olarak zarar verilmesi yasaktır ve bu tür eylemlerin failleri hakkında adli işlem başlatılacaktır."²⁴⁵ Bu maddelerin metinlerine göre İsrail'in Mescid-i Aksa'yı tehlikeye atacak herhangi bir düşmanca eylemde ihlal niteliğindedir.

Yukarıda belirttiğim maddelerden de açıkça anlaşılmaktadır ki, İsrail'in yaptığı davranışlar uluslararası açılarından aykırılık arz etmekte, bariz bir şekilde taraf olunan anlaşmaların vaaz ettiği maddeleri çiğnemektedir.

II. KUDÜS'TEKİ İBADET YERLERİNİN KORUNMASINA YÖNELİK ULUSLARARASI TOPLUMCA BENİMSENEN TUTUMLAR

Kudüs, tarihi ve dini önemi ve İbrahimî dine - Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'a ait kutsal dini mekânlara ev sahipliği yapması nedeniyle uluslararası toplumun ilgisini çekmektedir. İsrail'in ibadet yerleri ve kültürel varlıklara yönelik davranışları uyguladığı tedbirler, uluslararası toplumun paydaşlarından tepkiler çekmesine neden olmuştur. Bu bölümde uluslararası toplum tarafından İsrail'in davranışlarının sebep olduğu uyuşmazlıklara ilişkin benimsenen tutumlar ve sunulan çözüm mekanizmaları ele alınacaktır.

A. BİRLEŞMİŞ MİLLETLER VE ALT KURULUŞLARININ KARARLARI

İsrail'in Kudüs'de bulunan ibadet mekânlarına ve kültürel varlıklara yönelik davranışları Birleşmiş Milletler Organları nezdinde geniş bir hassasiyetin doğmasına yol açmıştır. Bu hassasiyet, İsrail'in uluslararası hukukun ihlali olarak değerlendirilen davranışlarının sona ermesi ve korunması gereken kültürel mülkler arasında yer alan

²⁴⁵ 1907 Karada Savaş Kanunları ve Geleneklerine İlişkin Lahey Sözleşmesi (I. Protokol), <https://www.icrc.org/ar/doc/resources/documents/misc/62tc8a.htm>, (Erişim Tarihi: 9.6.2023).

kutsal mekânların güvence altına alınması için birçok karar ve tavsiye yayınlaması olarak kendini göstermiştir.²⁴⁶

1. BM Genel Kurul'un Duruşu

Genel Kurul pek çok kararında İsrail otoritelerinin Kudüs'teki kutsal ve tarihi yerlerin kazılmasını, doğal yapısının değiştirilmesini, kültürel ve tarihi mülklere yönelik yağmaları, tahripleri ve dini ibadetlerini yerine getiren kişilere yönelik saldırıları, uluslararası barış ve güvenliğe yönelik birer tehdit olarak nitelemiş ve kınamış, İsrail'den uluslararası hukukun ihlali niteliğindeki bu davranışlarını geri çekmesini talep etmiştir²⁴⁷.

Kudüs'teki ibadet yerlerinin ve kültürel varlıkların korunması İsrail-Filistin meselesinin ilk başından itibaren Genel Kurulu ilgi alanlarının dahilinde yer almıştır²⁴⁸. Kudüs'ün statüsünün uluslararasılaştırılmasını öngören 1947 tarihli 181 sayılı kararında Genel Kurul kutsal yerlere ilişkin mevcut haklara dokunulmaması, bu yerlere özgür erişim ve dini ibadetlerin serbestçe yapılmasının güvence altına alınması gerektiği ve önceden kutsal ve dini yerlere tanınmış vergi muafiyetlerinin aynen devam etmesi gerektiğini belirtmiş, Kudüs'ün yönetimi ile görevlendirilecek uluslararası otoriteye de kutsal dini mekânların korunmasını görev olarak atamıştır.²⁴⁹

Genel Kurul 11 Aralık 1948 tarihli 194 sayılı kararında da ilgili dönemde İsrail işgalindeki Kudüs bölgesinin Filistin'in geri kalanıyla aynı muameleyi görmediğini ve bu sebeple de Birleşmiş Milletlerin gözetimine alınması gerektiğini belirtmiş ve kutsal dini

²⁴⁶ فؤاد مصطفى أحمد، الأماكن الدينية المقدسة في منظور القانون الدولي (دراسة حول الانتهاكات الإسرائيلية للمقدسات في فلسطين)، ١٥١ ص. ١٩٩٨، مصر، منشأة المعارف بالإسكندرية، (FOUAD Mustafa Ahmed, Uluslararası Hukuk Perspektifinde Kutsal Dini Mekanlar (İsrail'in Filistin'deki Kutsal Mekanlara Yönelik İhlallerine İlişkin Bir Araştırma), İskenderiye'de Manshaet al-Maarif, Mısır, 1998, s. 151.)

²⁴⁷ الرهيفية سلامة صالح، حماية التراث الثقافي أثناء النزاعات المسلحة، كلية الدراسات العليا، جامعة مؤتة، رسالة ماجستير، الأردن، ١٩٥ ص. ٢٠٠٥، (RAHAIFIA Salama Saleh, Silahlı Çatışma Sırasında Kültür Varlıklarının Korunması, Lisansüstü Çalışmalar Fakültesi, Mu'tah Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ürdün, 2005, s. 195.)

²⁴⁸ ٢١ ص. ٢٠١١، القدس، جمعية الدراسات العربية، القدس، ٢٠١١، (SHAABAN İbrahim, Birleşmiş Milletler Kararlarında Kudüs, Arap Araştırmaları Derneği, Kudüs, 2011, s. 21.)

²⁴⁹ Resolution 181 (II), Part I, Future constitution and government of Palestine, C. DECLARATION, Chapter 1: Holy Places, religious buildings and sites, s. 136, [https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F181\(II\)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False](https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F181(II)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False), (Erişim Tarihi: 29.11.2023).

mekânların korunmasının önemine dikkat çekmiştir.²⁵⁰ Mevcut durumda bir değişikliğin sağlanamaması ardından da Genel Kurul, 9 Aralık 1949 tarihli 303 sayılı kararında 194 sayılı karardaki uluslararası bir otoritenin ve kutsal mekanların korunmasının gerekliliğini tekrarlamıştır.²⁵¹

Genel Kurul, 28 Ekim 1981 tarihli ve 36/15 sayılı kararında İsrail'in Kudüs'teki tarihi, kültürel ve dini mekânlarda yaptığı kazı çalışmalarına özel olarak değinmiş ve bu kazıların sebep olduğu çökme tehlikesine atıf yaparak özellikle Mescid-i Aksa ve Kubbet'üs-Sahra'nın bulunduğu alandaki kazıların hemen durdurulmasını talep etmiş ve devam eden kazılar sebebiyle de İsrail'i kınamıştır.²⁵²

Genel Kurul 3 Aralık 2003 tarihli 58/22 sayılı kararında İsrail'in Güvenlik Konseyi'nin 478 (1980) sayılı kararını ihlal ettiğini, bölgedeki bütün halkların din özgürlüğüne saygı göstermesi gerektiğini, dini mekanlara erişimin kısıtlanmasına yönelik İsrail davranışlarının uluslararası insancıl hukuka aykırı olduğunu açıkça belirtmiştir.²⁵³

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, İsrail'in Kudüs'teki kutsal mekânlara yönelik eylemlerini savaş suçu olarak değerlendirmiştir. Bu eylemler arasında özellikle tarihi, kültürel ve dini mekânların tahrip edilmesi ve doğal alanların değiştirilmesi, kültürel ve tarihi mirasın yağmalanması, arkeolojik kalıntıların ele geçirilmesi ve İsrail yetkilileri tarafından Kudüs'te gerçekleştirilen diğer tüm yasa dışı faaliyetler bulunmaktadır. Genel Kurul, İsrail'in sivil halkın korunması amacıyla yapılan 4. Cenevre Sözleşmesi'ne uyma zorunluluğunu vurgulamış ve bu sözleşmeyi Filistin toprakları dâhil olmak üzere Kudüs şehrine uygulama çağrısında bulunmuştur.²⁵⁴

²⁵⁰ United Nations General Assembly Resolution 194 (III) of 11 December 1948, s. 23, <https://www.un.org/unispal/wp-content/uploads/2016/06/ARES194III.pdf>, (Erişim Tarihi: 29.11.2023).

²⁵¹ United Nations General Assembly Resolution 303 of 9 December 1949, <https://www.refworld.org/docid/3b00f1e91c.html>, (Erişim Tarihi: 29.11.2023).

²⁵² General Assembly Resolution No. 36/15 Of October 28, 1981, Recent developments in connexion with excavations in eastern Jerusalem, <https://research.un.org/en/docs/ga/quick/regular/36>, (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

²⁵³ General Assembly Resolution No. 58/22 Of December 3, 2003, Jerusalem, <https://research.un.org/en/docs/ga/quick/regular/58>, (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

²⁵⁴ RAHAIFIA, s. 196.

Son olarak, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 1 Aralık 2021 tarihli A/RES/76/12 sayılı kararında, 181 sayılı kararına ve özellikle Kudüs ile ilgili hükümlerine atıfta bulunmuştur. Bu kararda, İsrail'in Kudüs'ü ilhak etme ve "İsrail'in başkenti" olarak ilan etme girişimlerini reddetmiş ve bunları geçersiz ve meşruiyetsiz ilan etmiştir. Ayrıca, İsrail'den bu tür yasadışı tedbirleri derhal durdurmaları istenmiştir. Kararda, Kudüs'ün tarihi alanlarında gerçekleştirilen kazı çalışmaları ve endişe verici eylemler de kınanmıştır. Birleşmiş Milletler, Kudüs'ün ruhani, dini ve kültürel boyutunu koruma konusunda büyük bir önem taşıdığını ve Kudüs'ün üç semavi din için benzersiz bir öneme sahip olduğunu vurgulamıştır.²⁵⁵

2. BM Güvenlik Konseyi'nin Duruşu

Yukarıda da belirtildiği üzere Birleşmiş Milletler Genel Kurul kararlarının aksine Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin uluslararası barış ve güvenliğin sağlanmasına yönelik verdiği kararlar Birleşmiş Milletler Anlaşmasının 25. Maddesi çerçevesinde bağlayıcı olarak kabul edilmiştir. Bir Birleşmiş Milletler Örgütü üyesi olarak da İsrail bu kararlar doğrultusunda davranmakla mükelleftir. Aksi durum Birleşmiş Milletler Anlaşması nezdindeki uluslararası hukuk yükümlülüklerinin ihlali niteliğinde olup, İsrail'in uluslararası hukuk sorumluluğunu doğuracaktır.

İsrail'in Kudüs genelindeki ibadet yerleri ve kültürel varlıklara yönelik davranışları, İsrail-Filistin meselesinin ilk zamanlarından itibaren Güvenlik Konseyi kararlarına da konu olmuştur. Bu çerçevede 29 Mayıs 1948 tarihli 50 sayılı kararda Güvenlik Konseyi, Birleşmiş Milletler üye devletlerini ve ilgili otoriteleri, Kudüs'ün kutsal ibadet yerlerinin özgürlüğünü, ziyaret ve ibadet hakkı olanların bu yerlere özgürce ulaşmasını ve ibadet etmelerini sağlamak için gerekli tüm önlemleri almaya çağırmıştır.²⁵⁶

15 Temmuz 1948 tarihli 54 sayılı kararda Güvenlik Konseyi, Kudüs'teki kutsal yerlerin,

²⁵⁵ General Assembly Resolution A/Res/76/12 Of December 1, 2021, https://www.un.org/unispal/wp-content/uploads/2021/12/Gares.A.Res_76.12_061221.Pdf, (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

²⁵⁶ Security Council Resolution No. 50 Of May 29, 1948, <https://digitallibrary.un.org/record/111999>, (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

binaların ve dini sitelerin korunması ve erişiminin sağlanmasının önemini vurgulamış ve Kudüs'teki silahların çıkarılması gerektiğini ve Kudüs'ün hukuki durumuna saygı gösterilmesi gerektiğini belirtmiştir.²⁵⁷

21 Mayıs 1968 tarihli 252 sayılı kararda Güvenlik Konseyi, Kudüs'ün kutsal ve tarihi mekânlarının korunması ile ilgili olarak 1967 yılında Genel Kurul tarafından kabul edilen 2253 ve 2254 sayılı kararları teyit etmiş, Kudüs'ün özel bir uluslararası statüye sahip olmasına yönelik 181 ve 194 sayılı kararlara atıflarda bulunmuştur. Konsey, İsrail'in yaptığı tüm idari ve yasal önlemlerin, arazi ve mülklerin elde edilmesinin Kudüs'ün hukuki durumunu değiştirecek şekilde geçersiz olduğunu belirtmiştir. İsrail'i bu tür adımları atmaktan vazgeçmeye ve Kudüs'ün statüsünü değiştirebilecek başka hiçbir eylemde bulunmamaya çağırmıştır.²⁵⁸

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, İsrail'in Genel Kurul'un önceki kararlarına uymamasından dolayı herhangi bir ceza uygulamamış, bunun yerine kınamalarla yetinmiştir.²⁵⁹ Bu çerçevede 3 Temmuz 1969 tarihli 267 sayılı kararda Güvenlik Konseyi, İsrail'in 252 sayılı önceki kararına uymamasından rahatsızlık duyduğunu ifade etmiş ve İsrail'i Kudüs'ün durumunu değiştiren tüm önlemleri iptal etmeye ve gelecekte benzer adımlar atmaktan kaçınmaya çağırmıştır.²⁶⁰

Diğer taraftan 15 Eylül 1969 tarihli 271 sayılı kararda ise Güvenlik Konseyi, Kudüs'teki Mescid-i Aksa'nın kundaklanmasından büyük üzüntü duyduğunu ifade etmiş, Kudüs'teki kutsal yerlerin, binaların ve dini yerlerin tahrip edilmesi veya kirletilmesinin uluslararası güvenliği ve barışı ciddi şekilde tehdit ettiğini belirtmiştir. Kararda ayrıca, İsrail'in 4. Cenevre Sözleşmeleri'ne sıkı bir şekilde uyması istenmiştir.²⁶¹

²⁵⁷ Security Council Resolution No. 54 Of July 17, 1948, <https://Digitallibrary.Un.Org/Record/112001>, (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

²⁵⁸ Security Council Resolution No. 252 Of May 21, 1968, <https://digitallibrary.un.org/record/90754>, (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

²⁵⁹ **GHAZAL**, s. 45.

²⁶⁰ Security Council Resolution No. 267 Of July 3, 1969, <https://Digitallibrary.Un.Org/Record/90766>, (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

²⁶¹ **GHAZAL**, s. 46.

Güvenlik Konseyi 25 Eylül 1971 tarihli ve 298 sayılı kararında İsrail'in önceki Birleşmiş Milletler Genel Kurul ve Güvenlik Konseyi kararlarına saygı göstermemesi ve Kudüs'ün durumunu etkilemeyi amaçlayan önlemler ve eylemler alması nedeniyle endişeler dile getirilmiş, İsrail'in Kudüs'ün tarihsel ve kültürel yapısını değiştirmeye yönelik aldığı tüm yasal ve idari önlemlerin, toprak ve mülklere el koymanın tamamen geçersiz olduğu ifade edilmiştir.²⁶²

Güvenlik Konseyi 22 Temmuz 1979'da tarafından 452 sayılı kararında, İsrail tarafından Kudüs'te eski yerleşim yerlerinin yıkılarak yeni yerleşim yerlerinin inşasının Kudüs'ün gerçekliğinde ve medeni mirasında değişikliklere sebep olduğunu ve bu durumun Cenevre Anlaşmaları ile çeliştiğini belirtmiş, bu şehirdeki kutsal mekânların ruhani ve dini boyutunun korunmasının önemini vurgulamıştır²⁶³. 30 Haziran 1980 tarihli ve 476 sayılı kararında Güvenlik Konseyi İsrail'in Kudüs'ün demografiğini değiştirmeye yönelik aldığı önlemleri geçersiz ilan etmiş, Kudüs'teki kutsal mekânların ruhani ve dini boyutunun korunmasının ve muhafaza edilmesinin önemini 4. Cenevre Sözleşmesi'ne atıfta bulunarak vurgulamıştır.²⁶⁴

1990 yılında Mescid-i Aksa'da meydana gelen olaylarda²⁶⁵ İsrail'in tedbirlerini dehşet içerisinde karşıladığını belirten Güvenlik Konseyi 12 Ekim 1990 tarihli ve 672 sayılı kararında İsrail güvenlik güçlerinin Mescid-i Aksa'da ibadet edenlere karşı gerçekleştirdiği şiddet eylemlerini kınamış, olayların incelenmesi için bir komite gönderilmesi kararlaştırılmıştır.²⁶⁶ Bu komitenin İsrail tarafından bölgeye girişine izin

²⁶² Security Council Resolution No. 298 Of September 25, 1971, <https://Digitallibrary.Un.Org/Record/90795?Ln=Ar>, (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

²⁶³ Security Council Resolution No. 452 Of July 2, 1979, <https://Digitallibrary.Un.Org/Record/3657>, (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

²⁶⁴ Security Council Resolution No. 476 Of June 30, 1980, <https://Digitallibrary.Un.Org/Record/25616>, (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

²⁶⁵ Mescid-Aksa'ya Girişlerin Kısıtlanmasına Karşı Gerçekleşen 'Mescid-I Aksa Katliamı' Olarak Tarihe Geçen Eylemlerde İsrail Güvenlik Güçlerinin Açtığı Ateş Sonucu En 19 Filistinli Hayatını Kaybetmiş ve 140'dan Fazla Filistinli de Yaralanmıştır. Bkz: The Battle at Temple Mount, <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1990/10/14/the-battle-at-temple-mount/4243a7db-bf55-4b40-a283-8af6afd8480c/>, (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

²⁶⁶ Security Council Resolution No. 672 Of October 12, 1990, <https://Digitallibrary.Un.Org/Record/99236>, (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

verilmemesi sebebiyle de Güvenlik Konseyi 24 Ekim 1990 tarih ve 673 sayılı kararında İsrail'i ayrıca kınamıştır.²⁶⁷

28 Eylül 1996 tarihli ve 1073 sayılı kararında Güvenlik Konseyi İsrail'in Kudüs'teki kutsal mekânlara erişime saygı göstermesi gerektiğini vurgulamış, ibadeti kısıtlamaya yönelik eylemleri provokatif eylemler olarak niteleyerek kınamıştır²⁶⁸.

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, Kudüs'ün özel hukuki durumuyla ilgili birçok karar almıştır. Bu kararlardan en sonuncusu, 7 Ekim 2000 tarihinde yayınlanan 1322 sayılı karardır. Bu kararda, 476 (1980), 478 (1980), 672 (1990) ve 1073 (1996) sayılı kararlar vurgulanarak, İsrail muhalefet lideri Ariel Şaron'un Mescid-i Aksa'ya yaptığı ziyaretin ardından 28 Eylül 2000'de meydana gelen şiddet eylemleri kınanmış ve 80'den fazla Filistinlinin hayatını kaybetmesine yol açan şiddet olaylarına yönelik duyulan üzüntü dile getirilmiştir. Karar, Şaron'un Mescid-i Aksa avlusunu ziyaretini Müslümanların duygularını tahrik edici olarak nitelendirmiştir ve Kudüs'ün kutsal mekânlarının tam saygı görmesi gerekliliğini tekrar vurgulamıştır. Konsey, düşmanca eylemlerin derhal durdurulması ve müzakerelere geri dönülmesi için çağrıda bulunmuş ve İsrail'i 4. Cenevre Sözleşmesindeki sivillerin korunmasına yönelik sorumluluklarına uymaya çağırmıştır.²⁶⁹

Güvenlik Konseyi tarafından alınan tüm kararlarda, Kudüs şehrinin kültürel mülkiyeti, İslami ve Hristiyan kutsal mekânları ve tarihi eserleri de dâhil olmak üzere özel hukuki statüsü vurgulanmıştır. Ancak, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, BM Anlaşması'nın VII. Bölümü kapsamında herhangi bir karar almamıştır, İsrail'in Kudüs'teki dini mekânlara yönelik ciddi saldırılarına rağmen sadece kınama ve İsrail'i kararlarını kabul etmeye çağırma yoluna gitmiştir. Ayrıca, Güvenlik Konseyi kararları İsrail için bağlayıcıdır ve Birleşmiş Milletler üyesi olarak İsrail bunları uygulamalıdır. Bu, Birleşmiş

²⁶⁷ Security Council Resolution No. 673 Of October 24, 1990, <https://Digitallibrary.Un.Org/Record/100113>, (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

²⁶⁸ Security Council Resolution No. 1073 Of September 28, 1996, <https://Digitallibrary.Un.Org/Record/221850>, (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

²⁶⁹ Security Council Resolution 1322 Of October 7, 2000, [https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=S%2FRES%2F1322\(2000\)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False](https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=S%2FRES%2F1322(2000)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False), (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

Milletler Şartı'nın 25. maddesinin metniyle uyumludur: "Birleşmiş Milletler üyeleri, işbu Antlaşma uyarınca, Güvenlik Konseyi'nin kararlarını kabul etme ve uygulama konusunda görüş birliğine varmışlardır".²⁷⁰

3. UNESCO'nun Duruşu

UNESCO, Birleşmiş Milletler'in 1945 yılındaki Şartı'nın 57. maddesi uyarınca 1946 yılında kurulmuş olan kültür ve mirasla ilgili bir özel kuruluştur. UNESCO, Genel Konferans, Yürütme Kurulu ve Genel Sekreterlik olmak üzere üç organa sahiptir. Amacı, eğitim, bilim ve kültür alanlarında işbirliğini güçlendirmek suretiyle adalet, hukuk, insan hakları ve temel özgürlüklerin tüm insanlar arasında cinsiyet, dil, din veya etnik köken farkı gözetmeksizin tam olarak saygı görmesini temin etmek suretiyle "barış ve güvenliğe katkıda bulunmaktır". Bu amaçla, UNESCO tüm ulusların refahını ve kültürel mirasını korunmasını teşvik etmeyi ve insanlığın ortak mirasını koruma sorumluluğunu üstlenmeyi hedeflemektedir.²⁷¹

UNESCO, kuruluşundan itibaren Kudüs şehrine büyük bir ilgi göstermiş ve şehirdeki kültürel mirasın korunması ve sahihsiz kalmasının önlenmesi konusunda birçok tavsiye ve karar yayınlamıştır. Aynı şekilde, İsrail'in Kudüs'teki İslami ve Hristiyan kutsal yerlere yönelik ihlallerinin durdurulması çağrısında bulunan düzenli raporlar da yayınlamıştır. UNESCO, Kudüs'teki kültürel mirasa yönelik bir dizi karar almıştır. Bu kararlar, örgütün halkların mirasını koruma ve barışı ve uluslararası güvenliği eğitim, bilim ve kültür yoluyla sağlama hedefleriyle uyumlu görülmektedir.²⁷²

İsrail 1949 yılından 2018 yılına kadar UNESCO'ya üye devlet statüsünde olmuş ve bu süreç içerisinde UNESCO kararları ile ilgili yükümlülük altında kalmıştır. Buna

²⁷⁰ Birleşmiş Milletler Şartı, s. 11, [2212020141836bm_01.pdf \(adalet.gov.tr\)](https://adalet.gov.tr/2212020141836bm_01.pdf), (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

²⁷¹ GHAZAL, s. 60.

²⁷² ۳۵ ص. ۲۰۱۹، فلسطين، رسالة ماجستير، القدس في القرارات الدولية، القاضي محمد عادل، (AL-QADI Muhammad Adel, Uluslararası Kararlarında Kudüs, Yüksek Lisans Tezi, Filistin, 2019, s. 35.)

karşılık 2018 yılında İsrail UNESCO'dan çekilmiş olup bu tarihten itibaren UNESCO kararları ile ilgili herhangi bir yükümlülüğü olmadığını beyan etmiştir.²⁷³

UNESCO tarafından Kudüs'e yönelik ilk karar olan 1956 tarihli 781 sayılı kararda işgalci konumunda olan İsrail'in şehirdeki kültürel mirası koruması ve şehrin kültürel çehresini değiştirmemesi talep edilerek, silahlı çatışma durumunda şehirdeki kültürel mirası korunması için her türlü tedbirlerinin alınması gerektiği belirtilmiştir²⁷⁴. 1968 yılında UNESCO, C/Res. 3.343 15 sayılı kararını yayınlamış ve bu kararında "İsrail'i özellikle Kudüs'ün tarihi kentindeki kültürel mirası korumaya ve Kudüs'teki Arap mahallelerindeki kazı çalışmalarını durdurmaya çağırmıştır.²⁷⁵ Karara konu edilen kazılar, özellikle Kudüs'ün kuzey ve batı duvarlarına bitişik olan bölgelerde, Arap mahallelerinin içinde, şehir duvarları içinde yapılmış olup İsrail, bu kazılarla bu bölgelerdeki kültürel, dini, konut ve ticaret yapılarını yıkmayı, halkı tahliye etmeyi, eski yerleşim yerlerini silmeyi ve bu bölgelerin kimliğini yok etmeyi hedeflemiştir.²⁷⁶

1974 yılında UNESCO'nun 18. Oturumunda, Genel Konferans, İsrail'in UNESCO'nun hedeflerine aykırı tutumunu kınamış ve eğitim, kültür ve bilim alanlarında İsrail'e yardımı reddetmiş, İsrail'i UNESCO'ya bağlı beş bölgesel komitede herhangi bir şekilde katılmaktan men ederek, yaptırıma tabi tutmuştur.²⁷⁷

1980 yılında UNESCO'nun 21. Oturumunda, Genel Konferans, İsrail'in Kudüs'ü ilhak girişimlerini ve onu sonsuz başkent olarak ilan etmesini ve İsrailin, bu bağlamda

²⁷³ Bkz.: **LAZAROF Tovah**, 'Israel, U.S. slated to leave UNESCO today to protest anti-Israel bias', Washington Post, 2018, <https://www.jpost.com/International/Israel-US-slated-to-leave-UNESCO-today-to-protest-anti-Israel-bias-575875>, (Erişim Tarihi: 30.10.2023).

²⁷⁴ İsrail'i Kızdıran UNESCO Kararları, <https://www.aljazeera.net/Encyclopedia/2017/5/2/قرارات-اليونسكو-التي-أغضبت-إسرائيل>, (Erişim Tarihi: 14.7.2023).

²⁷⁵ Jerusalem/Cultural Heritage – UNESCO Gen. Conference Resolution, Resolution 4/7.6/13, Adopted By The General Conference At Its, Twentieth Session (1978), <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-206118/>, (Erişim Tarihi: 29.11.2023). Bkz: Records of the General Conference, fifteenth session, Paris, 1968, v. 1: Resolutions, Dissemination of literatures, works of art, music (1009), s. 242. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000114047/PDF/114047eng.pdf.multi>, (Erişim Tarihi: 29.11.2023). <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000114047/PDF/114047eng.pdf.multi>, (Erişim Tarihi: 29.11.2023).

²⁷⁶ **SHAMALI**, s. 10.

²⁷⁷ UNESCO Resolutions No. 3,427 of 1974, <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-206118/>, (Erişim Tarihi: 29.11.2023).

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin kararlarına uymayı reddetmesini gerekçe göstererek kınamıştır. Genel Konferans, İsrail'in şehrin karakterini değiştirmeyi hedefleyen tüm yasal ve idari önlemleri iptal etmesi gerektiğini belirtmiş, ayrıca diğer üye devletlerine İsrail'in Kudüs'teki değişiklikleri tanımamaları konusunda çağrıda bulunmuştur.²⁷⁸

1981 yılında UNESCO, Kudüs şehrini ve surlarını Dünya Mirası Listesi'ne dâhil etmiş ve 1982 yılında da 'Tehlike Altındaki Dünya Mirası Listesi'ne eklemiştir.²⁷⁹ Bu kararlar, 16 Aralık 1981 tarihinde Ürdün hükümetinin talebi üzerine yapılmıştır ve 1972 tarihli Kültürel ve Doğal Mirasın Korunması Sözleşmesi kapsamında gerçekleştirilmiştir. İsrail, bu sözleşmeye 6 Ekim 1999'da katılırken, Filistin ise 8 Aralık 2011 tarihinde katılmıştır.²⁸⁰ Bu sözleşme uyarınca, UNESCO, 1981 yılından itibaren şehirdeki İslami kültürel ve dini mirasın korunması için resmi çağrılar yapmış ve kültürel varlıkların tespiti ve koruma projelerine başlamıştır. Ayrıca, İslami ve Hristiyan eserlerin durumunu takip etmek ve onların korunması, onarımı ve bakımı için öneriler sunmak amacıyla uluslararası uzman gruplar oluşturulmuştur.²⁸¹

UNESCO, 1991 yılında 26. Oturumunda, Kudüs'teki tarihi, kültürel ve dini yapıları tehdit eden değişiklikleri şiddetle kınamış ve işgal altındaki Kudüs şehrindeki demografik karakterin değiştirilmesine yönelik değişiklik, modifikasyon ve deformasyon çalışmalarını şiddetle reddetmiştir.²⁸²

²⁷⁸ UNESCO Resolution 21 C/4/14 (1980), ANNEX I, s. 3, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000057204/PDF/057204engo.pdf.multi>, (Erişim Tarihi: 29.11.2023).

²⁷⁹ Kudüs'ün Eski Şehri ve Surlarının Dünya Mirası Listesi'ne (1981) Ve Tehlike Altındaki Dünya Mirası Listesi'ne Dahil Edilmesi, [Unesco World Heritage Centre - Decision - 36 Com 7a.23.I](https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000057204/PDF/057204engo.pdf.multi), (Erişim Tarihi: 13.7.2023).

²⁸⁰ Dünya Kültürel Mirasının Korunmasına İlişkin UNESCO Sözleşmesi, [States Parties - Unesco World Heritage Convention](https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000057204/PDF/057204engo.pdf.multi), (Erişim Tarihi: 13.7.2023).

²⁸¹ عبد العال محمد شوقي، تطور موقف المجتمع الدولي من القدس، مجلة معهد الدراسات والبحوث العربية، مج ٤٣، ع. ٦٧، ٢٠١٧، ص ٢٩. (ABDEL-AAL Mohamed Shawky, "Uluslararası Toplumun Kudüs Konusundaki Tutumunun Gelişimi", Arap Araştırmaları ve Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, C. 43, S. 67, 2017, s. 29.)

²⁸² UNESCO General Conference, Twenty-sixth Session, Paris 1991, s. 31-32, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000089401/PDF/089401engo.pdf.multi>, (Erişim Tarihi: 29.11.2023).

UNESCO, Kudüs'teki Eski Şehir'deki İsrail'in uyguladığı faaliyetler ve kazılarla ilgili durumu değerlendirmek ve Mescid-i Aksa'ya ait Meğaribe Kapısı altında yapılan kazılarla ilgili İsrail'den ayrıntılı bir rapor talep etmek için 2003²⁸³ ve 2007²⁸⁴ yıllarında ayrı ayrı heyet gönderme kararları almıştır. UNESCO; Emevi, Osmanlı ve Memlük dönemlerine ait mirasların yasadışı olarak yıkılmasından ve Meğaribe Kapısı çevresindeki kazılardan duyduğu derin endişeyi dile getirmiş, İsraili yetkilileri, yıkım ve kazı işlemlerini durdurmaya ve UNESCO anlaşmalarına göre yükümlülüklerini yerine getirmeye çağırmıştır.²⁸⁵

2012 yılına gelindiğinde UNESCO, Meğaribe Kapısı'nın korunmasıyla ilgili Ürdün'ün başvurusunu kabul etmiş, kazıların devam etmesini ve bu kazılarla alakalı UNESCO Kültüre Miras Merkezini bilgilendirmemesini gerekçe göstererek, İsrail makamlarını, Mescid-i Aksa'nın ayrılmaz bir parçası olan Meğaribe Kapısı'nı yeniden restore etmeye zorlamıştır.²⁸⁶

Bunlardan hareketle Birleşmiş Milletler Genel Kurulu ve Uluslararası Güvenlik Konseyi kararları, Kudüs'ün özel hukuki statüsünü ve İsrail'in işgal altında olduğunu ve burada egemenlik iddia edemeyeceğini belirtmiştir. Kudüs'ün statüsüne dair bu kararlar ışığında, UNESCO 18 Ekim 2016 tarihli bir kararla Mescid-i Aksa ile Yahudiler arasında herhangi bir bağlantı olmadığını ve İslami miras olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, İsrail'i 2000 yılına kadar (Eylül 2000) Kudüs'ün kutsal alanından tek sorumlu olarak Ürdün İslami Vakıflar Dairesi ile uyumlu bir tarihsel duruma geri dönmeye çağırmıştır.²⁸⁷

²⁸³ İsrail'i Kızdıran UNESCO Kararları, <https://www.aljazeera.net/encyclopedia/2017/5/2/-التي-أغضبت-إسرائيل>, (Erişim Tarihi: 14.7.2023).

²⁸⁴ Eski Kudüs Şehri, Teknik Görev Uzmanlarının Dönüşü, [Old City Of Jerusalem: Return Of The Technical Mission's Experts - Unesco World Heritage Centre](https://www.unesco.org/whc/mission-experts), (Erişim Tarihi: 14.7.2023).

²⁸⁵ UNESCO Kararları, [Unesco, Executive Board: 200th: Decisions Adopted By The Executive Board At Its 200th Session: 2016](https://www.unesco.org/whc/decisions), Paragraf 20, s. 34. (Erişim Tarihi: 14.7.2023).

²⁸⁶ **GHAZAL**, ss, 50-51.

²⁸⁷ UNESCO Resolutions 2016, Decisions Adopted By The Executive Board At Its 200th Session, Al-Aqşa Mosque/Al-Haram Al-Sharif And Its Surroundings, s. 33, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000246369/PDF/246369eng.pdf.multi>, (Erişim Tarihi: 29.11.2023).

4. Uluslararası Adalet Divanı'nın Duruşu

Uluslararası Adalet Divanı, Birleşmiş Milletler'in ana yargı organıdır. Uluslararası Adalet Divanı Statüsünün 38. Maddesi çerçevesinde Mahkeme, devletler arasındaki uluslararası uyuşmazlıkları uluslararası hukuka göre çözümlenmekle görevli kılınmıştır. Divan aynı zamanda, Birleşmiş Milletler Anlaşmasının 96. Maddesi üzerinden Birleşmiş Milletler'in uzman organları ve ajansları tarafından yönlendirilen hukuki meselelere ilişkin danışma görüşleri yayınlamaktadır. Bu danışma görüşleri kural olarak bağlayıcı niteliğe sahip olmasa dahi uluslararası hukuku bildirici nitelikleri sebebiyle dolaylı olarak ilgili devletleri bağlayıcı bir niteliğe sahiptir.²⁸⁸

Birleşmiş Milletler'deki Arap Grubu Başkanı, Arap Devletleri Birliği üye ülkeleri adına 18/12/2003 tarihinde Gerçekleşen 10. Olağanüstü Genel Kurul toplantısına, Ayrım Duvarı [Batı Şeria Duvarı] konusunda Uluslararası Adalet Divanı'ndan bir görüş talebinde bulunmak üzere bir başvuru sunmuştur ve bu talep kabul edilmiştir.²⁸⁹ Uluslararası Adalet Divanı, danışma görüşünde Filistin topraklarının büyük bir kısmında inşa edildiği gerekçesiyle söz konusu duvarın yasal olmadığına karar vermiş, İsrail'den duvarı kaldırmasını ve henüz inşa edilmemiş olan kısımlarını inşa etmekten kaçınmasını talep etmiştir.²⁹⁰ Ayrıca, 1967'deki işgalden bu yana tartışmalı ve karmaşık bir konu olan diğer meseleleri de karara bağlamıştır. Mahkeme, Filistin halkının kendi kaderini belirleme hakkını vurgulayarak, Filistin halkının varlığının ve bu hakkın beraberinde getirdiği diğer hakların, yerli halkların genel insan haklarına, uluslararası hukukta tanınan haklar arasında özgürce ibadet etme ve dini ritüellerini özgürce yerine getirme hakkı da dâhil olmak üzere, herhangi bir ayırım olmaksızın sahip olmaları gerektiğini belirtmiştir.²⁹¹

²⁸⁸ DAMROSCH, s. 625.

²⁸⁹ 139-138 ص. علي عبد الرحمن محمد، إسرائيل والقانون الدولي، مركز الزيتونة للأبحاث والنشر، لبنان، 2011، ص. 139-138. (ALI Abdul Rahman Muhammad, İsrail ve Uluslararası Hukuk, Al-Zaytouna Araştırma ve Yayıncılık Merkezi, Lübnan, 2011, ss. 138-139.)

²⁹⁰ International Court of Justice, *The advisory opinion on the Wall in the Occupied Palestinian Territory*, 2004 I.C.J. 136, ss. 201-202.

²⁹¹ International Court of Justice, *The advisory opinion on the Wall in the Occupied Palestinian Territory*, 2004 I.C.J. 136, s. 184. Ayrıca bkz.: Birleşmiş Milletler Yerli Halkların Hakları Bildirgesi, s. 11, https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/Declaration_indigenous_ar.pdf, (Erişim Tarihi: 14.11.2023).

Mahkeme, uluslararası toplumun bir kararı olan BM Güvenlik Konseyi kararına dayanarak Doğu Kudüs'ü işgal edilmiş toprak olarak değerlendirmiştir.²⁹² Mahkeme bu kararında, “1967 yılından bu yana İsrail, Kudüs'ün durumunu değiştirmeyi amaçlayan bir dizi eylemde bulunmuştur” denilerek, Uluslararası Güvenlik Konseyi'nin “toprağın askeri güçle kazanılmasının hukuki olmadığı” ilkesine atıfta bulunulmuş, toprak ve mülke el koymalar da dâhil olmak üzere İsrail'in Kudüs'ün durumunu değiştirmeyi amaçlayan tüm yasal ve idari eylemlerinin yasal olmadığı beyan edilmiş, işgal altındaki bölgeleri ilhak etmeyi hedefleyen mevzuatların da tamamen geçersiz olduğunu ve Kudüs'ün durumunu değiştiremeyeceğini açıkça belirtmiştir.²⁹³ Uluslararası Mahkeme, İsrail'in 1967 savaşı sonrasında kontrolü altına aldığı kutsal yerlere özgür erişimi sağlama sorumluluğunu taşıdığını belirlemiştir.²⁹⁴

Uluslararası Adalet Divanı'nın danışma görüşüne müteakip, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu 2 Ağustos 2004 tarihinde A/RES/ES-10/15 sayılı kararı almış ve bu kararda İsrail'den danışma görüşüne uyması istenmiştir.²⁹⁵ Aynı zamanda Birleşmiş Milletler Genel Sekreterinden, duvarın inşası nedeniyle Filistinlilere verilen zararları belirlemek için Birleşmiş Milletler'e bağlı uluslararası bir kurul oluşturması istenmiştir.²⁹⁶ Daha sonra, 24 Ocak 2007'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından alınan A/RES/ES-10/17 sayılı karar uyarınca, bu kurul için bir yönetim kurulu oluşturulmuş ve ABD, Japonya ve Finlandiya'dan üç üye bu kurula seçilmiştir.²⁹⁷ Ancak, kurulun çalışmaları yavaş ilerlemektedir. Diğer taraftan İsrail'in, Uluslararası Adalet Divanı'nın danışma

²⁹² International Court of Justice, *The advisory opinion on the Wall in the Occupied Palestinian Territory*, 2004 I.C.J. 136, s. 166.

²⁹³ International Court of Justice, *The advisory opinion on the Wall in the Occupied Palestinian Territory*, 2004 I.C.J. 136, s. 191.

²⁹⁴ International Court of Justice, *The advisory opinion on the Wall in the Occupied Palestinian Territory*, 2004 I.C.J. 136, s. 188-9.

²⁹⁵ General Assembly Resolution No. A/RES/ES-10/15, <https://www.un.org/unispal/wp-content/uploads/2016/05/ARESES1015.pdf>, (Erişim Tarihi: 14.11.2023).

²⁹⁶ General Assembly Resolution No. A/RES/ES-10/15, <https://www.un.org/unispal/wp-content/uploads/2016/05/ARESES1015.pdf>, (Erişim Tarihi: 14.11.2023).

²⁹⁷ General Assembly Resolution No. A/RES/ES-10/17, <https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2FES-10%2F17&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False>, (Erişim Tarihi: 14.11.2023).

görüşüne ve Genel Kurul'un bu görüşe uyulması gerekliliğini belirttiği kararına rağmen bahse konu duvarın inşası tamamlanmıştır.²⁹⁸ Bu durum İsrail açısından uluslararası hukuk yükümlülüklerini ihlal ettiğinin ve bu doğrultuda da uluslararası sorumluluğunun doğduğunun göstergesidir.

²⁹⁸ Norwegian Refugee Council, The Legality of the Wall Built by Israel in the West Bank, Background Report, s. 4, <https://www.nrc.no/globalassets/pdf/reports/the-legality-of-the-wall-built-by-israel-in-the-west-bank.pdf>, (Erişim Tarihi: 30.11.2023).

B. BÖLGESEL ÖRGÜTLERİN KARARLARI

Kudüs, 1967 yılında işgal edildikten sonra, İsrail'in Kudüs'teki dini mekânlara yönelik yaptığı ihlaller nedeniyle kültürel varlıkların korunmasına katkıda bulunan çeşitli bölgesel örgütler mevcuttur. Bu ihlaller, İslam toplumunu bu İslami kutsal mekânlarla dini bağları nedeniyle tüm İslam dünyası üzerinde etkili olmaktadır. Bu nedenle, İslam İşbirliği Teşkilatı'nın ve daha sonra Arap Birliği'nin duruşunu açıklamaya geçeceğiz.

1. İslam İşbirliği Teşkilatı

İslam İşbirliği Teşkilatı, Mescid-i Aksa'nın Kudüs'teki işgal altında yakılması olayına tepki olarak, 25 Eylül 1969'da Fas'ın Rabat kentinde düzenlenen tarihi zirvede alınan bir kararla kurulmuştur. Bu teşkilat, İslam dünyasının bir araya gelerek ortak bir ses oluşturmasını amaçlamakta ve İslam dünyasının çıkarlarını koruma ve temsil etme, uluslararası barış ve uyumu teşvik etme, dünya halkları arasındaki ilişkileri güçlendirme hedeflerini taşımaktadır.²⁹⁹

1969 yılında kurulmasından günümüze kadar, İslam İşbirliği Teşkilatı tarafından Filistin ve Kudüs'e ilişkin birçok karar alınmıştır. Bu kararlardan bazıları burada anılacaktır.

İslam İşbirliği Teşkilatı'nın ilk zirvesi, 22-25 Eylül 1969 tarihleri arasında 26 ülkenin katılımıyla Rabat'ta gerçekleşmiştir. Zirveden çıkan kararlar arasında şunlar yer almaktadır:

- Teşkilat, 1967 öncesindeki duruma geri dönmeyi hedeflemeyen herhangi bir çözümü reddederek Kudüs'ün statüsünü geri kazanma çağrısı yapmıştır. Aynı zamanda, Kudüs'te gerçekleşen tüm ihlalleri ve Mescid-i Aksa'nın yakılmasını

²⁹⁹ الأحسن عبد الله، منظمة المؤتمر الإسلامي، دراسة في المؤسسات السياسية الإسلامية، المعهد العالمي للفكر الإسلامي، القاهرة، ٥٥-٥٠ ص. ١٩٩٦، الطبعة الثانية، (AL-AHSAN Abdullah, İslam Konferansı Örgütü, Bir İslami Siyasi Kurum Araştırması, Uluslararası İslam Düşüncesi Enstitüsü, Kahire, 2. Baskı, 1996, ss. 50-55.)

kınamış ve bu kutsal şehrin tüm semavi inançlar tarafından saygı duyulan bir yer olduğunu vurgulamıştır.³⁰⁰

İslam İşbirliği Teşkilatı'nın ikinci zirvesi 22-24 Şubat 1974 tarihleri arasında Pakistan'ın Lahor şehrinde gerçekleşmiştir. Bu zirvede Kudüs ile ilgili olarak alınan önemli kararlar şunlardır:

- Teşkilat, İsrail'in Kudüs'ü Yahudileştirme çabalarını kınamış ve BM Genel Kurulu ve Güvenlik Konseyi'nin Kudüs'ün İsrail'e ilhak edilmesini veya tarihi karakterini değiştiren tüm önlemleri iptal etme çağrısına uymamasını reddetmiştir.
- Teşkilat, İsrail'in Kudüs'ten derhal çekilmesini talep etmiştir.
- Teşkilat, Kudüs'ün özgürlüğü ve kutsal mekânlarının korunması için mücadelenin devam edeceğini vurgulamış ve Kudüs'ün herhangi bir pazarlık veya feragat konusu olmayacağını belirtmiştir.³⁰¹

Üçüncü zirve, 25-28 Ocak 1981 tarihleri arasında Mekke'de "Filistin ve Kudüs'ün Şeref Oturumu" adıyla düzenlenmiş ve bu zirvede üye devletler Filistin devletinin başkenti olarak Kudüs'ün kurtarılması taahhüdünde bulunmuşlardır.³⁰²

İslam İşbirliği Teşkilatının Senegal'de 9-11 Aralık 1991 tarihleri arasında gerçekleştirilen altıncı zirvesinde şu kararlar alınmıştır:

- Teşkilat, Filistin topraklarının ayrılmaz bir parçası olan iki kıblenin ilki ve üç haramın üçüncüsü olan Kudüs'ün kurtarılması için İslam ümmetinin taahhüdünü yenilemiştir.
- İsrail'in Kudüs'ü ilhak etme girişimlerini hükümsüz ilan etti ve uluslararası toplumu İsrail'in Mescid-i Aksa'ya ve diğer İslami ve Hıristiyan kutsal mekânlara

³⁰⁰ İslam İşbirliği Teşkilatı Birinci İslam Zirvesi, <https://ww1.oic-oci.org/arabic/conf/fm/1/1st-icfm.htm>, (Erişim Tarihi: 30.11.2023).

³⁰¹ İslam İşbirliği Teşkilatı İkinci İslam Zirvesi, <https://ww1.oic-oci.org/arabic/conf/is/2/2nd-SUMMIT.htm>, (Erişim Tarihi: 30.11.2023).

³⁰² İslam İşbirliği Teşkilatı Üçüncü İslam Zirvesi, <https://ww1.oic-oci.org/arabic/conf/is/3/3rd-summit.htm>, (Erişim Tarihi: 30.11.2023).

yönelik sürekli ihlallerini kınamaya ve uluslararası kararlarla uyum sağlamaya çağırmıştır.

- Tüm dünya ülkelerini Kudüs'te büyükelçilikler açmaktan kaçınmaya ve Kudüs'ün ilhakına karşı çıkmak için bu adımı atmaya çağırmıştır³⁰³.

Yedinci zirve 13-15 Aralık 1994 tarihleri arasında Fas'ta düzenlenmiştir. Kudüs meselesine ilişkin olarak, Teşkilat Kudüs meselesinin Arap-İsrail çatışmasının özü olduğunu vurgulamış ve özellikle 1980 yılında alınan ve 1949 Cenevre Sözleşmesi'nin uygulanması gerekliliği hakkındaki 478 sayılı kararını içeren Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararlarını teyit etmiştir.³⁰⁴

9-11 Aralık 1997 tarihleri arasında sekizinci zirve İran'da düzenlenmiş ve bu zirvede Kudüs ile ilgili olarak ilgili Güvenlik Konseyinin 476 ve 478 sayılı kararlarını tekrar teyit etmiş, ve İsrail'in Kudüs'te yaptığı bu kararlara aykırı faaliyetleri şiddetle kınanmıştır.³⁰⁵

İslam İşbirliği Teşkilatı'nın dokuzuncu zirvesi 12-13 Kasım 2000 tarihleri arasında Katar'da düzenlenmiştir. Bu zirvede 28 Eylül 2000 tarihinde Ariel Şaron'un Mescid-i Aksa'ya yaptığı kışkırtıcı ziyaret İsrail'in Kudüs içinde gerçekleştirdiği tüm yasa dışı faaliyetlerle birlikte şiddetle kınanmış, Filistin'in Kudüs'deki İslami ve Hristiyan kutsal mekânlar üzerindeki egemenliği vurgulanmıştır. Teşkilat ayrıca, Filistin Kurtuluş Örgütü ve Vatikan arasında 15 Şubat 2000 tarihinde imzalanan ve Kudüs'ün yasal statüsünü değiştirmeyi veya şehrin dini, tarihi, kültürel ve medeniyet özelliklerini değiştirmeyi

³⁰³ İslam İşbirliği Teşkilatı Altıncı İslam Zirvesi, <https://ww1.oic-oci.org/arabic/conf/is/6/6th-final-a.htm>, (Erişim Tarihi: 30.11.2023).

³⁰⁴ İslam İşbirliği Teşkilatı Yedinci İslam Zirvesi, <https://ww1.oic-oci.org/arabic/conf/is/7/7th-is-final.htm.htm#%D8%A5%D8%B9%D9%84%D8%A7%D9%86%20%D8%A7%D9%84%D8%AF%D8%A7%D8%B1%20%D8%A7%D9%84%D8%A8%D9%8A%D8%B6%D8%A7%D8%A1>, (Erişim Tarihi: 30.11.2023).

³⁰⁵ İslam İşbirliği Teşkilatı Sekizinci İslam Zirvesi, <https://ww1.oic-oci.org/arabic/conf/is/8/8th-is-final.HTM#%D8%A7%D9%84%D8%A8%D9%8A%D8%A7%D9%86%20%D8%A7%D9%84%D8%AE%D8%AA%D8%A7%D9%85%D9%8A>, (Erişim Tarihi: 30.11.2023).

hedefleyen tek taraflı kararları veya eylemleri reddeden Anlaşmayı olumlu karşıladığını bildirmiştir.³⁰⁶

İslam İşbirliği Teşkilatı'nın onuncu zirvesi 11-18 Ekim 2003 tarihleri arasında Malezya'da düzenlenmiştir. Bu zirvede, İsrail'in Kudüs'ü Yahudileştirmeye ve Kudüs'ün dini ve tarihi demografiğini değiştirmeye yönelik çabaları şiddetle kınanmış, Kudüs hakkındaki tüm BM Güvenlik Konseyi ve Genel Kurul kararlarına vurgu yapılmıştır.³⁰⁷

13-14 Mart 2008 tarihlerinde, İslam İşbirliği Teşkilatı'nın on birinci zirvesi düzenlenmiş Kudüs meselesi bu zirvenin temel gündem maddelerinden birini oluşturmuştur. Zirvede İsrail'in Kudüs'ü izole etme ve etrafına duvarlar inşa etme çabaları ve Mescid-i Aksa'nın altında ve çevresinde yapılan kazı çalışmaları ve Kudüs'teki tarihi ve kültürel miras alanlarının kasıtlı olarak tahrip edilmesi, İsrail'in Mescid-i Aksa'ya gelen cemaate yönelik kontrol girişimleri ve İslami vakıfların yönetimi üzerindeki sürekli müdahale çabaları kınanmıştır. Uluslararası toplum ve Birleşmiş Milletler, Genel Kurul ve Güvenlik Konseyinin sivilleri ve kutsal mekânları koruma kararlarının uygulamaya geçmesi konusunda harekete geçmeye çağırılmıştır.³⁰⁸

On ikinci İslam İşbirliği Teşkilatı'nın Zirvesi, 6-7 Temmuz 2013 tarihlerinde Mısır'da düzenlenmiş ve bu zirvede, İsrail'in İslami ve Hristiyan kutsal mekânlara özgürce erişimi kısıtlamaya yönelik davranışları tekrar kınanmıştır. İslami ve Hristiyan kutsal mekânların kutsallığının uluslararası korumaya tabi tutulmasının zorunluluğu vurgulanmış, İsrail yerleşimcilerinin İsrail güçlerinin desteği ve koruması altında İslami ve Hristiyan ibadet yerlerine yönelik şiddetli saldırılarının ve tacizlerinin durdurulması gerektiği belirtilmiştir. Son olarak, zirve İsrail'in 1949 tarihli 4. Cenevre Sözleşmesi'ne

³⁰⁶ İslam İşbirliği Teşkilatı Dokuzuncu İslam Zirvesi, https://ww1.oic-oci.org/arabic/conf/is/9/9th-is-final_communique.htm, (Erişim Tarihi: 30.11.2023).

³⁰⁷ İslam İşbirliği Teşkilatı Onuncu İslam Zirvesi, <https://ww1.oic-oci.org/arabic/conf/is/10/ALQUDS-DEC-10-IS.htm>, (Erişim Tarihi: 30.11.2023).

³⁰⁸ İslam İşbirliği Teşkilatı On Birinci İslam Zirvesi, s. 5-6, <https://www.oic-oci.org/docdown/?docID=133&refID=9>, (Erişim Tarihi: 30.11.2023).

uyumu sağlamak için taraflara, sivil halkın savaş zamanında korunmasıyla ilgili olan maddelere uymak için çaba göstermeye çağırmıştır.³⁰⁹

Bu konferansların sonuncusu, Türkiye'de 10-15 Nisan 2016 tarihlerinde düzenlenmiştir. Bu zirvede alınan önemli kararlar arasında Kudüs ile ilgili şunlar yer almış: Zirve, Kudüs'ün kutsal şehrindeki İslami mekânlara yapılan saldırıları ve Kudüs çevresindeki yasadışı kazı çalışmalarını şiddetle kınamıştır. Ayrıca, Birleşmiş Milletler ve özellikle Güvenlik Konseyi'ni sorumluluklarını yerine getirmeye ve bu eylemleri durdurmak için kendi kararlarının hayata geçmesi için gerekli insiyatifleri almaya çağırmıştır.³¹⁰

2. Arap Birliği

Arap Birliği, 22 Mart 1945 tarihinde Mısır, Suriye, Irak, Suudi Arabistan, Lübnan ve Yemen arasında imzalanan bir antlaşma ile kurulan ve merkezi Kahire'de bulunan bir uluslararası örgüt olup, günümüzde 22 Arap ülkesiyle faaliyetlerine devam etmektedir.³¹¹

Kurucu Antlaşmanın 2. Maddesinde, Birlik Arap devletlerinin çıkarlarının yakın işbirliği içerisinde beraber güdülmesini amaçları dahilinde saymış olup Kudüs ve Filistin meselesinde Filistin halkının çıkarlarının gözetilmesi bu amaç dahilinde ele alınmıştır.³¹² Bu bölüm dahilinde de Kudüs ile ilgili Arap Birliği'nin aldığı bazı kararlar ele alınacaktır.

29 Ağustos 1967 tarihinde Arap Birliği, Sudan'ın başkenti'de Hartum Zirvesi düzenlemiştir. Zirve, İsrail'in saldırısının etkilerini ortadan kaldırma çağrısında bulunmuş ve aynı zamanda İsrail ile uzlaşma yapmama, müzakere etmeme ve tanımama çağrısında bulunmuştur.³¹³

³⁰⁹ İslam İşbirliği Teşkilatı On İkinci İslam Zirvesi, Filistin ve Kudüs-ü Şerif Kararı, <https://www.oic-oci.org/docdown/?docID=121&refID=7>, (Erişim Tarihi: 30.11.2023).

³¹⁰ İslam İşbirliği Teşkilatı On Üçüncü İslam Zirvesi, Filistin ve Kudüs-ü Şerif Kararı, <https://www.oic-oci.org/docdown/?docID=116&refID=5>, (Erişim Tarihi: 30.11.2023).

³¹¹ **AKYOL Cansel Poyraz**, "Arap Devletleri Ligi, Orta Doğu ve Bölge Dengeleri Üzerindeki Etkisi", Gazi Akademik Bakış, C. 11, S. 21, 2017, ss. 278.

³¹² **ZÜHEYR**, s. 200-2001.

³¹³ Arap Zirveleri: Mevcut ve Uygulanmamış Kararlar, <https://www.aljazeera.net/news/2015/3/25/%D8%A7%D9%84%D9%82%D9%85%D9%85-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A%D8%A9-%D9%82%D8%B1%D8%A7%D8%B1%D8%A7%D8%AA->

Arap Birliği, 26 Kasım 1973'te Cezayir'de düzenlenen Cezayir Zirvesi'nde bir araya gelmiş ve çeşitli kararlar alınmıştır. Bu kararlardan en önemlisi, İsrail ile barış için iki önemli şartın kabul edilmesiydi: İsrail'in işgal ettiği tüm Arap topraklarından, özellikle Kudüs'ten çekilmesi ve Filistin halkının sabit ulusal haklarına geri dönmesi.³¹⁴

1974 yılında, 26 Ekim'de Arap Birliği, Rabat'ta bir zirve düzenlenmiş. Bu zirve, Kudüs'ün ve 1967'de işgal edilen tüm Arap topraklarının kurtarılması çağrısını içermektedir.³¹⁵

28 Mayıs 1990 tarihinde Arap Birliği, Bağdat'ta olağanüstü bir zirve gerçekleştirmiştir. Bu zirve, İsrail'in Kudüs'ü resmi olarak başkent olarak tanıma kararını kınamış ve Kudüs'ün Filistin'in başkenti olduğunu teyit etmiştir.³¹⁶

21-22 Ekim 2000 tarihleri arasında Arap Birliği, Filistin halkının intifadasını desteklemek amacıyla olağanüstü bir zirve düzenlemiş ve bu zirve neticesinde yayınlanan 6007 sayılı kararında ortaya çıkan şiddet eylemlerinin temel sebebinin İsrail'in İslami ve

<https://www.aljazeera.net/news/2015/3/25/%D8%A7%D9%84%D9%82%D9%85%D9%85-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A%D8%A9-%D9%82%D8%B1%D8%A7%D8%B1%D8%A7%D8%AA-%D8%AD%D8%A7%D8%B6%D8%B1%D8%A9-%D9%88%D8%AA%D9%86%D9%81%D9%8A%D8%B0>, (Erişim Tarihi: 4.12.2023).
³¹⁴ Arap Zirveleri: Mevcut ve Uygulanmamış Kararlar,

<https://www.aljazeera.net/news/2015/3/25/%D8%A7%D9%84%D9%82%D9%85%D9%85-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A%D8%A9-%D9%82%D8%B1%D8%A7%D8%B1%D8%A7%D8%AA-%D8%AD%D8%A7%D8%B6%D8%B1%D8%A9-%D9%88%D8%AA%D9%86%D9%81%D9%8A%D8%B0>, (Erişim Tarihi: 4.12.2023).
³¹⁵ Arap Zirveleri: Mevcut ve Uygulanmamış Kararlar,

<https://www.aljazeera.net/news/2015/3/25/%D8%A7%D9%84%D9%82%D9%85%D9%85-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A%D8%A9-%D9%82%D8%B1%D8%A7%D8%B1%D8%A7%D8%AA-%D8%AD%D8%A7%D8%B6%D8%B1%D8%A9-%D9%88%D8%AA%D9%86%D9%81%D9%8A%D8%B0>, (Erişim Tarihi: 4.12.2023).
³¹⁶ Arap Zirveleri: Mevcut ve Uygulanmamış Kararlar,

Hristiyan kutsal mekânlara yönelik kısıtlayıcı tedbirlerinin olduğu ve bu çerçevede de İsrail'in uluslararası sorumluluğunun doğduğu belirtilmiştir.³¹⁷

29-30 Mart 2008 tarihlerinde Arap Birliği, üye devletleri arasında düzenlenen zirvede Kudüs'ün kutsallığı ve Arap-İslam kimliği vurgulanarak şehrin demografik yapısının değiştirilmesinin, ilhakının ve Arap-İslam kimliğine ve Hristiyan kimliğine zarar veren tüm yasa dışı İsrail faaliyetlerinin reddedildiği belirtilmiştir. Ayrıca, Mescid-i Aksa'nın altında ve çevresindeki İsrail kazılarını kınanarak Mescid-i Aksa'nın çökme tehlikesine neden olduğu ifade edilmiş, başta UNESCO olmak üzere bütün ilgili uluslararası kuruluşlar İslami ve Hristiyan kutsal mekânları korumak için sorumluluklarını yerine getirmeye çağırılmıştır. İsrail'in 4. Cenevre Sözleşmesi ve uluslararası insancıl hukuk kurallarını ihlal eden eylemleri kınanmış, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin bu duruma karşı inisiyatif alması gerektiği belirtilmiştir.³¹⁸

Arap Birliği'nin 19 Mayıs 2023 tarih ve 817 sayılı kararında Kudüs hakkında önemli kararlar şunlardır:

- 1) İsrail'in Kudüs'ü ilhak etmeye yönelik yasadışı politikalarını ve planlarını şiddetle kınamak ve Arap kimliğini lekelemeye çalışmasını reddetmek, bu durumun BM Güvenlik Konseyi'nin 252, 267, 476, 478 sayılı kararlarını ihlal ettiğinin altını çizmek.
- 2) İsrail'in İslami ve Hristiyan kutsal mekânlara yönelik tüm ihlallerini ve özellikle Mescid-i Aksa'nın tarihsel ve yasal statüsünü değiştirmeye, zaman ve mekân olarak bölüp, Müslümanların ibadet özgürlüğünü tehdit etmeye ve temellerini zayıflatmaya yönelik girişimlerini reddetmek.
- 3) Ramazan ayında Mescid-i Aksa'da ibadet eden Müslümanların haksız ve zalimane şekilde karşılaştığı saldırıları kınamak; yüzlerce kişinin yaralanmasına ve

³¹⁷ 2000'de Arap Birliği Zirvesi, <http://www.lasportal.org/ar/summits/Pages/Arabicsummits.aspx?Stype=1&imgLib=Arabicsummit&RID=41>, (Erişim Tarihi: 19.7.2023).

³¹⁸ 2008'de Arap Birliği Zirvesi, Arap Zirvesi Kararları, s. 18-20, <http://www.lasportal.org/ar/summits/Pages/ArabicSummits.aspx?Stype=1&imgLib=ArabicSummit&RID=41>, (Erişim Tarihi: 19.7.2023).

gözaltına alınmasına yol açan olayları, Mescid-i Aksa'daki mukimlerin eşyalarının kasıtlı olarak tahrip edilmesini şiddetle reddetmek.

- 4) Arap üye devletlerini, Filistin Devleti'nin UNESCO'nun Filistin'in kültürel ve tarihi mirasının korunması için çabalarını desteklemeye çağırmıştır. Özellikle Kudüs'ün tarihi ve kültürel mirasının korunmasına yönelik çabalarına destek vermelerini istemek.
- 5) BM, UNESCO ve UNESCO'ya bağlı Dünya Mirası Komitesi tarafından Kudüs ile ilgili alınan kararların uygulanmasını talep etmek, Mescid-i Aksa'nın sadece Müslümanların kutsal bir ibadet yeri olduğunu ve kültürel miras alanlarının ayrılmaz bir parçası olduğunu vurgulayan bu kararları desteklemek.
- 6) Kudüs'e yönelik Arap ve İslam topluluğunun kolektif sorumluluğunu vurgulamak ve tüm Arap ve İslam ülkeleri, kuruluşlar ve fonların Kudüs'teki İslami ve Hristiyan kutsal mekânların korunması için gerekli desteği sağlamaya çağırmak.
- 7) Uluslararası toplumu, BM, Güvenlik Konseyi, Genel Kurul ve UNESCO tarafından alınan uluslararası kararları İsrail üzerinde uygulamak için baskı yapmaya çağırmak.³¹⁹

³¹⁹ 2023'de Arap Birliği Zirvesi, Arap Zirvesi Kararları, s. 14-20, <http://www.lasportal.org/ar/summits/Pages/ArabicSummits.aspx?Stype=1&imgLib=ArabicSummit&RID=41>, (Erişim Tarihi: 19.7.2023).

SONUÇ

Kudüs, insanlık tarihinin en eski yerleşim yerlerinden biri olarak, büyük bir tarihi öneme sahiptir. Hem dini hem de stratejik konumu nedeniyle birçok istila ve yıkıma maruz kalmıştır. Dolayısıyla, Kudüs'ün kutsallığına ilişkin iddialar, her bir dini inanç sisteminin kendi perspektifinden aynı ölçüde değerli ve gerçek olarak kabul edilir. Bu durum, tartışmaların sürekli devam etmesine sebep olmaktadır.

Hz. Ömer'den itibaren, Müslüman yöneticilerin genellikle kendi dini inançlarını başkalarına dayatma eğiliminde olmadığı bilinmektedir. Hz. Ömer'in, Kıyamet Kilisesi'nin mescide dönüştürülmesi riskini önlemek için aldığı kararlar, farklı inançlara saygının bir ifadesidir. Yönetimler değişse de, genellikle Kudüs'teki dini mekânlar dokunulmamış ve farklı inanç topluluklarına hizmet etmeye devam etmiştir. Benzer şekilde, Müslümanlar da Kudüs'teki hiçbir Yahudi ibadet yerlerini dönüştürmemişlerdir.

Gayrimüslimlerin din ve vicdan özgürlüklerinin, Osmanlı hukukunda zaman içinde nasıl ele alındığına dair bu çalışmada, özellikle ibadet yerlerinin dokunulmazlığı, onarımı ve inşası üzerinde odaklanılmıştır. Çalışmamızda, Hz. Ömer döneminden Osmanlı İmparatorluğu'nun sonlarına kadar ve sonrasında gayrimüslimlerin din ve vicdan özgürlükleri çerçevesinde, Osmanlı hukuku tarafından belirlenen hükümleri ve bunların uygulamasını ele alınmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun, gayrimüslim tebaanın dini inançlarına saygı duyduğu ve din özgürlüğünü sağladığı görülmektedir. Gayrimüslimler, kamu düzenine zarar vermeyecek şekilde ibadetlerini yerine getirebilmişler ve dinlerini geniş bir serbestlikle yaşamışlardır. İmparatorluk, fethettiği topraklardaki gayrimüslim tebaaya İslam hukukunun hükümlerini uygulayarak, farklı dinleri ve mezhepleri barış içinde bir arada yaşatmayı başarmıştır.

Osmanlı döneminde, gayrimüslimlerin din ve vicdan özgürlükleri çerçevesinde ibadet yerlerinin dokunulmazlığı, tamiri ve inşası konusunda İslam hukuku hükümleri geçerli olmuştur. İslam'da mabedlerin hukuki statüsü, Hz. Muhammed, dört halife ve sonrasındaki uygulamaların etkisiyle belirlenmiştir. İslam fukahası, önceki

uygulamalardan da faydalanarak gayrimüslim mabedlerinin hukuki statüsünü, şehrin fethediliş şekline göre belirlemiştir. Bu çerçevede, İbadet yerlerinin dokunulmazlığı; Müslümanların gayrimüslim toprakları ele geçirdiğinde mevcut ibadet yerlerinin asıl hallerinde bırakma veya onları ibadet yerleri olarak kullanmaya devam etme şeklinde kendini gösterir. İslam hukukuna göre, toprakların kontrolü iki şekilde ele geçirilir: ya sulh yoluyla ya da savaş yoluyla. Kuvvet yoluyla elde edilen topraklarda İslam hukuku, mevcut ibadet yerlerinin yıkılmayacağını ve devlet başkanının yetkisi altında mevcut durumlarını koruyarak bırakılması gerektiğini belirtir. Fıkıh âlimlerinin çoğu, açık alanlarda yeni ibadet yerleri inşa edilmesine izin verilmemesi gerektiğini savunur. Sulh yoluyla ele geçirilen topraklarda, âlimler, ibadet yerlerinin eski durumlarını koruyarak ve dokunulmazlık haklarına sahip olacakları güvencesiyle bırakılması gerektiği konusunda görüş birliği etmişlerdir. Bu durumda, gayrimüslimlerin ibadet yerlerine ilişkin hakları ve inşa etme yetkinlikleri, yapılan sulh anlaşmalarının koşullarına göre belirlenir.

Çalışmada, Osmanlı Devleti'nin mabedler konusunda gayrimüslim tebaayı mağdur etmediği ve bu ibadet yerlerine karşı koruyucu bir tutum sergilediği görülmüştür. Gayrimüslimlerin ibadet yerlerinin tamiratında Müslümanların müdahalesine izin verilmemiş ve ibadet yerleri her türlü saldırıya karşı korunmuştur. Özellikle, ibadet yerlerine zarar veren Müslümanların dahi cezalandırılması, bu korumanın ciddiyetini göstermiştir. Osmanlı Devleti'nde, ibadet yerlerine ile ilgili en önemli kısıtlamanın yeni mâbed inşasının yasaklanması olduğu açıktır. Bu yasağın gayrimüslim tebaaya yönelik fermanlar ve dini liderlere verilen belgelerde açıkça ifade edilmiştir. Gayrimüslimlerin mâbedlerine ilişkin taleplerinin çoğunlukla tamir veya yıkılan mâbedlerin yeniden inşasıyla ilgili olması, bu yasağın varlığını doğrulamaktadır. Ancak, bu yasağın Osmanlı Devleti'nin her yerinde kesin olarak uygulanmamış, Müslümanlardan uzak adalarda ve köylerde mâbed inşasına izin verilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde, ibadet yerlerinin tamiri özel koşullara tabi tutulmuştur. Gayrimüslimler, ibadet yerlerini eski haline uygun olarak tamir ederken, orijinal yapıya eklemeler yapamamışlardır. İbadet yerlerinin tamiri sürecinde dikkat çeken önemli bir

aşama, şeyhülislâm tarafından verilen fetvadır. Bu nedenle, gayrimüslimlerin ibadet yerlerini tamir edebilmeleri, şeyhüislamın şeriat kurallarına uygun olduğunu tasdik etmesine bağlı olmuştur. Tamirin son aşaması ise padişahın onayına sunulmuştur. Gayrimüslimler, padişahlarının tamir veya yeniden inşa taleplerini, kendilerine yapılan bir bağış veya bir lütuf olarak görmüşlerdir. Çünkü ibadet yerlerinin İslam hukukuna uygun olarak tamir edilmesi mümkün olsa da sonuçta yöneticinin takdirine bağlı kalmıştır. Bu şekilde, gayrimüslimler yüzyıllar boyunca ibadet yerlerini, İslam hukuku kurallarına uygun olarak tamir veya yeniden inşa etmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere yönelik tavrının en belirgin olduğu yerlerden biri olan Kudüs'te, kutsal alanların hukuki statüsü, Hz. Ömer döneminde verilen ve daha sonraki halifeler ve Müslüman yöneticiler tarafından yeniden onaylanan imtiyazlara dayanmıştır. Kudüs'ün Sultan Selim tarafından fethedilmesinden sonra bile, bu statünün korunması büyük önem taşımıştır. Osmanlı Devleti, Kudüs'teki anlaşmazlıkların çözümünde etkin bir rol üstlenmiş ve bölgedeki huzur ve sükûnun devamı için ibadet yerlerinin tamirini bile üstlenmiştir. Tüm bunlar, Osmanlı'nın hoşgörüsünün somut yansımalarıdır.

Günümüzde ise, Kudüs sorununun çözümü için bir dinin kutsallık iddiasını geçersiz kılmaya veya diğerini yok etmeye çalışmanın etkisiz olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yerine, Kudüs'ü adı gibi bir barış şehri haline getirme çabalarına odaklanmak daha yapıcı olacaktır.

Gerek 1949 Cenevre Sözleşmeleri ve ilgili protokolleri, gerekse 1954 Lahey Sözleşmesi ve ilgili protokolleri nezdinde İsrailin, kendi işgal ettiği Filistin toprakları dahilindeki kültürel varlıkların ve ibadet yerlerinin korunması ve işgal altındaki Filistin halkının din ve ibadet özgürlüğünün sağlanması konularında uluslararası yükümlülükleri olduğu görülmüş fakat bu yükümlülüklerin İsrail tarafından yerine getirilmediği ve bu durumun da pek çok Birleşmiş Milletler Genel Kurul ve Güvenlik Konseyi, UNESCO kararında ve nihayetinde Uluslararası Adalet Divanı'nın danışma görüşünde vurgulanmıştır.

Uluslararası Örgütler nezdinde İsrail'in eylemlerine yönelik en aktif karşılıkların UNESCO ve Uluslararası Adalet Divanı tarafından verildiği buna karşılık Genel Kurul, Güvenlik Konseyi, İslam İşbirliği Teşkilatı ve Arap Birliği'nin tepkilerinin sadece sözlü kınama ve çağrılarla kısıtlı kaldığı görülmüştür. Bu durumun İsrail'i uluslararası insancıl hukuk ve ilgili uluslararası sözleşmeleri ihlal etmekte daha da cesaretlendirdiği aşikardır. 1945-2023 tarihleri arasındaki süreçte, ihlaller daha geniş ve kapsamlı hale gelmeye başlamış buna karşılık İsrail'in eylemlerine yönelik tepkiler de giderek sertliğini yitirmeye başlamıştır. UNESCO'nun ilgi alanının kısıtlılığı sebebiyle etki faktöründe noksan kalması söz konusudur. Uluslararası Adalet Divanı'nın danışma görüşü uluslararası hukuku bildirici olması sebebiyle önemli olmakla birlikte, kararın tatbik edilebilirliği bu konudaki Güvenlik Konseyinin inisiyatifine bağlıdır. Keza Genel Kurul'da İsrail'e karşı kararlı bir duruş sergilese de Birleşmiş Milletler Anlaşması nezdinde kararlarının bağlayıcılığı söz konusu değildir. Bütün bu bilgiler ışığında ise İsrail tarafından gerçekleştirilen ihlallerin sona ermesinde Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin önemi çok büyüktür. Güvenlik Konseyi'nin kendi kararlarının uygulanması ile ilgili isteksizliği devam ettiği sürece de İsrail'in ihlallerinde vazgeçmeyeceği su götürmez bir gerçek olarak karşımızdadır.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR VE MAKALELER

12 Ağustos 1949 Tarihli Cenevre Sözleşmeleri ve Ek Protokolleri.

القانون الأساسي المعدل لسنة ٢٠٠٣.

2003 Yılına Ait Değiştirilen Temel Yasası.

عبد العال محمد شوقي، "تطور موقف المجتمع الدولي من القدس، مجلة معهد الدراسات والبحوث العربية"، ٤٣، ٦٧، ٢٠١٧.

ABDEL-AAL Mohamed Shawky, "Uluslararası Toplumun Kudüs Konusundaki Tutumunun Gelişimi", Arap Araştırmaları ve Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, C. 43, S. 67, 2017.

ABDEL-FATTAH Louay, "Kültür Varlıklarının ve Nesnelere Yasal Olarak Korunması: Kudüs", I. Muhammed Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Cidde, 2009.

عبد الكريم أحمد عزت، دراسات في تاريخ العرب الحديث، بيروت، ١٩٧٠.

ABDÜLKARİM Ahmed Ezzat, Modern Arap Tarihi Çalışmaları, Beyrut, 1970.

أبو دية عدنان أحمد، "مسجد القبلة في المسجد الأقصى في العصر الأيوبي (٥٨٣-٦٤٨) / (١١٨٧-١٢٥٠)", مجلة الجامعة الإسلامية للدراسات الإنسانية ١٨، ٢، ٢٠١٦.

ABU DAYYEH Adnan Ahmed, "Eyyubiler döneminde Mescid-i Aksa'daki Kible Mescidi (H. 583-648) / (Ms. 1187-1250)", İslam Üniversitesi İnsan Araştırmaları Dergisi, C. 18, S. 2, 2016.

أبو طويلة عبد الوهاب، مغالطات اليهود وردها من واقع كتابهم المقدس، دار القلم، دمشق، ٢٠٠٥.

ABU TAWİLA Abdul-Wahhab, Yahudilerin Yanılgıları ve Kutsal Kitaplarının Gerçeğine Tepkileri, Dar Al-Qalam, Şam, 2005.

AĞIRAKÇA Ahmet, "Kaynaklar Işığında İsrâ ve Miraç Olayı", Artuklu Akademi, C. 1, S. 2, 2014.

AKGÜNDÜZ Ahmed, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, C. VII, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1994.

AKGÜNDÜZ Ahmet, Pax Ottoman-Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2008.

AKIN Ahmet, "Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme", Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 15, S. 29, 2016.

AKMAN Mehmet, "Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", İLAM Araştırma Dergisi, C. I, Sy. 2, 1996.

AKŞİN Sina, Kısa 20'nci Yüzyıl Tarihi, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

AKYOL Cansel Poyraz, “Arap Devletleri Ligi, Orta Doğu ve Bölge Dengeleri Üzerindeki Etkisi”, Gazi Akademik Bakış, C. 11, S. 21, 2017.

الإغما ملاذ، الحرب العالمية الأولى وأثرها على فلسطين "تدويل القضية الفلسطينية بعد الحرب العالمية الأولى: تأطير وتحليل الدبلوماسية الدولية ١٩١٩-٢٠١٢"، مركز الجزيرة للأبحاث، الدوحة-قطر، ٢٠١٨.

AL-AGHA Malat, Birinci Dünya Savaşı ve Filistin Üzerindeki Etkisi “Birinci Dünya Savaşından Sonra Filistin Davasının Uluslararasılaşması: Uluslararası Diplomasinin Çerçevesi ve Analizi 1919-2012”, El Cezire Araştırma Merkezi, Doha- Katar, C. 1, 2018.

الأحسن عبد الله، منظمة المؤتمر الإسلامي، دراسة في المؤسسات السياسية الإسلامية، المعهد العالمي للفكر الإسلامي، القاهرة، الطبعة الثانية، ١٩٩٦.

AL-AHSAN Abdullah, İslam Konferansı Örgütü, Bir İslami Siyasi Kurum Araştırması, Uluslararası İslam Düşüncesi Enstitüsü, Kahire, 2. Baskı, 1996.

العارف عارف، المفصل في تاريخ القدس، مؤسسة الدراسات والنشر العربية، بيروت، لبنان، الطبعة الثالثة، ٢٠٠٥.
AL-ARIF Aref, Kudüs'ün Ayrıntılı Tarihi, Arap Araştırmaları ve Yayıncılık Enstitüsü, Beyrut, Lübnan, 3. Baskı, 2005.

العارف عارف، المسيحية في القدس، المطبعة الأرثوذكسية، القدس، ١٩٥١.
El-ARIF Aref, Kudüs'te Hristiyanlık, Ortodoks Yayınları, Kudüs, 1951.

العارف عارف باشا، تاريخ القدس، دار المعارف، مصر، ٢٠١٧.

AL-ARIF Aref Paşa, Kudüs'ün Tarihi, Dar Al Maaref, Mısır, 2017.

العسلي كامل، الموسوعة الفلسطينية، القدس، المجلد ٣، الطبعة الأولى، ١٩٩٠.

AL-ASALİ Kamel, Filistin Ansiklopedisi, C. 3, 1. Basım, Beyrut, 1990.

علي عبد الرحمن محمد، إسرائيل والقانون الدولي، الزيتونة للأبحاث والنشر، لبنان، ٢٠١١.
ALI Abdul Rahman Muhammad, İsrail ve Uluslararası Hukuk, Al-Zaytouna Araştırma ve Yayıncılık Merkezi, Lübnan, 2011.

Al-Haq Action Alert: International Community Must Take Concrete Action to End Israel's Aggression Against Al-Aqsa, <https://www.alhaq.org/advocacy/6593.html>, (Erişim Tarihi: 20.6.2023).

الجواهري عماد أحمد، الأوضاع الإقطاعية في فلسطين في العصر الحديث، بغداد، ط. ١، ١٩٨٣.
AL-JAWAHİRİ Imad Ahmed, Modern Çağda Filistin'de Feodal Koşullar, Bağdat, C. 1, 1983.

الحمود نوفان رجا، العسكر في بلاد الشام في القرنين ١٦ و١٧م، ط. ١، بيروت، ١٩٨١.
AL-HAMOUUD Novan Raja, 16. ve 17. Yüzyıllarda Levant'ta Askeri, C. 1, Beyrut, 1981.

المسييري عبد الوهاب، موسوعة اليهود واليهودية والصهيونية، المجلد الخامس، نشر وتوزيع دار الشروق، مصر، 1999.

AL-MESIRI Abdel-Wahhab, Yahudiler, Yahudilik ve Siyonizm Ansiklopedisi, C.4, Dar Al-Shorouk, Mısır, 1999.

العمرى حكيم، "أسس السيادة الفلسطينية على القدس في القانون الدولي"، كلية الحقوق والعلوم السياسية، جامعة يحيى فارس، مجلة جيل حقوق الإنسان، العدد: ٣٢، المدينة، الجزائر، ٢٠١٨.

AL-OMARİ Hâkim, "Uluslararası Hukukta Filistin Egemenliğinin Kudüs Üzerindeki Temelleri", Hukuk ve Siyaset Bilimi Fakültesi Yahya Fares Üniversitesi, İnsan hakları üretimi Dergisi, S. 32, Medea, Cezayir, 2018, <https://jilrc.com/archives/9293>, (Erişim Tarihi: 10.1.2023).

العويسى عبد الفتاح/ الخالدي وليد، "سور البراق الشريف، تقرير اللجنة الدولية لعام ١٩٣٠، وافقت عليه الحكومة البريطانية وعصبة الأمم عام ١٩٣١، منشورات جمعية الدراسات الإسلامية"، المملكة المتحدة، الطبعة ١، لندن، ١٩٩٩.

AL-OWAISI Abd Al-Fattah / AL-KHALIDI Walid, "Sur Al-Buraq Al-Sharif, Uluslararası Komite'nin 1930 Yılı Raporu, İngiliz Hükümeti ve Milletler Cemiyeti Tarafından 1931'de Onaylandı", Yayınları Birleşik Krallık İslam Araştırmaları Derneği, 1. Baskı, Londra, 1999.

القُدومي عيسى، المسجد الأقصى الحقيقة والتاريخ، مركز بيت مقدس للأبحاث الوثائقية، الطبعة الثانية، ٢٠٠٨.
AL-QADDUMİ Issa, Mescid-i Aksa: Gerçekler ve Tarih, Kudüs Araştırmaları Merkezi, 2. Baskı, Kudüs, 2008.

القاضي محمد عادل، القدس في القرارات الدولية، رسالة ماجستير، فلسطين، ٢٠١٩.
AL-QADI Muhammad Adel, Uluslararası Kararlarında Kudüs, Yüksek Lisans Tezi, Filistin, 2019.

الطيباوي عبد اللطيف جرادات عزت، الأوقاف الإسلامية بجوار المسجد الأقصى بالقدس : أصلها و تاريخها و إغتناب إسرائيل لها، وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية والمقدسات المملكة الأردنية الهاشمية، الأردن، ١٩٨١.
AL-TAYBAWI Abd Al-Latif, Çev. Jaradat, Izzat, Kudüs'teki Mescid-İ Aksa'nın Yanındaki İslami Vakıflar: Kökeni, Tarihi ve İsrail'in Orayı Gaspı, Vakıflar, İslami İşler ve Kutsal Mekanlar Bakanlığı Ürdün Haşimi Krallığı, Ürdün, 1981.

الزبدة عبلة المهدي، القدس تاريخ وحضارة ٣٠٠٠ ق.م- ١٩١٧، ط. ١، بيروت، ٢٠٠٠.
AL-ZABDA Abla Al-Muhtadi, Kudüs Tarihi ve Medeniyeti MÖ 3000 - 1917, C. 1, Beyrut, 2000.

عرب محمد صابر، "التسامح الديني في ظل الإدارة الإسلامية للقدس"، وزارة الأوقاف والشؤون الدينية، مج ٢، ع. ٦، ٢٠٠٤.

ARAB Muhammad Sabir, "Kudüs İslami Yönetimi Altında Dini Hoşgörü", Vakıflar ve Diyanet İşleri Bakanlığı, C. 2, S. 6, 2004.

حق العرب في الحائط الغربي في القدس: تقرير اللجنة الدولية المقدم إلى عصبة الأمم عام ١٩٣٠، بيروت: مؤسسة الدراسات الفلسطينية، الطبعة الثانية، ١٩٧٣.

Arapların Kudüs'teki Ağlama Duvarı Hakkı: 1930'da Milletler Cemiyeti'ne Sunulan Uluslararası Komite Raporu, Beyrut: Filistin Araştırmaları Enstitüsü, İkinci Baskı, 1973.

ARAS İlhan, “*Kadim Şehrin Son Yüzyılı: Milletler Cemiyeti Ve Birleşmiş Milletler Döneminde Kudüs Sorunu*”, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, 2014.

ARMAOĞLU Fahir H, Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları 1948-1988, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Konya, 1989.

ARMAOĞLU Fahir H, 20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1980, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1983.

ASIMGÜL Adil, Dünya Kültürlerinde Kutsal Yerler, Atlas Yayıncılık, İstanbul, 2008.

ATAÖV Türkkaya, “*Kudüs ve Devletler Hukuku*”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, C. 35, S. 01, 1981.

AVCI Casım, “*Kudüs*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları 26, İstanbul, 2002, s. 327.

AYDINLI Osman, Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs: Kudüs’ün Müslümanlar Tarafından Fethi ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Kudüs, İlim Yayma Vakfı Yayınları, İstanbul, 2020.

AYDIN Fuat, “*Yahudiler/Yahudilik Açısından Kudüs*”, Eskiyeşi, S. 37, 2018.

ازازيان سيمون كيفورك، اتفاقيات الوضع الراهن في كنيسة القيامة كدراسة حالة ومراجعة عامة للصراع الإثيوبي القبطي على دير السلطان ١٩٧٠-٢٠١٥، أطروحة دكتوراه، جامعة القدس، فلسطين، ٢٠١٦.

AZAZIAN Simon Kevork, Bir Vaka Çalışması Olarak Kutsal Kabir Kilisesi'ndeki Statüko Anlaşmaları ve Deir Al-Sultan 1970-2015 Üzerine Etiyopya-Kıpti Anlaşmazlığının Genel Bir İncelemesi, Doktora Tezi, Kudüs Üniversitesi, Filistin, 2016.

عزام عبد الرحمن، صلاح الدين وإعادة إحياء المذهب السني، قطر، مؤسسة قطر للتوزيع، ٢٠١٨.

AZZAM Abdul Rahman, Selâhaddin ve Sünni Doktrininin Canlanması, Katar Yayıncılık Vakfı, Katar, 2018.

بركات بشير، القدس الشريف في العهد العثماني، مكتبة دار الفكر، فلسطين، ٢٠٠٢.

BARAKAT Beşir, Osmanlı Döneminde Kudüs-ü Şerif, Darü'l-Fikr Kütüphanesi, Filistin, 2002.

BATUK Cengiz / MERT Rabia, “*Çatışan Kutsalların Ortasındaki Şehir*”, Kudüs, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, C. 17, Sy. 2, 2017.

BIÇICI Mehmet, “*Hatıratlarla Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşına Girişi*”, Gaziantep University Journal of Social Sciences, C. 13, S. 3, 2014.

BILAL Eryılmaz, Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, Risale Yayınları, İstanbul, 1996.

Birleşmiş Milletler, Filistin Sorununun Kökenleri ve Evrimi, Bölüm V (1989-2000), Bu Yayın, Filistin Halkının Devredilemez Haklarının Kullanılmasına İlişkin Komite İçin ve Onun Başkanlığında Hazırlanmıştır.

BOZKURT Gülnihal, “*İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüsü*”, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 3, S. 4, İzmir, 1988.

BOZKURT Gülnihal, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

BOZKURT Nebi, “*Kubbetü’s-Sahre*”, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 26, İstanbul, 2002.

BOZKURT Nebi, “*MESCİD-i AKSÂ*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C.29, Ankara, 2004.

جبوري أحمد حسين عابد, “القدس في العصر العثماني ١٥١٦-١٦٤٠: دراسة-سياسة-عسكرية-إدارية-اقتصادية-اجتماعية-ثقافية”, دار الحميد، الأردن، ٢٠١١.

CABÛRÎ Ahmed Hüseyin Abed, Osmanlı Döneminde Kudüs 1516 -1640: Siyasi-Askeri-İdari-Ekonomik-Sosyal-Kültürel Bir İnceleme, El-Hamid Yayınları, Ürdün, 2011.

جبوري أحمد حسين عابد, “القدس في العصر العثماني ١٦٤٠-١٧٩٩: دراسة-سياسة-عسكرية-إدارية-اقتصادية-اجتماعية-ثقافية”, دار الحميد، الأردن، ٢٠١١.

CABÛRÎ Ahmed Hüseyin Abed, Osmanlı Döneminde Kudüs 1640-1799: Siyasi-Askeri-İdari-Ekonomik-Sosyal-Kültürel Bir İnceleme, El-Hamid Yayınları, Ürdün, 2011.

COTRAN Eugene, Uluslararası Hukukta Kudüs Sorunu: Çözümüne Giden Yol, İslami Çalışmalar, Cilt. 40, No. ¾, İslamabad, Sonbahar-Kış 2001.

ÇEKEN Muhittin, Roma-Bizans döneminde Kudüs (IV.-VII. yüzyıl), Celal Bayar Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Manisa, 2015.

ÇETİNKAYA Bayram Ali, “*Hükümdar Peygamberler Şehri, Dinlerin Merkezi Kudüs*”, Eskiye S. 36 , 2018.

ÇEVLIKLİ FANDAJ Ezgi, Uluslararası alanda Kudüs'ün siyasi ve hukuki statüsü, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2017.

ÇİFT Pelin / HARMAN Ömer Faruk, Kudüs' ün gizemli tarihi, Destek Yayınları, 2017.

DAMROSCH Lori F., EL al., International Law Cases and Materials, West, 2009.

دباغ مصطفى مراد, موسوعة بلادنا فلسطين، الفصل العاشر، دار الهدى، فلسطين، ١٩٩١.

DEBBAĞ Mustafa Murad, Ülkemiz Filistin Ansiklopedisi, C. 10, El-Hüda Yayınları, Filistin, 1991.

DEMİR Özge, “*İslam Hukuku'nda Zimmet Sözleşmesinin Hukuki Kapsamı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Görünümü*”, Journal of Istanbul University Law Faculty, C. 72, S. 1, 2014.

أبو عليا عبد الفتاح حسن، القدس "دراسة تاريخية للمسجد الأقصى والقدس الشريف"، دار المريخ للنشر، السعودية، ٢٠٠٠.

EBU ALİYA Abdülfettah Hasan, Kudüs “Mescid-i Aksa ve Kudüs'ü Şerif Üzerine Tarihi İnceleme”, Mars Yayınevi, Suudi Arabistan, 2000.

EL-AWAİSİ Abd al-Fattah, “*Umar's Assurance of Safety: A Critical Analytical study*” İslami Kudüs Araştırmaları Dergisi, C. 3, S. 2, 2000.

EL BAĞDADİ Ebu Ubeyd, Kitâbü'l-Emvâl, (thk. M.Halil Herras), Beyrut, 1986.

البار محمد علي, القدس والأقصى عبر التاريخ دراسة تحليلية للقضية الفلسطينية، دار القلم للنشر، دمشق، ٢٠٠٢.
EL-BAR Muhammed Ali, Tarih Boyunca Kudüs ve Mescid-i Aksa-Filistin Meselesinin Analitik Bir Çalışması, Dar Al-Qalam yayınları, Şam, 2002.

ERGİN Osman, Türk Tarihinde Evkaf, Belediye ve Patrikhaneler, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1937.

فؤاد مصطفى أحمد، الأماكن الدينية المقدسة في منظور القانون الدولي، (دراسة حول الانتهاكات الإسرائيلية للمقدسات في فلسطين)، منشأة المعارف بالإسكندرية، مصر، ١٩٩٨.

FOUAD Mustafa Ahmed, Uluslararası Hukuk Perspektifinde Kutsal Dini Mekanlar, (İsrail'in Filistin'deki Kutsal Mekanlara Yönelik İhlallerine İlişkin Bir Araştırma), İskenderiye'de Manshaet al-Maarif, Mısır, 1998.

موسوعة فلسطين "ثورة البراق"، دمشق، المجلد الأول، ١٩٨٤.

Filistin Ansiklopedisi, “*El-Burak Devrimi*”, Şam, C. 1, 1984.

Genel Kurul, İnsan Hakları Konseyi, Yirmibeşinci Oturum, Gündem Maddesi 6, Evrensel Periyodik İnceleme, H. Dini Özgürlük, M. 42.

غزال سعاد حلمي، حماية الممتلكات الثقافية في القدس في ظل القانون الدولي، رسالة ماجستير، جامعة النجاح، نابلس، فلسطين، ٢٠١٣.

GHAZAL Suad Helmy, Kudüs'teki Kültürel Mülkiyetin Uluslararası Hukuka Göre Korunması, Yüksek Lisans Tezi, An-Najah Üniversitesi, Nablus, Filistin, 2013.

غنيم عادل حسن، حائط البراق أو حائط المبكى، دار قباء للطباعة، مصر، ٢٠٠١.

GHONEIM Adel Hassan, Buraq Duvarı veya Ağlama Duvarı, Kuba Yayınevi, Mısır, 2001.

غوشة محمد هاشم، "العمارة العثمانية في مدينة القدس"، يوم القدس، الندوة الرابعة، جامعة النجاح الوطنية، فلسطين، ١٩٩٨.

GHOSHEH Muhammad Hashem, “*Kudüs Şehrinde Osmanlı Mimarisi*”, Kudüs Günü, Dördüncü Sempozyum, An-Najah Ulusal Üniversitesi, Filistin, 1998.

GIL Moshe, A History of Palestine 634-1099, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.

جريس سمير، القدس: المخططات الصهيونية، الاحتلال، التهويد، ط. ١، بيروت، ١٩٨١.

GRACE Samir, Kudüs: Siyonist Planlar, İşgal, Yahudileştirme, C. 1, Beyrut, 1981.

GÜL Muammer, “*Müslümanların Kudüs'ü Fethi*”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 8, 2001.

GÜLEL Sümeýra, Hittin Savaşı ve Kudüs'te Haçlı Krallığı'nın Sonu, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2022.

GÜNGÖR Muhammed, "Hıristiyanlıkta Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci", Amasya İlahiyat Dergisi, S. 14, 2020.

GÜZEY Ahmet Rifat, "Osmanlı Döneminde Kudüs'e Yahudi Göçü", İdari ve Sosyal Yapı ile Okullar, Kastamonu Eğitim Dergisi, C. 28, S. 2, 2020.

حمو بشير إسماعيل, "هيكل سليمان في العقيدة اليهودية وأثره في هدم المسجد الأقصى", مجلة الجامعة الإسلامية للعلوم الإسلامية (عقيدة-تفسير-حديث)، ٢٩، ٢، فلسطين، ٢٠٢١.

HAMO Beşir İsmail, "Yahudi İnancında Süleyman Mabedi ve Bunun Mescid-İ Aksa'nın Yıkımına Etkisi", İslam Üniversitesi İslam İlimleri Dergisi (Doktrin-Tefsir-Hadis), 29.2, Filistin, 2021.

التقرير الفني والقانوني حول الحفريات التي قام بها المحتلون حول المسجد الأقصى، لجنة خبراء الآثار في الإيسيسكو، دائرة الآثار الأردنية، ٦ إبريل ٢٠٠٧.

İşgalcilerin Mescid-i Aksa Çevresinde Yürüttüğü Kazılara İlişkin Teknik ve Hukuki Rapor, Iesco Arkeolojik Uzmanlar Komitesi, Ürdün Eski Eserler Dairesi Başkanlığı, 6 Nisan 2007.

İSMAIL Ediz, "Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Filistin'de Toplum ve Siyaset 1919-1922", Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, C. 2. S. 2, 2015, s. 143.

International Court of Justice, *The advisory opinion on the Wall in the Occupied Palestinian Territory*, 2004 I.C.J. 136.

ISKANDER Michael Maxi, Tarih Boyunca Kudüs, İskenderiye Kütüphanesi, Mısır, 1972.

جرادة عبد القادر، القضاء الفلسطيني، منشورات مكتبة آفاق، غزة، ٢٠١٢.

JERADA Abdulkadir, Filistin Yargısı, Afaq Kütüphanesi Yayınları, Gazze, 2012.

الجعبة نظمي، "القدس بين الاستيطان والحفريات، حويات القدس"، مؤسسة الأبحاث الفلسطينية، العدد الثامن، القدس، ٢٠٠٩.

JUBEH Nazmi, "Yerleşim ve Kazılar Arasında Kudüs, Kudüs Yıllıkları", Filistin Araştırmaları Enstitüsü, S. 8, Kudüs, 2009.

الجويلي سعيد سالم، "الطبيعة القانونية الخاصة للاتفاقيات الدولية في القانون الدولي الإنساني"، جامعة بيروت العربية – كلية الحقوق لبنان، ٢٠٠٩.

JUWAILI Saeed Salem, "Uluslararası İnsancıl Hukukta Uluslararası Anlaşmaların Özel Yasal Niteliği", Beyrut Arap Üniversitesi - Hukuk Fakültesi, C. 3, Lübnan, 2009.

قانون العاصمة رقم (٤) لسنة ٢٠٠٢.

Kanuni'l-Asime (Başkent Kanunu) 4/2002.

KARATAŞ Ali İhsan, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.15, S. 1, 2006.

خضر جمال, “التراث العربي المسيحي في القدس”, مؤتمر يوم القدس العاشر، جامعة بيت لحم، فلسطين، 2009.
KHADER Jamal, “Kudüs'teki Arap Hıristiyan Mirası”, Onuncu Kudüs Günü Konferansı, Beytüllahim Üniversitesi, Filistin, 2009.

الخطيب شذى جمال, القدس العربية: ثلاثون عاماً من التهديد والتحدى، الطبعة الأولى، دار المجدلاوي للنشر، عمان، الأردن، ٢٠٠١.

KHATIB Shaza Jamal, Arap Kudüs: Otuz Yıllık Tehdit Ve Meydan Okuma, 1. Baskı, Majdalawi Yayınevi, Amman, Ürdün, 2001.

KIRK George Eden, Middle East 1945-1950, C. 5, Oxford University Press, 1954.

KIRK George Eden, “İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi”, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 2, S. 1, 2012.

KÖFTÜRCÜ Hüseyin, “Semavi Dinler Bağlamında Kudüs”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 13, S. 71, 2020.

KÖSE Feyza Betül, “Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde Mimari Çalışmaları”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 2, 2017.

Kur'an-ı Kerim.

KOYUNCU Nuran, Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyetleri Bağlamında Mâbedlerinin Hukuki Statüsü, Adalet Yay., Ankara, 2014.

Kutsal Kitap, Eski Antlaşma, Mezmurlar, Bölüm 137 / 150.

Kutsal Kitap, Eski Antlaşma, 2. Samuel, Bölüm 5,6/24.

Kutsal Kitap, Eski Antlaşma, 1. Krallar, Bölüm 6/ 22.

LEVANONI Amalia, “Ayn Câlût Savaşı: Memlûk Tarih Anlatılarında Paradigmatik Bir Tarihsel Olay”, Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, C. 5, S. 9, 2023.

LEWIS Bernard, Tarihte Araplar, **YILDIZ Hakkı Dursun (çev.)**, Anka yayınları, İstanbul, 2001.

معروف عبد الله, المدخل إلى دراسات بيت المقدس، الطبعة الأولى، مؤسسة الفرسان للنشر والتوزيع، عمان، الأردن، ٢٠١٨.

MAAROUF Abdullah, Kudüs Çalışmalarına Giriş, Al-Fursan Yayın ve Dağıtım Vakfı, C. 1, Amman, 2018.

معروف عبد الله / مرعي رأفت، أطلس المسجد الأقصى المبارك، مؤسسة فرسان للنشر، عمان-الأردن، ٢٠١٢.
MAAROUF Abdullah / MAREİ Raafat, Mescid-i Aksa'nın Simgesel Yapıları Atlası, Fursan Yayıncılık Vakfı, Ürdün, 2012.

مرعي محمود، العملية التشريعية في فلسطين: الآليات والأهداف والأولويات، تقارير هيئة حقوق المواطن الفلسطيني المستقلة، ٢٠٠٠.

MAR'İ Mahmoud, “*Filistin'de Yasama Süreci: Mekanizmalar, Amaçlar ve Öncelikler*”, Bağımsız Filistin Vatandaş Hakları Komisyonu Raporları, 2000.

MERT Rabia, “*Geçmişten Günümüze Yahudi Düşüncesinde Kudüs*”, Milet ve Nihal, C. 16, S. 1, 2019.

مسلم عصام, “الواقع يفرض الواقعية (القدس في قرارات الشرعية الدولية)”, مؤتمر يوم القدس الثامن: الحلول المقترحة المستقبل مدينة القدس – الأبعاد والتداعيات، جامعة النجاح الوطنية، نابلس، ٢٠١٥.

MOSLAT Essam, “*Gerçeklik Gerçekçiliği Dayatıyor (Uluslararası Meşruiyet Kararlarında Kudüs)*”, Sekizinci Kudüs Günü Konferansı: Kudüs Şehrinin Geleceği İçin Önerilen Çözümler-Boyutları Ve Etkileri, An-Najah Ulusal Üniversitesi, Nablus, 2015.

نجم رائف، حماية الآثار والمقدسات العربية في فلسطين، صامد الاقتصادي، العدد ١٠٠، ٨٥، ١٩٩١.

NAJM Raif, “*Filistin'deki Arap Eski Eserlerini ve Kutsal Alanlarını Korumak*”, Samad Al-Iqtisadi", C. 100, S. 85, 1991.

نوار عبد العزيز سليمان، التاريخ الحديث للشعوب الإسلامية، بيروت، ١٩٧٣.

NAWAR Abdülaziz Süleyman, İslam Halklarının Modern Tarihi, Beyrut, 1973.

ORTA Fatih, “*Hz. Ömer Zamanında Müslümanların Kudüsü Fethi*”, Yeni Fikir Dergisi, C. 10, S. 21, 2018.

ÖZDEMİR Hüseyin, Abdülhamid'in Filistin Çılgılığı, Işık Yayıncılık Ticaret, 2014.

ÖZDEMİR Öznur, “*Sevâd'dan İstanbul'a: İslam'a Açılan Topraklardaki Kalıcılık, İktisadi Düzen ve Sosyal Adalet*”, International Journal of Islamic Economics and Finance Studies, C. 6, S. 1, 2020.

ÖZEL Ahmet, Dârulislam-Dârulharb İslâm Hukukunda Ülke Kavramı, İklim Yayınları, İstanbul, 1991,.

POLAT Ziya, “*Kudüs Katliamı Bağlamında Haçlı Seferlerinin Sebepleri*”, Milet ve Nihal, C. 16, S. 1, 2019.

POLAT Ziya, “*Yahudilerin II. Abdülhamid Döneminde Filistin'e Göç Girişimleri ve Oliphant'ın Siyonist Koloni Talebi*”, Journal of Islamic Jerusalem Studies, C. 17, S. 1, 2017.

Prosecutor v. Brđanin (Judgment) (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, Appeals Chamber, Case No IT-99-36-A, 3 April 2007) (Brđanin Appeal).

قرآلي بولس، فخر الدين المعني الثاني - أمير لبنان سياسته وإدارته (١٩٥٠ - ١٦٣٥) -، لبنان، ١٩٣٧.

QAR'ALİ, Bulus, II. Emir Maanoğlu Fahreddin - Lübnan Emiri, Politikası ve Yönetimi (1635-1950) -, Lübnan, 1937.

- قزاقيا خليل إبراهيم، تاريخ الكنيسة الرسولية الأورشليمية، ط. ١، القاهرة، ١٩٢٤.
- QAZAKIA Halil İbrahim**, Kudüs Apostolik Kilisesi Tarihi, C. 1, Kahire, 1924.
- القضاة أحمد حامد إبراهيم، "مسيحيو القدس-دراسة في ضوء الوثائق العثمانية-"، مركز دراسات الجامعة العربية، ٢٠٠٧.
- QUUDAH Ahmed Hamid İbrahim**, Kudüs Hıristiyanları -Osmanlı Belgeleri Işığında Bir Çalışma-, Arap Birliği Araştırmaları Merkezi, 2007.
- رباح إسحاق، تاريخ القدس عبر التاريخ، كنوز المعارف، عمان.
- RABAH İshak**, Tarih Boyunca Kudüs'ün Tarihi, Bilgi Hazineleri, Amman, 2010.
- الرهيفية سلامة، حماية التراث الثقافي أثناء النزاعات المسلحة، كلية الدراسات العليا، جامعة مؤتة، رسالة ماجستير، الأردن، ٢٠٠٥.
- RAHAIFIA Salama Saleh**, Silahlı Çatışma Sırasında Kültür Varlıklarının Korunması, Lisansüstü Çalışmalar Fakültesi, Mu'tah Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ürdün, 2005.
- سعد أسامة سعيد حسين، نظام الحكم للسلطة الوطنية الفلسطينية: دراسة تحليلية، كلية الحقوق، جامعة الأزهر، رسالة دكتوراة، غزة، ٢٠١٣.
- SA'D Üsame Said Hüseyin**, Filistin Ulusal Otoritesinin Yönetim Sistemi: Analitik Bir Çalışma، Hukuk Fakültesi, Azher Üniversitesi, Doktora Tezi, Gazze, 2013.
- سلامة يوسف جمعة، دليل المسجد الأقصى. قدس نت للأبحاث، مركز الإعلام والنشر الإلكتروني، الطبعة الأولى، القدس، ٢٠١١.
- SALAMA Yusuf Juma**, Mescid-i Aksa Rehberi, Medya ve Elektronik Yayıncılık Merkezi, 1. Baskı, Kudüs, 2011.
- شعبان إبراهيم، القدس في قرارات الأمم المتحدة، جمعية الدراسات العربية، القدس، ٢٠١١.
- SHAABAN İbrahim**, Birleşmiş Milletler Kararlarında Kudüs, Arap Araştırmaları Derneği, Kudüs, 2011.
- الشمالي إلهام، دور اليونسكو في حماية الممتلكات الثقافية في مدينة القدس (١٩٦٧-٢٠١٥)، جامعة النجاح الوطنية، فلسطين.
- SHAMALI Elham**, "Kudüs Şehrindeki Kültürel Varlıkların Korunmasında UNESCO'nun Rolü (1967-2015)", An-Najah Ulusal Üniversitesi, Filistin.
- شهاب مفيد محمود، "القانون الدولي والقضية الفلسطينية"، أبحاث الندوة الدولية – تاريخ القدس ومستقبلها، جامعة أسيوط – مركز الدراسات المستقبلية، ١٩٩٦.
- SHEHAB Mufid Mahmoud**, "Uluslararası Hukuk ve Filistin Sorunu, Uluslararası Sempozyum Araştırmaları - Kudüs Tarihi ve Geleceği", Assiut Üniversitesi - Gelecek Çalışmaları Merkezi, 1996.
- SHLAIM Avi**, Çev. Muttalip Tütüncü, Filistini Bölüşmek: Kral Abdullah, Siyonistler ve Filistin'i Taksim Siyaseti", 1921-1951, Küre Yayınları, İstanbul, 2017.

SÜMER Necati, “11 ve 13. Yüzyılları Arasında Kudüs’ te Dinsel Çoğulculuğun Sembolleri Olarak Ağlama Duvarı, Kutsal Kabir Kilisesi ve Kubbetüs Sahra”, Uluslararası Selâhaddîn Eyyûbî Sempozyumu, Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi C. 3, S. 2, 2016.

الطبري أبو جعفر محمد بن جرير، تاريخ الرسل والملوك، الفصل الثالث، تحقيق. محمد أبو الفضل إبراهيم، منشورات دار المعارف، القاهرة، المجلد الأول، ٤، ١١١٩.

TABERÎ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr, Târîhu’r-Rusul ve’l-Mülûk, 3. Bölüm, **Thk. Muhammed Ebü’l-Fadl İbrahim**, Dâru’l-Maârif Yayınları, Kâhire, c. 4, 1119.

TEKİN Tuğba, “MÖ. 5000-MS. 1967 Arası Dönemde Kudüs’ün El Değiştirmesi”, Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi, S. 60, 2017.

TAŞ Kenan Ziya, “Kudüs-Selahaddin Eyyubi ve Cemal Paşa”, Yeni Fikir Dergisi, C. 10, S. 21, 2018.

TAŞDEMİR Güler / ŞAHİN Seyhun, I., II., III. ve IV. Haçlı Seferlerinde Şövalye Tarikatlarının Faaliyetleri, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir, 2018.

طعمة جورج، "قضية فلسطين والصراع العربي الإسرائيلي في الأمم المتحدة ١٩٦٥-١٩٧٤"، شؤون فلسطين، ع. ٤٢-٤١، ١٩٧٥.

TOHME George, “Birleşmiş Milletler 1965-1974’te Filistin Sorunu ve Arap-İsrail Çatışması”, Filistin İşleri, S. 42-41, 1975.

TOK Abdulkadir, “Uluslararası Hukuka Göre Kudüs’ün Statüsü”, İnsamer Araştırma 126, 2020.

ÜLGER İrfan Kaya, “Devletler Hukukuna Göre Kudüs’ün Statüsü”, TURAN-SAM, C. 9, S. 36, 2017.

VURGUN Nagehan, “Osmanlı Memlûklü İlişkileri”, International Eurasian Conference on Educational & Social Studies, Antalya, Turkey, 2021.

اليعقوبي أحمد بن واضح، "تاريخ اليعقوبي، المجلد الثاني، تحقيق" عبد الأمير مهنا، شركة الأعلمي للمطبوعات، بيروت، لبنان، ٢٠١٠.

YA’KÛBÎ Ahmed b. Vâzih, Ya’Kübî’nin Tarihi, Al-Alami Yayınları Şirketi, **Thk. Abdülemîr Mühennâ**, Beyrut, 2010.

يحيى امحمد عطية، "السلطان عبد الحميد الثاني والقضية الفلسطينية"، مجلة العلوم الإنسانية، ٢٠٢١، ١٢، ٦، ليبيا، ٢٠٢١.

YAHYA Emhammed Attia, “Sultan II. Abdülhamid ve Filistin Meselesi”, İnsan Bilimleri Dergisi, C. 6, S. 12, 2021, Libya.

ERCAN Yavuz, “Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken Ve Davranış Hukuk”, OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, C. 1, S. 1, 1990.

YAVUZ Ercan, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001.

YAVUZ Hakan A., “Bir Savaş Suçu Olarak Kültürel Miras Niteliğindeki Eserlere Yönelik Saldırı Eylemi Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Al Mahdi Kararı Üzerine Bir İnceleme”, Ankara Barosu Dergisi, C.75, S. 3, 2017.

YILMAZ Alia, Uluslararası Ceza Hukuku, Beta Basım Yayım, İstanbul, 2001.

YİĞİTOĞLU Mustafa, “Hz. Ömer'in Kudüs'ü Fethinden Sonra İzlediği Tapınak Dağı Politikası”, Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi, C. 1, S. 2, 2017.

يوسف فرج الله أحمد, "الحفريات الصهيونية في القدس", حولية الجمعية العامة للأثاريين العرب، مج. ١٠، ع. ١٠، ٢٠٠٧.

YOUSSEF Faragallah Ahmad, “Kudüs'te Siyonist Kazılar”, Arap Arkeologlar Genel Birliği Yıllığı, C. 10, S. 10, 2007.

ZEYDAN Abdü'l-Kerim, “İslam Hukukuna Göre Zimmiler”, **GÜLEÇ Hasan (çev.)**, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir, S. 8, 1994.

الزيان رمضان إسحاق, "روايات العهدة العمريّة-دراسة توثيقية", مجلة الجامعة الإسلامية للدراسات الإسلامية عقيدة-تفسير-حديث، مج. ١٤، ع. ٢، غزة، ٢٠١٦.

ZİYAN Ramazan İshak, “Ömer Anlaşması Anlatıları – Belgesel Bir Çalışma”, İslam Araştırmaları Üniversitesi İslam Araştırmaları Dergisi (Doktrin-Tefsir-Hadis), C. 14, S. 2, Gazze, 2016.

ZINELABIDINE Zariouh, " دور الامبراطورية العثمانية في إعمار مدينة بيت المقدس وتطوير بنياتها " Journal of Islamicjerusalem Studies, C. 19, S. 3, 2019.

ZINELABIDINE Zariouh, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Kudüs şehrinin yeniden inşası ve yapı ve tesislerinin geliştirilmesindeki rolü”, İslami Kudüs Araştırmaları Dergisi, C. 19, S. 3, 2019.

زهير الخميس, الحماية القانونية للأماكن الدينية المقدسة في القانون الدولي – دراسة قانونية لوضع القدس –، جامعة باتنة ١ كلية الحقوق والعلوم السياسية قسم القانون، رسالة دكتوراه، الجزائر، ٢٠١٧/٢٠١٨.

ZÜHEYR Khamis, Kutsal Dini Yerlerin Uluslararası Hukukta Yasal Olarak Korunması - Kudüs'ün Statüsünün Yasal Bir İncelemesi-. Batna 1 Üniversitesi Hukuk ve Siyasal Bilgiler Fakültesi Hukuk bölümü, Doktora Tezi, Cezayir, 2017\2018.

INTERNET KAYNAKLARI

1907 Tarihli Karada Savaş Kanunlarına ve Geleneklerine Saygı Lahey Sözleşmesi, <https://www.icrc.org/ar/doc/resources/documents/misc/62tc8a.htm>, (Erişim Tarihi: 5.7.2023).

1907 Karada Savaş Kanunları ve Geleneklerine İlişkin Lahey Sözleşmesi (I. Protokol), <https://www.icrc.org/ar/doc/resources/documents/misc/62tc8a.htm>, (Erişim Tarihi: 9.6.2023).

194 (III). Palestine - Progress Report of the United Nations Mediator, <https://www.refworld.org/docid/4fe2e5672.html>, (Erişim Tarihi: 6.6.2023).

2000'de Arap Birliği Zirvesi, <http://www.lasportal.org/ar/summits/pages/arabicsummits.aspx?Stype=1&imglib=ArabicSummit&Rid=41>, (Erişim Tarihi: 19.7.2023).

2008'de Arap Birliği Zirvesi, Arap Zirvesi Kararları, <http://www.lasportal.org/ar/summits/pages/arabicSummits.aspx?Stype=1&imgLib=ArabicSummit&RID=41>, (Erişim Tarihi: 19.7.2023).

2023'de Arap Birliği Zirvesi, s. 14-20, <http://www.lasportal.org/ar/summits/pages/arabicsummits.aspx?Stype=1&imglib=ArabicSummit&Rid=41>, (Erişim Tarihi: 19.7.2023).

Arap Zirveleri: Mevcut ve Uygulanmamış Kararlar, <https://www.aljazeera.net/news/2015/3/25/%D8%A7%D9%84%D9%82%D9%85%D9%85-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A%D8%A9-%D9%82%D8%B1%D8%A7%D8%B1%D8%A7%D8%AA-%D8%AD%D8%A7%D8%B6%D8%B1%D8%A9-%D9%88%D8%AA%D9%86%D9%81%D9%8A%D8%B0>, (Erişim Tarihi: 4.12.2023).

براك أحمد، جريمة انتهاك حرمة المسجد الأقصى ومحيطه في القانون الجنائي الدول.

BARRAK Ahmed, Uluslararası Ceza Hukuku Açısından Mescid-I Aksa ve Çevresinin Kutsallığını İhlal Suçu), <https://nn.najah.edu/news/artical/2017/07/23/40192/>, (Erişim Tarihi: 5.7.2023).

Basic Law: Jerusalem, Capital of Israel (1980), <https://www.refworld.org/docid/3ae6b52f14.html>, (Erişim Tarihi: 8.6.2023).

Birleşmiş Milletler Şartı, s. 11, https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/2212020141836bm_01.pdf, (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

BOKAR Fausto, Fausto Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi Başkanı, Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi Tüzüğü, https://legal.un.org/avl/pdf/ha/icty/icty_A.pdf, (Erişim Tarihi: 5.7.2023).

Conference of High Contracting Parties to the Fourth Geneva Convention, <https://www.icrc.org/en/doc/resources/documents/statement/57jrgw.htm>, (Erişim Tarihi: 9.6.2023).

Dünya Kültürel Mirasının Korunmasına İlişkin UNESCO Sözleşmesi, [States Parties - Unesco World Heritage Convention](#), (Erişim Tarihi: 13.7.2023).

Eski Kudüs Şehri, Teknik Görev Uzmanlarının Dönüşü, [Old City Of Jerusalem: Return Of The Technical Mission's Experts - Unesco World Heritage Centre](#), (Erişim Tarihi: 14.7.2023).

Filistin'de Hristiyan Kutsallarına Yönelik En Belirgin Saldırıları, <https://www.aljazeera.net/encyclopedia/2018/2/26/%D8%A3%D8%A8%D8%B1%D8%B2-%D8%A7%D9%84%D8%A7%D8%B9%D8%AA%D8%AF%D8%A7%D8%A1%D8%A7%D8%AA-%D8%B9%D9%84%D9%89-%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%82%D8%AF%D8%B3%D8%A7%D8%AA>, (Erişim Tarihi: 22.6.2023).

General Assembly Resolution A/Res/76/12 Of December 1, 2021, https://www.un.org/unispal/wp-content/uploads/2021/12/Gares.A.Res_76.12_061221.Pdf, (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

General Assembly Resolution No. A/RES/ES-10/15, <https://www.un.org/unispal/wp-content/uploads/2016/05/ARESES1015.pdf>, (Erişim Tarihi: 14.11.2023).

General Assembly Resolution No. A/RES/ES-10/17, <https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2FES-10%2F17&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False>, (Erişim Tarihi: 14.11.2023).

General Assembly Resolution No. 36/15 Of October 28, 1981, Recent developments in connexion with excavations in eastern Jerusalem, <https://research.un.org/en/docs/ga/quick/regular/36>, (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

General Assembly Resolution No. 58/22 Of December 3, 2003, Jerusalem, <https://research.un.org/en/docs/ga/quick/regular/58>, (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

Hristiyanlar Vergileri Protesto Etmek İçin Ünlü Kudüs Kilisesini Kapattı, [Church leaders shut Jerusalem's Church of the Holy Sepulchre in land, tax protest | Reuters](#), (Erişim Tarihi: 22.6.2023).

International Military Tribunal (Nuremberg) Judgment Of 1 October 1946, <https://www.insdip.com/wp-content/uploads/2020/10/sentencia-del-juicio-de-nuremberg.pdf>, ss. 14, 68, 97. (Erişim Tarihi: 5.10.2023).

İslam İşbirliği Teşkilatı Birinci İslam Zirvesi, <https://ww1.oic-oci.org/arabic/conf/fm/1/1st-icfm.htm>, (Erişim Tarihi: 30.11.2023).

İslam İşbirliği Teşkilatı İkinci İslam Zirvesi, <https://ww1.oic-oci.org/arabic/conf/is/2/2nd-SUMMIT.htm>, (Erişim Tarihi: 30.11.2023).

İslam İşbirliği Teşkilatı Üçüncü İslam Zirvesi, <https://ww1.oic-oci.org/arabic/conf/is/3/3rd-summit.htm>, (Erişim Tarihi: 30.11.2023).

İslam İşbirliği Teşkilatı Altıncı İslam Zirvesi, <https://ww1.oic-oci.org/arabic/conf/is/6/6th-final-a.htm>, (Erişim Tarihi: 30.11.2023).

İslam İşbirliği Teşkilatı Yedinci İslam Zirvesi, <https://ww1.oic-oci.org/arabic/conf/is/7/7th-is-final.htm.htm#%D8%A5%D8%B9%D9%84%D8%A7%D9%86%20%D8%A7%D9%84%D8%AF%D8%A7%D8%B1%20%D8%A7%D9%84%D8%A8%D9%8A%D8%B6%D8%A7%D8%A1>, (Erişim Tarihi: 30.11.2023).

İslam İşbirliği Teşkilatı Sekizinci İslam Zirvesi, <https://ww1.oic-oci.org/arabic/conf/is/8/8th-is-final.HTM#%D8%A7%D9%84%D8%A8%D9%8A%D8%A7%D9%86%20%D8%A7%D9%84%D8%AE%D8%AA%D8%A7%D9%85%D9%8A>, (Erişim Tarihi: 30.11.2023).

İslam İşbirliği Teşkilatı Dokuzuncu İslam Zirvesi, https://ww1.oic-oci.org/arabic/conf/is/9/9th-is-final_communique.htm, (Erişim Tarihi: 30.11.2023).

İslam İşbirliği Teşkilatı Onuncu İslam Zirvesi, <https://ww1.oic-oci.org/arabic/conf/is/10/ALQUDS-DEC-10-IS.htm>, (Erişim Tarihi: 30.11.2023).

İslam İşbirliği Teşkilatı On Birinci İslam Zirvesi, <https://www.oic-oci.org/docdown/?docID=133&refID=9>, (Erişim Tarihi: 30.11.2023).

İslam İşbirliği Teşkilatı On İkinci İslam Zirvesi, Filistin ve Kudüs-ü Şerif Kararı, <https://www.oic-oci.org/docdown/?docID=121&refID=7>, (Erişim Tarihi: 30.11.2023).

İslam İşbirliği Teşkilatı On Üçüncü İslam Zirvesi, Filistin ve Kudüs-ü Şerif Kararı, <https://www.oic-oci.org/docdown/?docID=116&refID=5>, (Erişim Tarihi: 30.11.2023).

İsrail'i Kızdıran UNESCO Kararları, <https://Www.Aljazeera.Net/Encyclopedia/2017/5/2/إسرائيل-أغضبت-اليونسكو-التي-أغضبت-إسرائيل>, (Erişim Tarihi: 14.7.2023).

İsrail Güçleri Kudüs'te "Kutsal Ateş" Ayinine Katılmak İsteyen Hristiyanlara Saldırdı, <https://Www.Trthaber.Com/Haber/Dunya/İsrail-Gucleri-Kuduste-Kutsal-Ates-Ayinine-Katilmak-İsteyen-Hristiyanlara-Saldirdi-760913.Html>, (Erişim Tarihi: 22.6.2023).

İsrail, Ramazan Ayında Filistinlilerin Mescid-İ Aksa'ya Girişine Kısıtlama Getirileceğini Duyurdu, [Israel announces restrictions on Palestinian entry to Al-Aqsa during Ramadan \(aa.com.tr\)](https://aa.com.tr), (Erişim Tarihi: 21.6.2023).

İsrail polisi sabah namazının ardından Mescid-i Aksa'ya baskın düzenledi, <https://tr.euronews.com/2022/04/22/israil-polisi-sabah-namaz-n-n-ard-ndan-mescid-i-aksa-ya-bask-n-duzenledi>, (Erişim Tarihi: 21.6.2023).

İşgal Altındaki Kudüs'ün Hikayesi, <https://www.aljazeera.net/news/alquds/2017/12/8/%D8%AD%D9%83%D8%A7%D9%8A%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%AF%D8%B3-%D8%AA%D8%AD%D8%AA-%D8%A7%D9%84%D8%A7%D8%AD%D8%AA%D9%84%D8%A7%D9%84>, (Erişim tarihi: 20.03.2023).

Jerusalem/Cultural Heritage – UNESCO Gen. Conference Resolution, Resolution 4/7.6/13, Adopted By The General Conference At Its, Twentieth Session (1978), <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-206118/>, (Erişim Tarihi: 29.11.2023).

Kudüs Şehrinde Hristiyan Kutsal Yerler, https://info.wafa.ps/ar_page.aspx?id=4240, (Erişim Tarihi: 10.11.2022).

Kudüs'teki İslami Anıtlar, https://info.wafa.ps/ar_page.aspx?id=4239, (Erişim Tarihi: 5.10.2022).

Kudüs'teki Tarihi Kilise Saldırıya Uğradı, <https://apnews.com/article/fact-check-damaged-statue-jerusalem-american-tourist-415837747878>, (Erişim Tarihi: 22.6.2023).

Kudüs'ün Eski Şehri ve Surlarının Dünya Mirası Listesi'ne (1981) Ve Tehlike Altındaki Dünya Mirası Listesi'ne Dahil Edilmesi, [Unesco World Heritage Centre - Decision - 36 Com 7a.23.I](https://unesco.org/en/whc/decision-36-com-7a.23.i), (Erişim Tarihi: 13.7.2023).

Kutsal Kabir Kilisesi Yeniden Açıldı, <https://Tr.Euronews.Com/2018/02/28/Kutsal-Kabir-Kilisesi-Yeniden-Ac-Ld->, (Erişim Tarihi: 22.6.2023).

Lahey Sözleşmesi: Silahlı Çatışma Halinde Kültürel Varlığın Korunması Sözleşmesi'nin (UNESCO, 1954), <https://kumid.net/euproject/admin/userfiles/dokumanlar/K-Lahey-Sozlesmesi-UNESCO%2C-1954.pdf>, (Erişim Tarihi: 9.6.2023).

LAZAROF Tovah, 'Israel, U.S. slated to leave UNESCO today to protest anti-Israel bias', *Washington Post.*, 2018. <https://www.jpost.com/International/Israel-US-slated-to-leave-UNESCO-today-to-protest-anti-Israel-bias-575875>, (Erişim Tarihi: 30.10.2023).

Official Records of the 3ro Session of the General Assembly. Ad Hoc Political Committee. Part II. . ss. 300-303, <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-189757/>, (Erişim Tarihi: 8.6.2023).

Norwegian Refugee Council, The Legality of the Wall Built by Israel in the West Bank, Background Report, s. 4, <https://www.nrc.no/globalassets/pdf/reports/the-legality-of-the-wall-built-by-israel-in-the-west-bank.pdf>, (Erişim Tarihi: 30.11.2023).

Records of the General Conference, fifteenth session, Paris, 1968, v. 1: Resolutions, Dissemination of literatures, works of art, music (1009), s. 242. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000114047/PDF/114047eng.pdf.multi>, (Erişim Tarihi: 29.11.2023).

Resolution 338 (1973) of the United Nation, [https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=S%2FRES%2F338\(1973\)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False](https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=S%2FRES%2F338(1973)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False), (Erişim Tarihi: 7.6.2023).

Resolution 242 (1967) of the United Nation, [https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=S%2FRES%2F242\(1967\)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False](https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=S%2FRES%2F242(1967)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False), (Erişim Tarihi: 7.6.2023).

Resolution 271 (1969) of the United Nation, <https://digitallibrary.un.org/record/90768>, (Erişim Tarihi: 8.6.2023).

Resolution Adopted on The Report of The Ad Hoc Committee on The Palestinian Question, Resolution 181 (II), [https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F181\(II\)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False](https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F181(II)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False), (Erişim Tarihi: 6.6.2023).

Resolution 181 (II), Part I, Future constitution and government of Palestine, C. DECLARATION, Chapter 1: Holy Places, religious buildings and sites, s. 136, [https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F181\(II\)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False](https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F181(II)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False), (Erişim Tarihi: 29.11.2023).

Resolution 181 (II), Part III, City of Jerusalem, C. Statute Of The City, [https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F181\(II\)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False](https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F181(II)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False), (Erişim Tarihi: (6.6.2023).

Resolution of the United Nations General Assembly, 2253 (ES-V) 1967, [https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F2253%2520\(ES-V\)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False](https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F2253%2520(ES-V)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False), (Erişim Tarihi: 7.6.2023).

Resolution of the United Nations General Assembly, 2254 (ES-V) 1967, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/209/13/PDF/NR020913.pdf?OpenElement>, (Erişim Tarihi: 7.6.2023).

Security Council Resolution 1322 Of October 7, 2000, <https://Digitallibrary.Un.Org/Record/221850>, (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

Security Council resolution 476 (1980), [https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=S%2FRES%2F476\(1980\)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False](https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=S%2FRES%2F476(1980)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False), (Erişim Tarihi: 8.6.2023).

Security Council Resolution No. 1073 Of September 28, 1996, <https://Digitallibrary.Un.Org/Record/221850>, (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

Security Council Resolution No. 252 Of May 21, 1968, <https://digitallibrary.un.org/record/90754>, (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

Security Council Resolution No. 267 Of July 3, 1969, <https://Digitallibrary.Un.Org/Record/90766>, (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

Security Council Resolution No. 298 Of September 25, 1971, <https://Digitallibrary.Un.Org/Record/90795?Ln=Ar>, (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

Security Council Resolution No. 452 Of July 2, 1979, <https://Digitallibrary.Un.Org/Record/3657>, (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

Security Council Resolution No. 476 Of June 30, 1980, <https://Digitallibrary.Un.Org/Record/25616>, (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

Security Council Resolution No. 50 Of May 29, 1948, <https://Digitallibrary.Un.Org/Record/111999>, (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

Security Council Resolution No. 54 Of July 17, 1948, <https://Digitallibrary.Un.Org/Record/112001>, (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

Security Council Resolution No. 672 Of October 12, 1990, <https://Digitallibrary.Un.Org/Record/99236>, (Erişim Tarihi: 20.6.2023).

Security Council Resolution No. 673 Of October 24, 1990, <https://Digitallibrary.Un.Org/Record/100113>, (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

Silahlı Çatışma Durumunda Kültür Varlıklarının Korunmasına İlişkin 1954 Lahey Sözleşmesinin II. Protokolü (UNESCO, 1999), Madde 9, <https://www.ihd.org.tr/wp-content/uploads/2021/09/K-Silahli-Catisma-KV-Kor.-1954-Lahey-2.-Protokol-1999.pdf>, (Erişim Tarihi: 9.6.2023).

The Battle at Temple Mount, <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1990/10/14/the-battle-at-temple-mount/4243a7db-bf55-4b40-a283-8af6afd8480c/>, (Erişim Tarihi: 11.7.2023).

UNESCO General Conference, Twenty-sixth Session, Paris 1991, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000089401/PDF/089401engo.pdf.multi>, (Erişim Tarihi: 29.11.2023).

UNESCO Kararları, [Unesco. Executive Board, 200th, Decisions Adopted By The Executive Board At Its 200th Session, 2016](#), Paragraf 20, s. 34. (Erişim Tarihi: 14.7.2023).

UNESCO Resolution 21 C/4/14 (1980), ANNEX I, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000057204/PDF/057204eng.pdf.multi>, (Erişim Tarihi: 29.11.2023).

UNESCO Resolutions 2016, Decisions Adopted By The Executive Board At Its 200th Session, Al-Aqsa Mosque/Al-Haram Al-Sharif And Its Surroundings, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000246369/PDF/246369eng.pdf.multi>, (Erişim Tarihi: 29.11.2023).

UNESCO Resolutions No. 3,427 of 1974, <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-206118/>, (Erişim Tarihi: 29.11.2023).

United Nations General Assembly Resolution 194 (III) of 11 December 1948, s. 23, <https://www.un.org/unispal/wp-content/uploads/2016/06/ARES194III.pdf>, (Erişim Tarihi: 29.11.2023).

United Nations General Assembly Resolution 303 of 9 December 1949, <https://www.refworld.org/docid/3b00f1e91c.html>, (Erişim Tarihi: 29.11.2023).

United Nations General Assembly Resolution 303 (IV), <https://www.unrwa.org/sites/default/files/302%20%28IV%29.pdf>, (Erişim Tarihi: 6.6.2023).

United Nations Security Council Resolution 478 (1980), <https://digitallibrary.un.org/record/25618>, (Erişim Tarihi: 8.6.2023).

United Nations Security Council Resolution 61/26 (2006), <https://research.un.org/en/docs/ga/quick/regular/61>, (Erişim Tarihi: 8.6.2023).

United Nations Security Council Resolution 672 (1990), <https://digitallibrary.un.org/record/99236>, (Erişim Tarihi: 8.6.2023).

Tarih Boyunca Kudüs, <https://www.aljazeera.net/2004/10/03/%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%AF%D8%B3-%D8%B9%D8%A8%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%A7%D8%B1%D9%8A%D8%AE-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%AF%D8%A7%D8%A6%D9%85>, (Erişim Tarihi: 20.01.2024).

Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi, 53. Maaddesi, <http://www.turkishgreek.org/index.php/kuetuephane/item/140-viyana-andlasmalar-hukuku-soezlesmesi>, (Erişim Tarihi: 9.6.2023).